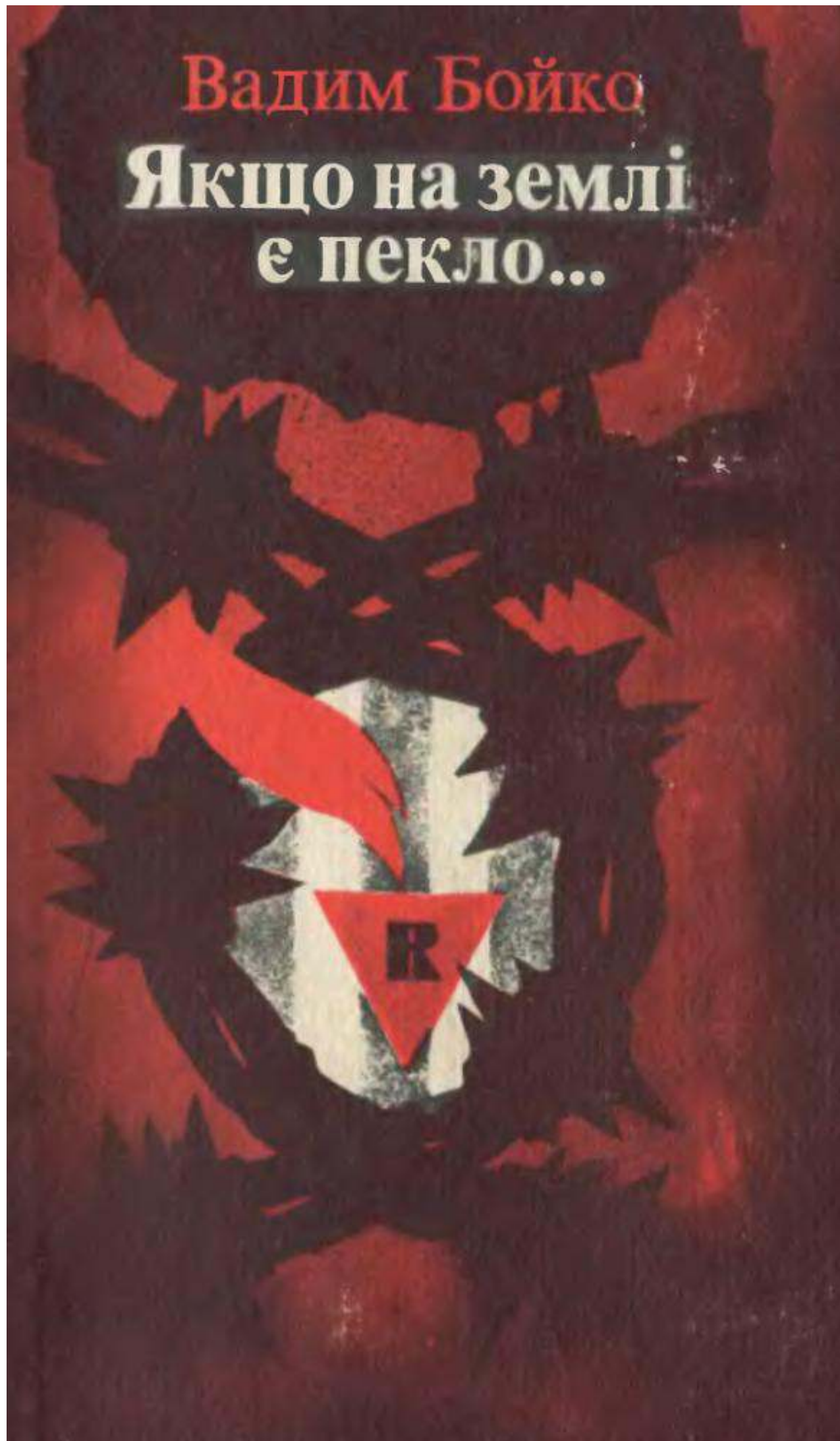

Вадим Бойко
Якщо на землі
є пекло...

Вадим Якович Бойко народився 27 лютого 1926 р. в селі Селезенівці Сквирського району на Київщині в родині сільських вчителів.

У травні 1942 р. під час облави у м. Сквирі був схоплений окупантами і вивезений на каторжні роботи до Німеччини. Шістнадцятирічний юнак сім разів утікав з концтаборів та в'язниць, однак безуспішно. За це був підданий тортурам у гестапівській катівні в Кракові і засуджений до страти. Завдяки щасливому збігові обставин уникнув розстрілу і потрапив до табору смерті Освенцім. Проїшов пекло гітлерівських концтаборів (Освенцім, Маутхаузен, Лінц та ін.), був активним учасником руху Опору.

Після визволення з неволі та лікування в госпіталі перебував у лавах Радянської Армії. У 1955 р. закінчив Київський державний інститут фізичної культури. Вчителював, працював викладачем у київських вузах.

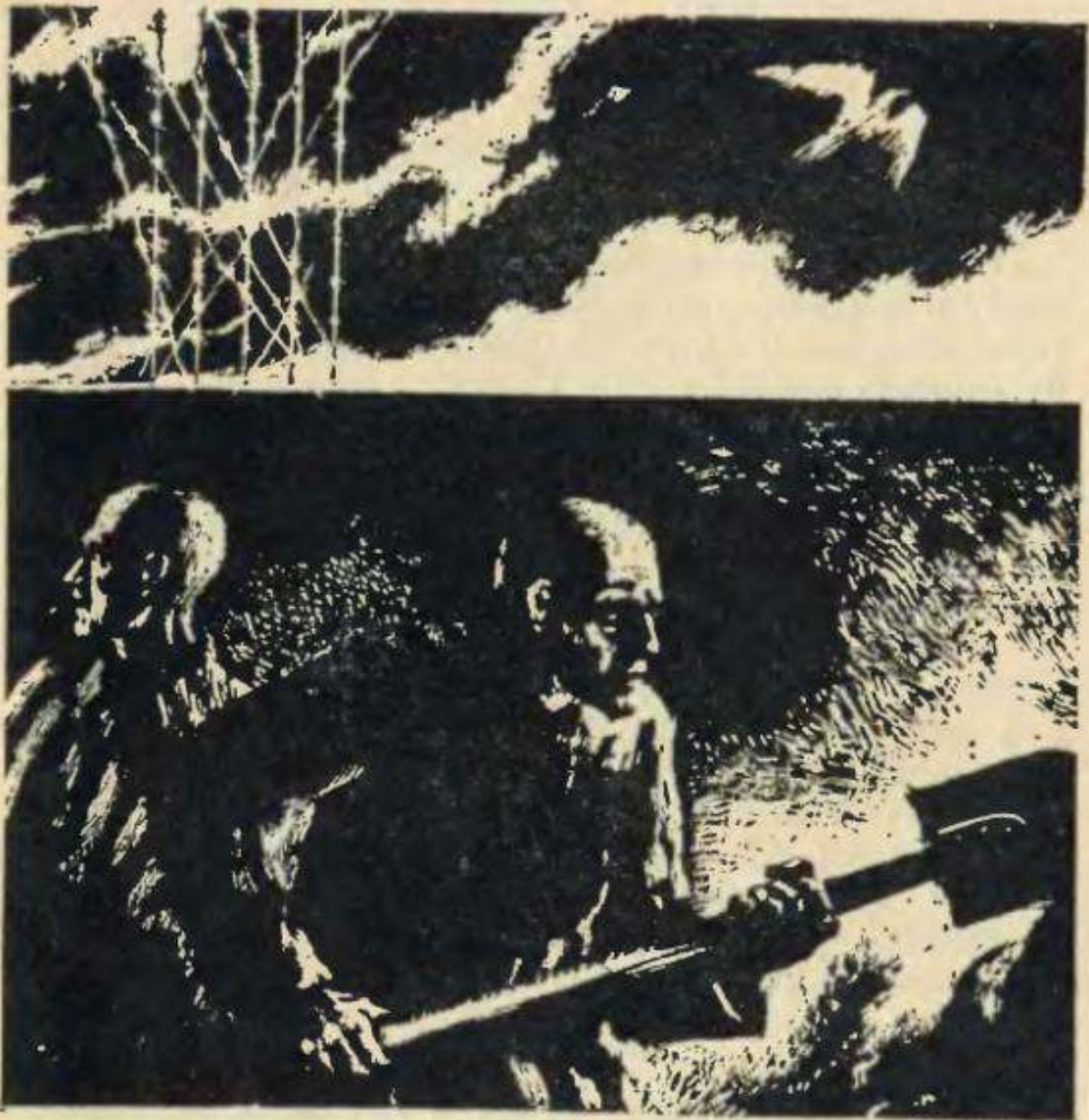
1970 року у видавництві «Радянський письменник» вийшла друком книга «Слово після страти», яка багато разів перевидавалася у перекладах іноземними мовами. «Якщо на землі є пекло...» — друга книга В. Бойка.

Вадим Бойко

**Якщо
на землі
є
пекло...**

Невигадана повість

Київ
«Радянський письменник»
1983

Частина перша

1

Володя й не чув обридливого гавготу вгодованих есесівців, що вже загнали в'язнів у кузери автомашин й уможувався з автоматами наготові по п'ятеро спинами до задніх бортів. Він міцно стискав руку свого побратима Георгія Тимчука, Жори, і обоє вони, притиснуті натовпом в'язнів до відгороджувальної сталеві сітки, тужно дивилися на центральний карантинний блок. Там був Ганс, Ганс Максфельд, один з керівників підпілля, якому вони завдячують своїми життями, який і тепер рятує їх від розправи блокфюрера¹ Ауфмейєра. Номери цих двох

¹ Начальник блоку, есесівський офіцер.

радянських юнаків підпільникам вдалося включити у списки в'язнів, що відправлялися на етап. За концтабірною термінологією це називалося коротко: транспорт. І ось цей транспорт. Звичайно ж, не на волю, а в один з філіалів Освенціма...

Ганс, удаючи заклопотаного електромонтера, з інструментальною валізкою в руках походжав коло центрального карантинного блоку, пильно поглядав на хлопців і підбадьорливо кивав їм. Хоч і розлучалися вони, проте Ганс не кидав їх напризволяще. Вони мали пароль до тамтешніх підпільників-чехів, повинні також зв'язатися з Гансовим другом юності антифашистом Францом Норденом. Та все ж розлучатися з Гансом й товаришами по підпіллю і страшно, і боляче. Без таких друзів, без взаємопідтримки вижити в цих фашистських фабриках смерті неможливо.

Володю Ганс називав Орлятком, а Жора за свій чудовий голос одержав ім'я Соловей.

Закінчувався липень 1943 року. Спливала кров'ю під фашистським чоботом Європа, вставали чорні дими концтабірних крематоріїв, і сторожові есесівці завзято дудлили шнапс, щоб не паморочилась голова від задушливого чаду горілого людського м'яса...

Колона важких грузовиків, гуркочучи потужними дизельними моторами, рушила до воріт.

Худа, висока постать Ганса в смугастій концтабірній робі віддалялася.

— Прощай, Гансе! — тихо прошепотів Володя, і Жора ще міцніше стиснув його руку.

В супроводі озброєних до зубів мотоциклістів колона машин з в'язнями мчала по освенцімському шосе. В літній спеці по обидва боки дороги мліли переліски, поля й болота. Понад дорогою і далі, в перелісках, височіли сторожові вежі, на яких бовваніли кремезні постаті вартових з кулеметами. Тут прострілювався кожен квадратний метр, смерть чигала на кожному кроці. Володя впізнавав ті місця. Ось на цьому болоті тяжко мучився у штрафній команді, де щодня гинуло більше половини людей. Звідси, сам очамрілий від голоду, приносив у пазусі то картоплину, то шмат сирої брукви Жорі, який уже теж опухав і втрачав надію на порятунок. А он неподалік стара сосна, на якій щодня гітлерівці вішали в'язнів заради садистської розваги. Ще далі — пам'ятна місцина, де есесівець стріляв у нього, Володю...

Заборонені зони і контрольно-пропускні пункти, на яких спеціальні патрулі раз по раз зупиняли колону, прискіплюючи перевіряючи кожну машину, лишилися позаду. Спраглими очима в'язні вдивлялися у широкий простір, голубили зором малу річечку, зелений гай, оксамитову травичку на луках, на повні груди вдихали п'янке повітря волі.

Воля була ось тут, поруч, он за тим пагорбом, за лісочком, але ж така недосяжна... Як гарно блищить у лагідному промінні сонця звивиста голуба річечка, як тішить душу все довкола!

Та варто ледь перевести очі — й побачиш тупі пики есеців, їхні найжачені автомати — і враз меркне усе довкола. Володя згадував своє село, ласкаве обличчя матері, хату з садом і городом біля ставка, — таке все рідне й дороге, а тепер далеке, й недосяжне, і, мабуть, навіки втрачене...

Виснажені, зчорнілі в'язні — скелети, обтягнуті жовтою прозорою шкірою, — дивилися на довколишній світ палаючими очима і з таким нервовим напруженням, ніби прагнули назавжди увібрати в себе всю земну красу. Вони схвильовано й пожадливо вдихали чисте повітря, густі пахощі стиглого літа. Після моторошного трупного смороду й чаду крематоріїв, після нелюдських освенцімських страхіть і страждань неотруєне повітря з волі і навколишні краєвиди здавалися їм земним раєм. Мабуть, ніхто з них раніше не задумувався над тим, що звичайнісінька сільська хата, криниця, тиночок, стежина у полі чи самотня верба при дорозі можуть озиватися у серці таким болем, викликати гіркий щем у горлі. Вільний світ, простір, не облутаний колючим дротом...

— Як же гарно на цій святій землі, — похитав головою Жора, тужно дивлячись у далечінь. — Якби ж то не було на ній цієї фашистської погані... Бити їх, бити, бити! — люто проскрипів він зубами.

— Заспокойся, Жоро, заспокойся, — ледь чуто озивається пошерхлими губами Володя. — Треба триматися, зберігати сили... Їх уже б'ють, цих фашистських нелюдів! Б'ють, і ми ще будемо бити. Я вірю: так буде! Буде, друже мій, буде...

Зрідка в'язні бачили поодинокі постаті нужденних польських селян, які, вгледівши страшну колону, стрімголов кидалися подалі від дороги, ніби від чуми. А ось у невеличкому ставочку купаються двоє худеньких дітлахів.

Машини із смугастими привидами та озброєні есесівці так їх налякали, що хлопчаки завмерли у воді і, скільки й видно було Володі, стояли так, заклакні, з розкритими ротиками... Усе — ніби жахливий сон... Ідуть полем змарнілі, згорьовані жінки в старенькому селянському одязі, злякано зупиняються й скорботно дивляться на в'язнів, ніби на покійників... Вздовж дороги — спалені хутори, безлюдні згарища, зарослі бур'янами городи, витолочені, потрощені гусеницями танків сади. «Як то боляче бачити отаке, — з гіркотою думав Володя. — Як боляче! Мабуть, немає нічого страшнішого за оці розорені й покинуті людські оселі...» Ще далі він угледів при дорозі в хащах кропиви й нехворощі напівзруйновану капличку з розп'яттям Христа на кам'яному, подзьобаному кулями й осколками хресті. Перед розп'яттям у скорботній молитві стояла на колінах сива, сліпа бабуся з латаною жебрацькою торбою за плечима. Чорною кістлявою лівицею стара спиралася на довгу сучкувату патерицю, а правою, скаліченою, хрестилася. А з іншого боку, трохи осторонь, стояло мале, років п'яти дівчатко в брудному лахмітті й великими променистими очима здивовано дивилося на в'язнів. Страху в тих очах не було — саме лиш здивування. Адже вона вперше бачила таких дивних людей в такому химерному смугастому вбранні. В'язні теж прикипіли очима до цього милого дівчатки з синіми, як перші проліски, очима. Тут дорога була розмита недавніми дощами, машини уповільнили рух, тому й легко було розгледіти зворушливе личко цієї крихітки.

— Глянь, Жоро, — легенько підштовхнув Володя товариша, — які променисті оченятка. Такі запам'ятають на все життя і нас, і цю страшну війну...

Жора прикипів поглядом до тих дитячих очей, до всієї страхітливої, схожої на біблейську, картини з хрестом, розп'яттям, сліпою жебрачкою, здивованими променистими очима дитини, і його душило німе, розпачливе ридання...

Через кілька годин колона звернула з шосе на путівець, який через поле й видолинки вів до лісу. На узліссі, скільки й видно було, в глибоких ровах копошилися, ніби фантастичні смугасті мурахи, в'язні. Схоже було на те, що фашисти вирішили обперезати цей ліс неприступним протитанковим ровом. Серед в'язнів темніли постаті есесівців, готових щомиті «розважитись» — сіконути автоматною чергою когось із нещасних, що вибився із сил, мета-

лися з пов'язками на рукавах послужливі капо¹ і замашними киями оскаженіло молотили на всі боки, підтримуючи шалений темп. Осторонь лежали тіла тих, хто не витримав пекельних страждань, і дорога тепер для них одна: в крематорій.

— Нами замінять їх,— кивнув Жора на тіла мертвих.— А скільки витримаємо ми? П'ять, десять днів? Навряд чи більше протягнемо...

— Не настроюй себе так, Жоро. Розкисати нам не можна. Головне — зв'язатися з підпіллям, а там видно буде. Треба триматися. Ми повинні помститися за все, за все...

Ніби зеленим тунелем, рухалася колона через ліс. Незрушно стояли красуні-сосни обабіч дороги. Між їхніми могутніми стовбурами зеленіли розкішні купці терну й глоду, на висхлій злежаній глиці серед ріденької ніжної травички подекуди яскріли білими, жовтими й синіми вогниками поодинокі лісові квіти. На мальовничих сонячних галявинках густо розбризані по траві, немов рубінові намистинки, дозрілі, яскраво-червоні суніці. Усе тут дишло тишею, супокоем, чарувало зір, викликаючи в серцях невірників щемний біль. «Невже я ніколи більше не пройдуся лісом без супроводу есесівських автоматників?» — подумав Володя, з тугою вдивляючись у лісову гущавину.

Одразу за лісом Володі вдарила у вічі моторозна картина: неозора пагорбиста місцевість, ніби незвичайне гігантське кладовище, де замість могил — величезні пеньки. Це рештки суцільної вирубки лісу. Поле оточене автоматниками й кулеметниками, а коло пеньків, скільки й глянеш, копошаться смугасті в'язні — викорчуюють. В'язнів тут тисячі. Раз по раз лунають короткі автоматні черги: добивають охлялих, вимучених страдників, які не можуть упоратися з пнями. Це поле смерті. Так його називають і в'язні, й есесівці. Мало не кожен пеня тут скроплений людською кров'ю...

— Здається, приїхали,— сумно мовив хтось із в'язнів.

Вдалині бовваніли сторожові вежі концтабору, а осторонь, на пагорбі в рідкому ліску,— військово-містечко есесівського гарнізону. Тут, біля підніжжя пагорба, навколо есесівського містечка, також трудилися кілька тисяч в'язнів: носили каміння й пісок, вирівнювали місцевість,

¹ Табірні поліцаї, що призначалися з числа запеклих кримінальних злочинців.

копали глибокі траншеї для прокладки підземних комунікацій, пиляли дерева, викорчовували пеньки.

На одній сосні висів, підвішений вірьовкою за викручені за спиною руки, в'язень. На іншій такий же мученик висів догори ногами. Обидва були вже мертві. Біля третьої сосни реготав рудий здоровило-есесівець, змушуючи нещасного бранця з закривавленим лицем і руками дертися вгору по гладенькому стовбуру. З останніх сил дерся той на дерево, лишаючи на ньому криваві сліди, але одразу ж безсило сповзав назад. Рудий есесівець, регочучи, підганяв його знову:

— Вайтер, вайтер, шнель! ¹

Трохи віддалік у верхів'ї сосни сидить «зозуля» — в'язень, який безперервно охриплим голосом кричить одне й те ж: «Іх бін аффе! Іх бін аффе!» Тобто: «Я мавпа! Я мавпа!» З-під дерев'яного ящика, призначеного для реманенту, видніється голова в'язня, який безперервно гавкає, намагаючись рухами голови, голосом і навіть мімікою скопіювати справжнього пса. Троє есесівців поруч захлинаються реготом, хапаючись за животи. Усе це нагадує Володі штрафну команду в центральному освенцімському таборі, де есесівці так само знущалися з нещасних бранців. Від одної лише згадки стає моторошно...

Катюги розважаються. Правда, кожен по-своєму. На пагорбі, біля чепурного літнього будиночка — в таких завжди жило начальство, — на зеленій травичці стоїть пюпітр з розкритими нотами. Перед ним животатий есесівець у самих трусах і кімнатних капцях, з паском і парабелумом на голому череві завзято чиргикає на скрипці. Це оберштурмбанфюрер Веллінг — семипудовий черевань, ревний шанувальник музики, який поєднує приємне з корисним. Щодня по кілька годин вправляється він на скрипці й водночас перебуває на службі — має посаду рапортфюрера, тобто помічника і заступника оберкоменданта табору. Позаочі його презирливо називають фідлером — вуличним скрипалем.

Концтабір, до якого прибула колона машин з в'язнями, був одним з філіалів Освенціма. Хоча в есесівській документації він значився під таємним цифровим шифром, проте всі називали його Явожницьким табором смерті, оскільки неподалік було старовинне польське містечко Явожно. Так само, як і в центральному освенцімському,

¹ Давай, давай, швидше!

за сторожовими вежами й колючим дротом чіткими рядами стояли тут понумеровані блоки-бараки, окремо — трупарня, ревір¹. Не встигли тільки збудувати крематорій.

— Хоч крематорію немає,— сказав молодий високий поляк своєму товаришеві.

— Не хвилюйся,— понуро озвався той.— За цим у них діло не стане. Зате он трупарня в таку спеку переповнена...

І справді, запаморочливий трупний сморід був тут такий густий, що в багатьох одразу почалися спазми блювоти.

Біля залізної брами колона зупинилася. Прибульців зустріли півсотні лютих вівчарок і стільки ж есесівців з тутешнього гарнізону. Люто гарчали, натягуючи повідки, сторожові вівчарки, озвіріло репетували есесівці, зганяючи прибульців до купи. В'язні, як горох з мішка, висипались з кузовів на бруківку, злякано сахаючись хто куди, намагаючись уникнути ударів кийків і пащ лютих собак. Проте удари сипалися звідусіль і уникнути їх було неможливо. Повторювалось те, що було в усіх концтаборах...

Дика вакханалія тривала довго. Їх шикували, перераховуючи замашними кийками. В строю стояли зі свіжими «гостинцями» — з кривавими рубцями на тілі, з розквашеними носами, закривавленими лицами, синяками й саднами, а дехто — з вибитими зубами чи з поламаним переніссям... У Володі дзвеніло в голові і темніло в очах: шкіра на тім'ї під смугастим чепчиком розсічена кийком, і він відчував, як по шиї за комір стікає цівка гарячої крові. Жора також у безсиллі скреготів зубами — під правим оком у нього темнів чималий синець, а на вилиці була розсічена шкіра.

— Ну, г-гади!..— з ненавистю простогнав Жора.— Прийде ж і на вас погибель. Ех, автомата б мені...

Ліворуч від воріт височіло приміщення для караульних. Вікна й двері в ньому були розчинені навстіж, звідти гриміло радіо. Диктор на високих нотах розбазікував про непереможність армії фюрера, про те, що «більшовицьким варварам, існування яких смертельно загрожує німецькому народові і світовій цивілізації, скоро настане кінець». Далі йшлося про «еластичне вирівнювання лінії фронту», «завчасно підготовлені позиції», «непрístupний вал».

¹ Так званий санітарний осередок.

«еластичну оборону», «нову, таємну зброю»... Це означало лиш одне: Радянська Армія б'є «непереможних» на всіх фронтах!

А тут, перед вишикуваними в'язнями, готувалася розправа. Високого поляка, того, що говорив про крематорій, двоє есесівців гамселили перед строєм, намагаючись поставити його на коліна. Карали за те, що активно оборонявся від собак і одну так ударив ногою в голову, що та аж заскавуліла. Закривавлений, у подертій, заюшеній кров'ю смугастій робі, в'язень нарешті впав, але його продовжували бити.

З'явився довготелесий начальник есесівської псарні шарфюрер Зеєбом — на кітелі в нього блищала позолочена бляха із зображенням голови вівчарки, лаврового віпка, навколо якого викарбувано напис: «Кращий собаковод СС-військ». Його жовте, психопатичне лице було перекошене люттю.

— Ферфлюхте шайзе! ¹ — гидливо просичав він, кинувши погляд на непритомного поляка, й поспішив оглянути «потерпілу» собаку.

Вівчарка зрідка скавуліла і передньою лапою раз по раз терла праве вухо, ніби туди в'ївся кліщ. Немов ужалений, собачий фюрер підбіг до завмерлого строю в'язнів і заволав, вказуючи на собак:

— Це вівчарки найкращої німецької породи! Вони сто-крат розумніші й благородніші від вас, двоногі кретини! Ви будете їх поважати! А хто ні — того вони розірвуть на шматки. Зрозуміло? Вайтер! — подав він знак есесівцям.

П'ятеро спущених з повідків псів кинулись на нещасного поляка. В'язні завмерли від жаху, заплющували очі, щоб не бачити цього кошмару. Крупнокаліберні кулемети сторожових веж були націлені на стрій новоприбулих — охорона готова була щомиті відкрити вогонь. Оскаженілі пси, спеціально вимуштрувані кидатись на невільників у смугастому, за лічені хвилини розтерзали жертву.

І Володя, й Жора, і їхні сусіди-невільники стояли бліді, як смерть. Жах скував їхні нужденні тіла, паралізував волю. У Володі паморочилась голова, підламувалися ноги, і він знеможено похилився на Жору. Якби товариш не підхопив його, Володя б упав, а з тими, що падають, у есесівців розмова коротка.

¹ Кляте гайно!

— Отак буде з кожним,— репетував Зеєбом,— хто не виявить належної пошани до наших розумних і благородних собак! Ви ще матимете змогу, якщо не здохнете завчасно, познайомитись із моїм улюбленим Рексом і переконаєтесь, що серед тисяч гефтлінгів¹ не знайдеться жодного, розумнішого за мого Рекса.— При згадці свого улюбленця-пса бліде, спите обличчя шарфюрера скривилося в подобу посмішки.— Ви будете працювати,— враз верескнув він,— як чорти у пеклі! Наші розумні вівчарки не допустять ледарювання. Кожного з вас вони бачать наскрізь! Це вам кажу я, шарфюрер Зеєбом! — Він бундючно пройшов уздовж строю і повернув до псарні.

Після Зеєбома прибулими зайнявся кощавий здоровило із свинцевим поглядом. Він ще раз пройшовся києм по спинах тих, хто, на його думку, не вмів, як належить, виструнчитися, двом вибив зуби, і аж після цього повів колону через ворота у табір. Проминувши ворота, повернув праворуч. Неподалік бовванів довжелезний похмурий барак, вікна якого були забиті дошками. Від нього відгошило застоюним трупним смородом. До цієї гігантської домовини вже злетілися, як хижі круки, десятків зо два тутешніх капо з гумовими киями в руках, очікуючи колону бранців. Біля барака здоровило зупинив колону і, обмацавши скляним поглядом стрій, скрипучим голосом наказав:

— Це — трупарня. В ній — триста трупів. Навантажити їх на машини! Кожному нести один труп. Хто не подужає — сам стане трупом. На все даю п'ять хвилин. Починайте! — І зиркнув на ручний годинник.

Тієї ж миті натреновані капо накинулися на в'язнів, репетуючи й гамселячи усіх підряд киями. Зчинився неймовірний шарварок, бранці гуртом кинулися в барак.

Тут під кроквами тьмяно блимала слабенька електрична лампочка, тож після сліпучого сонця в бараці видалося зовсім темно. Призвичаївшись, Володя побачив кілька бочок з негашеним вапном, лопату і березову мітлу, а далі, просто на цементній долівці,— акуратно заштабельовані голі, притрушені хлорним вапном мертві тіла... Навіть міцний розчин не вбив тут жахливий сморід, від якого можна було збожеволіти... Володя зібрав усю свою волю, намагаючись не дихати й дивитися лише під ноги. Жора рішуче підштовхував його вперед, хоча й сам відчував, як

¹ В'язнів.

раптово терpine все тіло і дерев'яніють ноги. Ось уже повз них вервечкою підтющем пробігають з страшною ношею в'язні — скоріше на повітря з цього страхітливого приміщення, в якому серед трупів аж кишать жирні пацюки!.. Дорога кожна секунда. Знали: есесівець стоїть біля барака і уважно стежить за циферблатом годинника. Запізнитися — значить, підписати собі смертний вирок. І все ж Володя ніяк не наважувався взяти голими руками те, на що страшно було навіть глянути.

— Що, захотілось у їхню компанію? Бери! — несподівано над вухом заревів капо й огрів Володю києм.

Володя підхопив труп з простреленою головою і, заточуючись, як у маренні, попрямував до виходу. Очі застигло жовтим туманом. Уже в дверях він раптом відчув млість у всьому своєму тілі, зрадницьки задрижали змучені ноги. Упасти б прямо тут, біля дверей, і — кінець мукам... «Чи є межа людських страждань? Де вона, та межа?» — пекла розпачлива думка.

Він, очевидно, уповільнив рух, бо його знову вперічили києм. Хлопець здригнувся, хоча й не відчув ніякого болю. Він не впав, не спіткнувся, — переборював себе і, міцніше перехопивши мертвяка, поніс до машини. Там металися поміж в'язнями знавіснілі капо, гамселячи млявих, прискорюючи моторошну роботу. Сотні гольцшугів¹ глухо торохкотіли по бруківці, жарке сонце плавилось у зелені, затоплюючи сліпучим світлом багатостраждальну землю, а Володі нараз здалося, що життя зупинилося і він летить у холодну, чорну безодню...

2

День цей тягнувся цілу вічність. Невільники завантажили машини, в яких прибули сюди, тілами померлих, розстріляних, і «транспорт» рушив у зворотну дорогу — до крематоріїв Освенціма. В'язнів знову вишикували на плацу. Липнєве сонце, здавалося, зупинилося в небі і немилосердно палило голови виснажених бранців. Жоден з них не ковтнув ні крапельочки води, не заросився й крихіткою їжі. Всіх мучила спрага.

А поруч, біля вахтштуби², розморені спекою есесівці роздягалися до трусів, обливалися водою, реготали і по-

¹ Дерев'яні черевики-довбанки.

² Караульне приміщення.

вискували від задоволення. Серед них весело походжав дивний молодик у кітелі з легкої світлої тканини, схожому більше на піжаму, ніж на мундир. Тільки парабелум на животі і хвацько зсунутий набакир офіцерський кашкет вказували на те, що він таки есесівець. З солдатами він був, ніби запанібрата, а розстебнутий незвичайний мундир надавав йому вигляду недбалого, безтурботного. Взагалі, він справляв враження такого собі веселуна, не обтяженого ні службою, ні іншими життєвими клопотами. Біла шовкова майка гарно відтіняла його засмаглу шию, широкі груди і всю міцну спортивну статуру. На правому плечі у нього погойдувалася пара зв'язаних шнурком боксерських рукавичок. Здавалося, він щойно вийшов із спортзалу й тепер тиняється знічев'я, розважаючись. Насправді ж цей «веселун» ніколи не розлучався з боксерськими рукавичками. Він тренувався на в'язнях. Його тут прозивали Боксером: в'язні — з ненавистю, есесівці — з гордістю. Він з цікавістю оглядав новоприбулих, очевидно, вишукував підходящий «матеріал» для тренувань. Може, одразу й почав би своє чергове «тренування», та якраз покликали до телефону, і він зник за дверима вахтштуби.

Дивно, проте саме цей Боксер своєю появою нагадав Володі, що є ще на світі, чи принаймні був, спорт. А він же, Володя, так фанатично захоплювався спортом в шкільні роки. Важко й повірити, що колись була школа, все оте довоєнне життя, що то не сон, не казка, не витвір фантазії. Володя змалку марив авіацією, але побоювався, що його не візьмуть туди через низький зріст, отож, щоб якось компенсувати цей недолік, наполегливо загартовував себе боротьбою, боксом, спортивною гімнастикою, лижним спортом і плаванням. За кілька років домігся чималих успіхів, брав участь у республіканських та всесоюзних змаганнях, не раз перемагав серед юніорів. Тоді ж подав документи в льотну школу, одержав обнадійливу відповідь у червні 1941-го, а далі — окупація, облава, ешелон у німецьку неволю, втечі, тюрми, концтабори...

Пролунала команда, люто загарчали вівчарки, і колона рушила до глибокого піщаного кар'єру. Видобутий звідси пісок давно використали на будівництві доріг і есесівського містечка, а величезна глибока яма стала місцем, де відбували місячний карантин в'язні кожного нового транспорту. З одного боку кар'єр обмежувався стіною з трьох рядів колючого дроту під струмом високої напруги. Над нею височіли сторожові вежі з вартовими і кулеметами.

Територія кар'єру густо обтикана сигнальними прапорцями, за лінію яких «кар'єрники» не мали права й ногою ступнути. У цій глибокій, вогкій ямі в'язні почувалися ніби у братській могилі. Без їжі, без води, прикриті лише клаптиком байдужого неба, нещасні бранці випробовувалися тут на міцність. Неймовірні страждання, страхітливий сморід трупарні, розташованої майже поруч, доводили багатьох до божевілля. Слабші вмирали, а сильніші продовжували боротьбу за шматочки гіркого життя — дні, години...

З'явився блоковий — височенний, жилавий, кремезний, з божевільними очима садиста. Попередив:

— Хто порушить дисципліну — зразу в трупарню. Вона ось поруч, пся крев! — зареготав він зненацька, ніби божевільний. Та враз умовк, змахнув гумовим києм і заревів: — Шикуйся, пся крев!

Так його й прозвали: Псякрев. Перед строем він виголосив цілу промову.

— Я ваш блоковий. А це значить — усім вам і отець, і matka, і бог, і дідько. Іще над вами буде двоє моїх помічників — штубових. З ними ви скоро познайомитесь. Кар'єр — ваше житло. Сонце, пісок — все, як на приморському пляжі. Що ще треба? Ще будете в мене тренуватися, загартовуватися. Хто здумає симулювати — в трупарню. Ясно?

Всім було ясно, що Псякрев — закінчений дегенерат з числа тих польських фольксдойче, які, опинившись в Освенцімі, запобігливо служили есесівцям. Псякрев не відзначався винахідливістю. «Тренування» його зводилось до того, щоб по команді «лягай!» миттю впасти на пісок, а по команді «встати!» ще швидше схопитися і стати в стрій. Головне — чітко і блискавично виконувати команди.

За «тренуванням», як за цікавим видовищем, спостерігали есесівці зі своїх сторожових веж і голосно реготали. Псякрев, ніби оскраженілий пес, накидався на всіх підряд, бив своїм гумовим києм із свинцевим наконечником, яким легко проломити череп. Рятуючись від нього, в'язні збивали один одного з ніг і, побиті, закривавлені, вже не могли зіп'ястись на ноги, стати в стрій. Таке «тренування» тривало цілу годину. П'ять невірників убито на смерть, десятки покалічених, а решта — ні живі ні мертві...

— Молодець, блокельтестер, молодець! — реготав есесівець з вежі.— Поворуши ще правий фланг, першу сотню — там багато ледацюг. Нагрій так, щоб не пліснявіли!

І Псякрев аж із шкіри пнеться, аби догодити, адже для нього наймізерніший есесівець — найвищий повелитель. І знову: «Лягай!», «Встати!», побої, стогони, зойки, прокляття...

Володя й Жора, хоч і уникли ударів, ледве трималися з останніх сил. Здавалося, ще одна-дві команди — і вони більше не встануть або ж кинуться разом на цього душо-губа, а там будь що буде.

Та вибився із сил і сам Псякрев. Лють давила його так, що аж хрипів, надсадно сопів, а червона пика сходила потом. Він важко поліз угору по схилу кар'єру, а замість нього з'явився помічник — кривоногий, куций, хоча й кременезний катюга з глибоко посадженими, безбарвними, метушливими очима злодія, які все встигали помічати. Цього також на диво влучно охрестили Шакалом.

Піщаний кар'єр з мешканцями офіційно називався «карантинним блоком». Як і в інших блоках, тут був свій блоковий і два його помічники — штубові. Оскільки в таборах смерті карантинні блоки, як і штрафні команди, вважалися закладами «особливого перевиховування в'язнів», на посади «вихователів» призначалися перевірені кадри з числа садистів і вбивць. Так було й тут, з тією лиш різницею, що трійця «вихователів» жила не при своєму підпічному блоці, тобто не в кар'єрі, а разом з концтабірною аристократією. На службу в кар'єр приходили по черзі, змінюючи один одного. Поки один муштрував і мордував кар'єрників, двоє інших в цей час відпочивали: грали в карти, брали участь у п'яних оргіях табірної верхівки тощо. Отож і зараз Псякрев, стомившись, пішов відпочивати, а Шакал зі свіжими силами взявся до діла.

Вишикувавши в'язнів, кривоногий кат прискіпливо оглянув їх своїми метушливими очицями, перекинув з руки в руку гарно сплетений шкіряний нагай і, враз визвірившись, кинувся шмагати по обличчю, по шиї високого в'язня, який стояв у другій шерензі. Чим той провинився, відомо було лише самому Шакалові. Може, тим, що був ставний, високий...

— Я навчу вас дотримуватися дисципліни і зразкового порядку! Ви будете плазувати перед своїм начальством, ви навчитеся ходити строем! Слухайте наказ: в тому кінці табору потрібен пісок. Будемо носити туди пісок! Строем, у ногу! Зберігати ідеальне рівняння! М'ютце аб! ¹

¹ Шапки зняти!

В'язні зірвали з голів свої смугасті чепчики й заметушилися, набираючи в них пісок. Потім, тримаючи їх у руках, ніби дорогоцінні вази, стробм рухалися у далекий закуток табору, там висипали на купу і поверталися у кар'єр за новою порцією. Уся територія табору являла собою піщану пустелю — скрізь сипучий пісок, ніде ні деревця, ні латочки трави. Гольцшуги в'язнів грузли в гарячому піску, пісок набирався у те дерев'яне взуття й до крові натирав ноги. А Шакал, лютуючи, метався уздовж колони, шмагав нагаєм і верещав:

— Я вас навчу працювати! Ви в мене згадаєте усіх святих! Йти треба як на параді, як біля Бранденбурзьких воріт!

Через кілька годин Шакала змінив інший кат. Високий, верткий, з неймовірно довгою шиєю і дрібним, як кулачок, зморщеним лицем, він був схожий на змія. Як і попередні двоє, цей також сповідував відвертий садизм. Всі троє ніби змагалися між собою в жорстокості.

Знищення тривали. До вечора в'язні своїми смугастими наголовниками наносили величезний пагорб піску. За цілий день вони не мали в роті ні крихти їжі, ні краплі води. Увечері їх ледь живих загнали в кар'єр. Володя вже не відчував свого тіла, збайдужів до всього на світі, хотілося лише впасти на пісок, розчинитися в ньому безслідно, нічого не чути, не бачити, не думати. Так само почувався і Жора, але ще тримався, раз по раз розкутурсував Володю, ніби повертаючи хлопця до життя. Хоча Жора й менш загартований фізично, зате старший аж на два роки, і Володя з перших днів прийняв його братню опіку. Побачивши, що молодший товариш ніяк не реагує на його підбадьорювання, Жора вдався до вже випробуваного засобу. Він не співав, а проникливо продекламував кілька рядків їхньої улюбленої пісні: «Орленок, орленок, взлети вище сонця»... Володя розчулено притулився до товариша і вже сам, заспокоюючи його, казав, що вони все ж не самотні на цьому білому світі, що, може, й доживуть до світлих днів перемоги...

На вечірній апель¹ з'явилася вся трійця: Псякрев, Шакал і Змій. Знову свистіли шкіряні нагаї, гупав по кістках в'язнів гумовий кий... Нарешті на високій щоглі посеред табору заревіла сирена, сповіщаючи відбій. Жахливий конвейєр смерті і мук тимчасово пригаль-

¹ Перевірка.

мовувався, щоб на світанку знову розкрутитися на повну силу.

Була вже глибока ніч. Байдуже мерехтіли в небі далекі зорі. Перша роса зволожила пісок кар'єру, і невільники вкладалися спати тісно один коло одного, щоб хоч трохи зігрітися. Влягалися вони на дні кар'єру, ніби в чорній безодні. Настала моторошна тиша, в якій зрідка живим бодем витали зойки, стогони, розпачливі зітхання або й судомливий скрегіт зубів нещасних в'язнів, що люто страждали навіть уві сні.

Володя і Жора, щільно притиснувшись один до одного й підібгавши ноги коліньми до грудей, намагалися заснути, але сон не йшов. Боліло все тіло, свинцева втома скувала кожен м'яз. Від нервового напруження гупало в скронях, гостро боліла рана у Володі на голові.

— Ти спиш, Жоро? — пошепки спитав Володя.

— Ще ні. Треба б заснути, а не можу. Усе тіло ломить, голова болить...

— Я також. Голова паморочиться, а сон не йде.

— Треба заснути. Сьогодні витримали, тепер нове завдання: витримати й завтра. Іншого шляху в нас немає. Людське життя тут важить не більше ніж піщинка цього кар'єру. Оце тобі фашизм у дії. А що ми знали про фашизм до війни у школі? Майже нічого.

— Чого ж, — спробував заперечити Володя, — дещо розказували. Навіть збирали пожертвування для тих, хто постраждав від фашизму. Пам'ятаю, під час подій в Іспанії, я тоді був у третьому чи четвертому класі, вчителька розповіла про трагедію іспанських дітей і просила збирати кошти на допомогу. Я розбив тоді свою скарбничку, дістав з неї заощадженого карбованця й віддав на допомогу іспанським дітям.

— Карбованця віддав? — гірко всміхнувся Жора. — Та треба було б на погібель фашизму віддавати все — навіть останню сорочку.

— А ми хіба не віддавали? — розсердився Володя.

— Віддавали, — зітхнув Жора. — Та наших сорочок виявилось замало...

— Ну, ти завів розмову... Щоб ти знав, до війни мені ледве виповнилось п'ятнадцять років. Я був шмаркачем, піщинкою в морі, а ти...

— А я, хоч і старший на два роки, теж був піщинкою в морі. Ми обидва були піщинками в морі, а тепер стали піщинками в цьому проклятому кар'єрі...

— Нічого,— тихо відповів Володя.— Наша армія вже б'є цих гадів і жене геть з рідної землі!

— Це чудово, що жене, і я вірю: скоро не буде на землі фашистської нечисті. Але ж як гірко, що пустили їх аж до самої Волги і тепер великою кров'ю відвойовуємо втрачене... Може, й ми не були б тепер, як і мільйони інших радянських людей, у фашистських катівнях...

— Як це «пустили», Жоро? Хіба не знаєш, що люди боролися, гинули, відступали з боями? Якби можна було не пустити, то не пустили б... Ти ж сам воював — хіба ти хотів пустити фашиста на нашу землю чи опинитися тут?

Десь дуже далеко і високо в небі гули літаки. Хлопці напружено прислухалися до того далекого, ледве чутного гудіння. Може, то наші, червонозоряні? Якби хоч побачити їх, тоді, здавалося, змогли б витерпіти будь-які страждання...

— Може, наші? — з надією прошепотів Володя.

— А чому б і ні, малюк? — повеселішав Жора.— Скоро вони літатимуть і сюди, і на Німеччину. Діставатимуть і самого фюрера... Це буде, неодмінно буде, малюк. А то ж як!..

Жора часто ласкаво називав Володю «малюком». Серед двох тисяч в'язнів карантинного блоку в Освенцімі, де вони подружили, Володя був найменший на зріст і наймолодший за віком. У натовпі юнак був майже непримітний. Його відкрите, не по роках суворе лице майже ніколи не виказувало ніяких емоцій. Жора був вищий, чорнявий, кароокий, напрочуд вродливий лицем. Мав він рідкісний, мелодійний голос. Виразні, затінені довгими темними віями очі щедро випромінювали душевне тепло, але враз займалися вогнем глибокої ненависті, коли бачив фашистів. Володя щиро полюбив цього доброзичливого, безмежно доброго Жору, який ніби зсередини світився тим внутрішнім світлом людяності й добра, без чого, власне, й людина не людина. Співучий Жорин голос здатний (Володя переконався в цьому) змусити слухачів радіти й плакати, підхопити кожного на крила пісні. А ще Жора з раннього дитинства виявив неабиякий талант, легко оволодівши кількома іноземними мовами. В таборах смерті, де страждали люди з усіх кінців світу, Жора вільно, як рідною українською, міг говорити десятьма мовами. В Освенцімі, куди Володя потрапив після катувань у Краківській гестапівській в'язниці і в Мисловицькому штрафному таборі, підпільники доклали чимало зусиль, щоб врятувати юна-

ка. У цьому активну участь брав і Жора. Так вони стали побратимами, і це побратимство, народжене на дні освенцімського пекла, було міцніше кровної спорідненості.

— Скажи, Жоро, ти любив яку-небудь дівчину? — несподівано запитав Володя.

— Любив. Та коли те було...

— Але ж було? — допитувався Володя.

— Було. Тільки я так і не встиг по-справжньому освідчитися їй у коханні.

— Чому?

— Бо справжнє взаємне кохання не потребує ніяких освідчень і клятв. А ми саме так любили одне одного... Ніколи не забуду тих чарівних вечорів і ночей! Якраз весна була, сади так розкішно цвіли. Ти знаєш, як пахнуть теплі місячні ночі? А я знаю: ніжністю, весняним цвітом. П'ярко так пахнуть... Бувало, стрінемось у садку, а він увесь наче в білій піні, і кожне деревце дихає щастям. Місячне сяєво сіється й сіється із зеленуватої безодні неба, тихо дримає земля... І все на ній — геть-чисто все, навіть таємничі тіні на шовковій травичці, — все тішить око і душу. А довкола — дзвінка, як пісня, урочиста тиша. І здається тобі, що ти вже не йдеш по землі, а пливеш, ширяєш, летиш серед розквітлих садів у тому казковому світі, затопленому світлим і ніжним яблуневим цвітом, його неповторними пахощами. На душі свято — велике свято! Бо поруч з тобою твоя кохана. Її тепла, ніжна рука в твоїй руці... Ех, малюк, чи знаєш ти, що таке поцілунок коханої дівчини? Чи знаєш ти, що таке перше кохання? Скільки чарів і щастя було в тих весняних місячних ночах, скільки солодкої музики і найпрекрасніших мрій...

Прийшклий Володя з гострою цікавістю підлітка всотує у себе новий для нього бентежний світ, що вимальовується в розбурханій уяві з розповіді старшого побратима, і щось неусвідомлене й таємниче пробуджується в серці солодким і болісним щемом. Дивовижним, казковим здається йому все те, про що так гарно розповідає Жора. Бо ж йому, Володі, ще не випадало зустріти своє щастя — перед початком війни йому виповнилось лише п'ятнадцять. Володя встиг закінчити на «відмінно» вісім класів, стати комсомольцем, досягти чималих успіхів у спорті. Мріяв стати льотчиком — таким, як Чкалов... Тепер йому вже сімнадцять. Оце й увесь його життєвий шлях. Частина цього життя змарнована у фашистських катівнях. Розповідь Жори пробуджує у Володі неясні, неусвідомлені

почуття, а головне — переносить у щасливі мирші часи, на Україну. Незважаючи на смертельну втому, він ладен слухати друга ще й ще. Та Жора раптом замовк.

— А звати ж її як? — збуджено торсає його Володя.

— Оленкою звати. Для мене вона — найкраща в світі дівчина!

— Ти теж красивий, — зітхнув Володя. — Оленка, мабуть, тебе дуже любила...

— Любила... І дуже любила слухати, коли я співав. Завжди просила заспівати що-небудь, хоча б трішечки, хоча б тихесенько. З нею мені так гарно співалося!

— А де Оленка тепер? — не заспокоюється Володя.

— Хтозна. Батько в неї майор, їхню сім'ю евакуювали. Та Оленка, мабуть, на фронті, бо то така дівчина, що в тилу не сидітиме. Пам'ятаю, як ми з нею ходили записуватися добровольцями на фронт. Мене взяли, а її — ні, бо якраз надійшло розпорядження про евакуацію сімей офіцерів. Коли ми прощалися, Оленка сказала, що чекатиме мене завжди, все життя... Я вірю Оленці, вірю її клятві... — палко шепоче Жора.

Охоплений солодким трепетом, Володя в душі радіє за Жору. «Як добре, — думає він, — що є на світі закохані Жора й Оленка. І як добре мати такого друга!..» Володя радіє, бо ж для нього, сімнадцятирічного юнака, сповідь старшого друга — це не інтимно-лоскітлива любовна історія, а щось значно важливіше, вагоміше. В Жориній розповіді про цю незвичайну любов він, Володя, інтуїтивно відчуває незнищенну силу життя. Він збагнув це скоріше серцем, ніж розумом, і навряд чи зміг би передати словами.

— А про що ви з Оленкою мріяли тоді, перед війною?

— Оленка мріяла про медінститут, а я — про консерваторію. А тут війна... Усі наші мрії розтоптав проклятий фашист...

— А я мріяв стати льотчиком. Таким, як Валерій Чкалов. Навіть устиг подати документи до льотної школи. І прийняли б, якби не війна... Віриш? Танки фашистські увійшли в нашу Сквиру через три тижні, ми навіть виїхати не встигли... А потім облава — і ось я тут... А з мене вийшов би непоганий льотчик. Віриш? Ти не дивись, що я малий на зріст...

— Ти молодець, Володю. І льотчик з тебе був би гарний, я вірю в це. Адже я знаю, як ти спортом займався, який ти дужий. Бо якби був слабак, то хіба зважився б стільки разів втікати з тюрем і таборів? Сам бачив, як

тебе, закутого в кайдани, привезли в Освенцім, як Ганс Максфельд робив тобі хірургічні операції... І якщо вже ми опинилися тут, розкисати не маємо права. Ось де нам потрібні і чкаловська мужність, і корчагінський гарт, і залізна сила волі. Треба дивитися на своє життя як на гвинтівку, яку не маєш права загубити в бою. Це затям собі. Справжня боротьба тільки починається, до остаточної перемоги над фашизмом ще дуже далеко...

Не спалося не тільки Жорі й Володі. В'язні ворушилися на піску, декотрі металися в лихоманці — від ран, від голоду, від спраги чи від тяжкої нервової перевтоми. Хтось із кимось перешіптувався, хтось голосно проклинав війну, Гітлера і своє розтоптане життя, хтось жалібно плакав, хтось брутально лаявся, хтось молився. Шарудіння піску, стогони, зойки, лайки, прокляття, молитви, різноголосе й різномовне перешіптування...

— Не впадай у розпач, Володю, — шепотів Жора. — Будемо триматися. Я ж знаю не одну мову. Знайдемо чехів, Франца, вони допоможуть нам...

— А якщо не знайдемо?

— Знайдемо! — рішуче відрубав Жора. — Мусимо знайти!

В цей час на сторожовій вежі есесівець хрипким голосом загорлав якусь огидну пісеньку: «Гайлю, гайлі, гайля! Ох-ха-ха-ха-ха-ха!»

— Смоли б тобі гарячої в горло, проклятий фашист! — з ненавистю пробурмотів Жора, а потім торкнувся Володиного плеча: — Давай, малюк, умося зручніше та спробуємо заснути.

Вони підгорнули під себе сухішого піску, вмосялися в ньому зручніше й затихли. Неподалік жалібно й скорботно молився якийсь поляк. Володі чомусь стало шкода того поляка, очевидно, вже немолодого чоловіка, який носить в душі стільки болю, скорботи, відчаю. «Добре, що має розраду хоч у молитві!», — подумав Володя, хоча й розумів, що тут не допоможе ніяка молитва.

— Ще не спиш, Володю? — прошепотів Жора.

— Ще ні, друже.

— Знаєш, що я подумав? Як дивно: уже стільки ми разом, побраталися, а й досі навіть прізвищ один одного не знаємо.

— Справді дивно. Тільки імена й знаємо. А фашистам хочеться, щоб ми забули навіть власні імена. Для того й витаврували нам на руках номери. Ти просто номер —

і ніщо більше. Як мертвий інвентар чи робоча худоба. Вони й поставили собі за мету перетворити нас на худобу... Тільки не вийде. Ми повинні залишатися людьми, пам'ятати своє ім'я, своїх батьків, свою Вітчизну... А прізвище моє Яковенко. У нас і вулиця так називається: Яковенківка.

— А я — Тимчук, — сказав Жора. — Теж поширене прізвище в наших краях. Дід на броненосці «Потьомкін» служив матросом. Міцний був дідусь. А вуса мав — як у Будьонного.

— А я свого діда знаю тільки з розповідей матері, та ще одна стара фотокартка збереглася... Три Георгіївські хрести мав дід Василь. Стоїть на знімку на повен зріст, у шапці й шинелі, при шаблі, і три хрести на грудях прямо на шинелі. І теж — хвацькі вуса. Видно, одчайдух був неабиякий. А батько й мати мої — сільські вчителі. Чи ж судилося ще побачити їх?.. — Володя тяжко зітхнув.

3

Короткий тривожний сон рознахало несамовите виття концтабірної сирени. Чотири години ранку: підйом! Він ніколи не щезне з пам'яті тих, хто його звідав. Починаються нові страждання, попереду день — як вічність. Чи дотягнеш до вечора? Адже за день може трапитися стільки несподіваних, прикрих, фатальних випадковостей, і кожна з них може обірвати твоє життя...

З'явилися люті зі сну Псякрев, Шакал і Змій, засвистіли нагаї, і зразу все заворушилося, закопошилось. Почалося шиккування. Лайки, стогони, зойки, погрози, побої... На лівому фланзі лежать на піску рівним рядочком дев'ять мертвих тіл. Ці невільники померли вночі — не витримали в карантині навіть першої доби. Вони, мабуть, пройшли вже не через один табір, де з них висотали всі сили, а тут, нещасні, дійшли до своєї останньої межі. Вони пішли з життя, не попрощавшись, не назвавши товаришам по нещастю власних імен, імен своїх рідних, не залишивши адрес. Загинули в муках, з прокляттям фашизму в останньому сплеску своєї свідомості. Їх ніхто не ховатиме і не оплакуватиме. Після апелю їх віднесуть і кинуть в трунарню на поживу щурам... Фашисти байдуже викреслять у своїх чорних гробуках їхні номери в спис-

ках живих, на їх місце впишуть номери інших і — алес ін орднунг¹. Для мільйонів таких, як вони, війна придумала коротку, як атестат, гірку і безнадійну фразу-долю: пропали безвісти... Їхні імена не з'являться ні на обелісках, ні на меморіальних стелах, ні на сторінках книжок... Вони не дійшли до перемоги, але заплатили за неї своїм життям. Вони були просто Люди. Жертви фашизму. Діти усіх народів. Діти всієї Землі...

Починався новий каторжний день. Чорне вороння, принаджуване смородом трупарні, зловісною хмарою кружляло над табором, над кар'єром. Їхнє лихе каркання потьмарювало свідомість невільників, викликало душевне сум'яття.

— Ви переконалися, прокляті смердюхи, — реготав Псякрев, — що у вас тут райський куточок? Повітря — справжні райські пахощі, пісочок, музика яка он згори. Комфорт! А нудьгувати вам не доведеться. Ми вас так полоскочемо й розвеселимо, що о-го-го!

Знову носили своїми смугастими очіпками пісок, але вже у зворотному напрямку. За день височений піщаний курган, насипаний учора в далекому закутку табору, перекочував назад, у кар'єр. Ця безглузда робота, розрахована на моральне приниження й фізичне вимотування, тривала чотирнадцять годин без жодної перерви, без їжі, без води. Гумовий кий і шкіряний нагай замінили невільникам сніданок, обід і вечерю. На вечірньому апелі рядочок мертвих тіл на лівому фланзі строю збільшився майже вдвічі.

Тільки на третій день одержали по черпаку баланди — гіркуватого, несолоного пійла, звареного з торішньої гнилої, нечищеної й немитої брукви. Цього дня їх погнали на роботу в зовнішню арбайтскоманду, яка рила траншею довкола Явожницького лісу, оголошеного есесівцями забороною зоною. Хоч так само знущалися з них озвірілі капо і ті ж есесівці походжали там із собаками й автоматами, все ж ця робота здавалася кар'єрникам деякою полегкістю, бо поруч був ліс, пахло живицею, грибним духом і зеленню. Невільники потайки жували траву, зелене листя з дрібних кущиків, кінський щавель, насолоджувалися чистим повітрям.

Темп роботи, як завжди, був шалений, а капо своїми гумовими киями безперервно ще й підганяли. Один вкрай

¹ Усе в порядку.

виснажений літній єврей (на грудях у нього на смугастій робі було нашито спеціальний вінкель: жовта шестикутна зірка) раптом покинув лопату, видерся з рову і, дико регочучи, кинувся до лісу. Пролунала різка автоматна черта, і він спіткнувся, упав на землю. Володя пам'ятав його з учорашинього дня. Той укладався спати на піску в кар'єрі неподалік від них із Жорою, проте не ліг, а довго сидів, ридаючи павідхлип. Юнаки навіть хотіли підповзти до нього, якось утішити нещасного, але закопошилися інші, ближчі. І ось тепер... «Як усе жахливо просто,— думав Володя.— Був чоловік — і вже його немає... Що ж то воно з ним коїлось учора? Чи відчував свою смерть, чи вже тоді почалося в нього божевілля?..» Володя брав на лопату потроху піску, викидав його з траншеї, відчуваючи, як і йому в душу заповзає відчай і безнадія...

Булькатиї есесівець з охорони знічев'я пильгикав на губній гармошці якісь нудні мелодії. В одній з них Жора розпізнав мотив популярної журливої народної пісні, яку селяни-німці часто співали у родинному колі. Не припиняючи роботи, спочатку тихо, а потім голосніше Жора затягнув ту пісню. Есесівець почув, підійшов ближче, з цікавістю розглядаючи в'язня-співака, потім почав підігравати ту ж мелодію на губній гармошці. Убивця в есесівському мундирі акомпанував в'язневі!

Коли Жора скінчив пісню, есесівець придивився до червоного вінкеля з літерою «R» на грудях юнака, що означало «політичний росіянин» і похмуро буркнув: «Гут». Подумавши ще якусь мить, відкрив свій ранець, вийняв четвертинку хліба і кипув його Жорі. А сам відійшов убік і зразу ж втратив інтерес до талановитого співака. Юнак миттю сховав хліб за пазуху...

Володя за цей час, доки Жора співав, аж похолопув увесь: як то воно обернеться? Улучивши хвилину, коли поруч не було ні капо, ні есесівців, Жора розломив хліб пополам і віддав половину Володі.

— Відчуваєш, малюк, силу мистецтва? — усміхнувся. — Ним можна й хліба заробити...

Вони одкушували по маленькому шматочку і не жували, а смоктали, як цукерки, ті дорогоцінні шматочки хліба, щоб падовше вистачило. Не переставали й працювати, аби не відчутти на своїх плечах кийка капо.

— Жоро, можна тебе попросити? — спитав раптом Володя.

— Про що, друже?

— Ти не співай їм більше. Звичайно, хліб — то наше життя, але не співай...

— Ну що ти, Володю? Що ж тут поганого? Народна пісня... Та й не сподівався я на хліб. Просто так, пісню згадав. А пісня гарна. От сама й полилася...

— Ти пробач, Жоро. Я не подумав про тебе погано, і люблю твій голос, і люблю пісню, і люблю тебе, а все ж якось гидко у них брати...

— А баланду не гидко брати? — розсердився Жора. — А побої терпіти не гидко? Все гидко, все! Ось копирсаємось, укріплюмо їм оборону цього містечка. Це не гидко?

— Ти не сердься на мене, Жоро...

— Я не на тебе, Володю. Не на тебе... Ясно, що наша лиха доля принизлива, ганебна. Ну що ж нам робити? Найлегше — піти під автоматну чергу есесівця, як пішов оцей нещасний єврей, або кинутись там, у таборі, на дріт. Ну й що? А нічого. Був і нема. А нам же треба зберегти життя для помсти, для боротьби. Іншого шляху в нас з тобою, Володю, немає...

Карантин для кар'єрників продовжувався. Їх примушували чистити нужники, вигрібні ями, знову ж таки заставляли носити пісок або ж виконувати «спортивні вправи». Зрідка виводили на роботи в зовнішні арбайтскоманди, де, крім черпака баланди, вряди-годи давали їй двохсотграмову пайку ерзацброду, спеченого з якогось посліду й перемеленої тирси. Кар'єрники вимирали. А ті, що були ще живі, уже здавалися сірими тінями, страшними привидами, що встали з потойбічного світу. Смерть уже нікого не дивувала. До неї звикли, як до чогось звичайного, повсякденного і щохвилинного, як до неминучого завершення мук, витримати які просто неможливо.

Володя геть підупав на силі, вже відчував, як у його висхлому тілі кістки труться об кістки... Як не дивно, не дуже міцний здоров'ям Жора в цей період виявився витривалішим. Він всіляко підтримував товариша, коли одержували баланду, віддавав йому частину своєї мізерної порції і примушував ковтати те в'їло, аби хоч трохи підкріпити фізичні сили.

Коли закінчувався так званий карантин, з кар'єрників, привезених у липні, лишилося менше третини. Витримали найсильніші — ті, у кого було більше фізичних і душевних сил, свідомості, розуму і вміння. На власному досвіді Володя і Жора переконалися, що поодинокі, без братерської підтримки, тут вижити неможливо. У неймовірних

страждань свідомі бранці згуртовувалися, у всіх випробуваннях опорою їм стала інтернаціональна дружба, якої якраз і боялися фашисти. Тому, крім кривавого терору та винищення, вони безперервно перетасовували в'язнів, перемішували їх і в самих таборах, і між таборами усього рейху.

Ось-ось мав настати день розподілу карантинників з кар'єру в блоки. Володя і Жора побоювалися того розподілу. Від однієї лише думки про те, що їх розлучать, в обох боляче стискалися серця. Ні про чехів, ні про Франца Нордена й досі нічого довідатись не вдалося. Та й як дізнаєшся? Адже карантинники з кар'єру не мали ніякої можливості спілкуватися з іншими в'язнями табору. Всі надії покладалися на щасливий випадок, а такого випадку все ще не траплялося.

За цей час з'явився в них новий товариш — Кость Соснін, дев'ятнадцятирічний юнак із Севастополя. Украй вишнаний, він якось після відбою підійшов до них і приліг поруч на пісок.

— Я давно за вами дивився, хлопці, — сумно сказав він, — і радів за вас, що так зворушливо дружите між собою. Давно хотів підійти, та якось не наслідуювався. Якби мав сили чимось вам допомогти, то зразу й підійшов би, а так, думаю, ви самі ледве ворухнетесь, а тут ще й я... Ноги вже опухають, голова паморочиться. Може, й до завтрашнього дня не дотягну, тому вирішив хоч побути коло земляків, а то все сам та сам. Ви не сердитесь, хлопці?

— Ну, ти дивак! — сказав Жора. — За що ж сердитись?

— Що підійшов до вас. Може, ви не хотіли цього...

— Як же ти погано про нас думаєш! — дорікнув Жора. — Чого б то ми не хотіли? Розкажуй...

— Що розказувати?

— Про себе розкажи. Для знайомства.

— А-а... Та я ж для цього й прийшов. Думаю: помру, то хоч ви будете знати, що був такий тут.

— Що ти все про смерть та про смерть? — втрутився Володя. — На ось, підкріпись...

Володя подав йому маленький, як нігтик, сухарик. Він зберігав його про чорну хвилину для Жори, аби в скрутні порятувати товариша. Жора глянув на Володю, усе зрозумів — і також вийняв з пазухи маленьку шкориночку хліба, яку теж беріг для свого побратима.

— І мій «ензе» візьми. Тобі це зараз — найкращі ліки...

— Та що ви, хлопці,— замахає руками той.— Якби знав, що віддасте останнє, то й не підійшов би...

— Як тебе звати? — строго запитав Жора.

— Костянтин. А прізвище — Соснін. Із Севастополя я...

— От що, Костю. Ти розводиш якісь дикі речі. Давай не будемо... Раз дали — значить, так треба. І негайно з'їж. Тобі скільки років?

— Дев'ятнадцятий.

— Я трохи старший. Отже, слухайся старших. Мене звати Георгієм, Жорою. А це мій побратим Володя.

Один шматочок хліба Костянтин пожував, але не ковтав — посмоктував, довго смакував хлібним духом.

— Моя історія сумна, хлопці,— поволі почав він.

— А в кого вона весела? У всіх сумна.

— Правда твоя, Жоро, у всіх сумна. Усе звалилося, як сніг на голову, що й досі не можу до пам'яті дійти. Родини як і не було... Мати моя родом з Вінниччини, подолянка. У громадянську війну була медсестрою у воєнному госпіталі. Там подружила з пораненим червоноармійцем Сосніним, колишнім моряком з Севастополя. Вони одружилися й поселилися в Севастополі. Я народився в 1924 році. Коли вже підріс, тяжко захворів батько. В тілі у нього лишилося чимало осколків з часів громадянської війни. Почалася гангрена ніг. Спершу ампутували одну ногу, потім другу. Так мені шкода було батька! Він був мужній і добрий, як ніхто. Я намагався вчитися лише на «відмінно», щоб хоч цим радувати його... А на початку червня 1941 року, я якраз кінчив дев'ять класів, тато помер. Бідна мама так побивалася, що й не розкажеш... Через десять днів одержали телеграму з села, що помирає баба Катя, мамина мама,— майже кожного літа ми бували в неї. Увечері 21 червня ми виїхали туди і в дорозі дізналися, що почалася війна. Налетіли літаки й розбомбили поїзд за Проскуровом. Мене контузило, а мама... загинула. Пам'ятаю, як уже в сутінках червоноармійці маленькими солдатськими лопатками поспіхом копали спільну могилу — для загиблих солдатів, жінок і дітей. Незнайомі люди підтримували мене під руки, я дивився, як у яму складали тіла загиблих. І матір туди поклали... Я лише по одежі її впізнав... Все те сталося так швидко, що я навіть не заплакав тоді... Я ще не набрид вам, хлопці?

— Ну що ти, Костю... Ми слухаємо.

— Контузія в мене була легка, через деякий час ніби й пройшла. Пам'ятаю, після похорону всі раптом заспішили

і швидко кудись позпикали. Тільки якась молода жінка, розиластившись на могилі, безтямно билась головою об землю, страшно так стогнала й задихалася... До села, де жила баба Катя, було ще з півсотні кілометрів. Якись місцеві жінки, що їхали з нами в одному вагоні, підхватали мене під руки й забрали з собою. Манівцями й глухими дорогами ми пройшли кілометрів з десять. Спотикались, падали, грузнули в болоті, збивалися з дороги і навіть заблукали, адже була ніч. Змучені й знесилені, лягли перепочити на валки свіжого сіна, а коли розвиднілось, схопилися й бігли далі, наче хтось нас переслідував. І тут у мені сталося щось дивне. Я зрозумів, що мами вже немає й ніколи не буде. Я закричав страшним голосом і знепритомнів. А коли дійшов тям, то поривався назад, до тієї могили в степу, де лишилася мама. Жінки стримували мене, щоб не вертався до могили. Казали плачучи: «Туди не можна, дитиночко рідна, там бомблять залізницю. Ми знаємо те місце... ми ще туди повернемося, обов'язково повернемося...» Коли згадую це, хлопці, — сльози давлять... Так ми проминули кілька сіл. Бабу Катю застав ще живу у її маленькій, вгрузлій у землю хатині. Як узнала, що мами вже нема, довго молилася перед іконами. А потім вбралася на смерть у задалегідь приготовлену одягу, благословила мене, попрощалася, лягла і тихо померла... Після похорону мене взяли до себе сусіди баби Каті — прості, добрі й сердечні люди. А через два дні вже й фашисти в селі з'явилися. Сяк-так відмучилися ми зиму, а навесні 42-го року всю молодь із села, і мене також, вивезли на роботи в Німеччину. Почав працювати у багатого бауера. Робота каторжна, а життя — гірше собачого. Стайня, короварня, свинарник. День і ніч, день і ніч... Від утоми з ніг падав. Бауер нацистом був, бив мене канчуком, знущався... Особливо збиткувався його внук, член гітлерюгенда. Він так хизувався своєю жовтою формою... Якось оте гаденя, підкравшись іззаду, зштовхнуло мене в бетонний сечовідстійник і, поки я дерся звідти нагору, шмагало мене канчуком по обличчю. Я згріб його і вкинув у сечовідстійник. А тут якраз нагодився старий. Побив мене мало не до смерті і напівживого здав у поліцію. Там мені ще добавили синців, повибивали зуби. А тоді завели справу, в якій значилось, що я злісний більшовицький симулянт, злодюга й бандит. Ну який же я бандит? Красти — крав: картоплю крав, якою годував свиней, і їв сам, крав овес, яким годував коней, і сам їв, бо голодував. А те, що

вкинув оте гаденя в сечовідстійник, то який же то бандитизм? Але, бач, підняв руку на гітлерівського патріота, а за фашистськими законами за це мене треба було повісити. У поліції, правда, вирішили інакше. Петля, мовляв, занадто легке покарання для такого злочинця. Краще відправити в табір смерті, як політичного в'язня. Ось так я після штрафної в Освенцімі опинився тут...

— У кожного з нас, Костю, доля важка, як і в тебе, — сказав Жора. — Якби ти знав, скільки мук перетерпів Володя... А бачиш, духом не падає, мріє ще й помститися фашистським мерзотникам. Так що ти, друже, також тримайся. Будемо разом. Нікуди від нас не йди.

— Не знаю, як і дякувати вам, хлопці. Оце розповів вам про себе — і вже якось легше стало...

4

Наприкінці серпня ночі стали прохолодні, рясно випадала роса. На голому вогкому піску кар'єрники, що ще лишалися живими, збивалися щільніше до купи, щоб зігрітись. Знекровлені, виснажені до краю, вони й у сонячний день відчували, як холонуть руки, ноги, все тіло, а вночі дрижали від холоду, як у лихоманці. Всі троє хлопців по черзі розтирали один одного, розганяли по висхлому тілу кров, а інакше навряд чи й вставали б під час підйому. Неволя навчила всіх, що були тут, триматися гурту, підтримувати один одного, допомагати. Як тільки бачили, що хтось (незалежно від національності: німець, поляк, бельгійець, француз, єврей чи словак) збайдужів до життя, бралися всі разом розраювати його, викроювали з черпака баланди зайвий ковток — і, дивись, той уже трохи збадьорився, повернув собі надію на порятунок. Це зворушувало, породжувало довір'я один до одного...

Настав день, коли кар'єрників погнали в лазню. Це означало кінець карантину, а тому в кожного зажевіла надія на краще. Звичайно, лазня — це лише назва. Біля камери дезинфекції та прожарки їх роздягнули і, поки прожарювалося брудне, вошиве лахміття, стригли й дезинфікували так, що аж випадало волосся, горіло все тіло. Потім їх, зовсім голих, з годину тримали в строю. Це називалось «загартовуванням». Така процедура і влітку, і взимку влаштовувалася за будь-якої погоди. Ті, що

витримували, потрапляли нарешті в душеву, під потужні струмені крижаної або нестерпно гарячої води. Ні мила, ні рушників, звичайно, не було. Вода в душеву завжди подавалася така, що ті, хто, не витримавши спраги, ковтав її, через кілька годин гинули в страшних муках — настільки вона була отруєна хлоркою. Після цього «душу» видавали прожарене лахміття і гнали в барак чи на роботу.

Начальник лазні — давній кримінальний злочинець, злодій і скотоложець на прізвисько Філософ — любив «пофілософствувати» перед голими в'язнями про те, хто з них має право жити на світі, а кому жити не варто.

— Щоб ви знали, вошивці, опера — не драма, шляпа — не панама, курка — не птиця, в'язень — не людина, а табір смерті — не санаторій, — просторікував він. — Всі ви, звичайно, кретини. Та серед кретинів інколи трапляються грамотні, бо грамотність — це пошесть двадцятого століття. Так от. Теорію Дарвіна вивчали? У нас ви з нею познайомитесь на власній шкурі. В рослинному, тваринному і людському світі перемагають найсильніші — у кого пазурі й зуби міцніші. І це правильно. На землі повинні жити тільки сильні, а кретинам і всяким виродкам тут робити нічого. Людей розплодилось — як комах. Просто жах! Планета стогне від перенаселення. Винищується краса землі, природа. Хіба ж допустиме таке неподобство? Ось гляньте на себе і подумайте, чи ж може отаке гайно бути часткою людства? Та й що станеться, якщо людство засмічувати покидьками — кретинами, сифілітиками, дистрофіками, алкоголіками, жидами, слов'янами і ще отим бидлом — неграми? Так от, настав час зробити селекційний відбір людської породи, щоб удосконалити її. Наші табори — це якраз те що треба. Табір смерті — це надія майбутньої цивілізації, до якої геніальні ідеї великого фюрера освітлюють людству дорогу. Табір — найкращий сепаратор і фільтр. Слабкі істоти повинні щезнути з лиця землі. Ну, а сильніші, якщо вони є серед вас, можуть ще трішки пожити. До наступного банного дня. Сподіваюсь, питань нема? От і добре. До наступного банного дня. Хто доживе! — додав він і розреготався.

Та гидке варнякання Філософа було ніщо у порівнянні з тим, що сталося потім. До голих в'язнів вийшов собачий фюрер Зеббом зі своїм Рексом на повідку. Нацькований, спеціально навчений Рекс у шаленому стрибку блискавично хапав зубами статеві органи того чи іншого в'язня і рвав...

Стрій бранців заціпенів од жаху. А двоногий сучий сип задоволено погладжував збудженого чотириноного вихованця. Їх розтерзані жертви корчилися на плацу в останніх агоніях...

Після «банної процедури» в'язнів погнали на центральний апельплац. Жора і Володя брели, ледве переставляючи ноги, підтримуючи під руки знесиленого Костю. У Сосніна страшенно розпухли ноги, синюшною одутістю взялося лице, і лише сповнені глибокої журби і страждання сині очі дивляться на товаришів і вдячно, і винувато.

— Потримаймось іще, потримаймось, друзі,— весь час повторював Жора то благальним голосом, то тоном наказу.— Ми повинні бути разом. Наші номери записували підряд. Може, пощастить потрапити в один блок...

— Все може бути,— погоджувався Володя.— Хоч треба готуватися до гіршого. Але куди б я не потрапив, я шукатиму вас, хлопці...

— Це само собою,— кивнув Жора.— І я шукатиму, але чомусь вірю, що будемо разом.

— А я хоч і помру,— задихаючись, мовив Костя,— та все одно дякую своїй нещасливій долі, що звела мене з вами.

— Не будемо помирати, Костю, не будемо, чуєш? — заперечив Жора.— Облиш навіть думку про це. Ще раз почую чи побачу, що духом занепадаєш,— не товариш ти тоді мені. Зрозумів?

— Зрозумів, Жоро. Спасибі тобі...

На апельплац з'явилося високе начальство: рапортфюрер Скрипаль, лагерельтестер¹ Бруно і обершрайбер² на прізвисько Бочка Фред. Ідучи сюди, вони зустрілися з шарфюрером Зеєбомом, від якого ще раз почули про досягнення в дресировальній справі. Тепер вони жваво теревенили про це, захоплюючись здібностями Рекса та успіхами собачого фюрера.

— Справді, Зеєбом — наша гордість,— захлинався Скрипаль.— Талант! Адже він постачає видресированих собак високим чинам у Берлін. У нього там зв'язки... Собаки — річ перспективна. На них він зробить непогану кар'єру, повірте мені.

— Звичайно,— підтакував Бочка Фред.

¹ Староста табору.

² Головний писар.

Скрипаль і Бочка Фред дуже схожі один на одного — і голосом, і мімікою, і темпераментом, і зовнішністю. Обидва — семипудові туші. Відрізняються лише вбранням: на Скрипалеві зелений мундир оберштурмбанфюрера, а Бочка Фред у літньому костюмі цивільного крою з шовковою пов'язкою обершрайбера на рукаві, в руці — незмінна шкіряна тека з паперами. Лагерельтестер Бруно — широкоплечий, кряжистий, двометрового зросту, з правильними рисами суворого обличчя. На його строгому чорному мундирі — зелений вінкель і освенцімський номер — одиниця. Цей мовчазний тип був першим нумерованим в'язнем Освенціма! Це найбільше вразило Володю. А ще поведінка Бруно і Бочки Фреда, які в присутності підполковника-есесівця трималися так, наче той був для них звичайнісіньким дружком. Втім, дивуватись було нічого, бо до свого ув'язнення вони займали в рейху пости значно вищі, ніж тепер займав Скрипаль. Просто десь на чомусь прогоріли й опинилися тут...

Скрипаль, обвівши бридливим поглядом вишикуваних в'язнів, що стояли з непокритими головами і ждали вироку начальства, спроквола крізь зуби процідив:

— Цих кретинів, мабуть, час розтикати по блоках. Вони, здається, уже ввійшли в нормальну кондицію і схожі на звичайних в'язнів. Кар'єр потрібен для прийому нового транспорту.

— Зараз розсортуємо, — відповів обершрайбер, дістаючи з теки список номерів живих кар'єрників.

З допомогою цілої тічки капо, що вигулькнули, як з-під землі, обершрайбер, називаючи по списку номери, розділив стрій в'язнів на дванадцять невеликих груп — по одній на кожен блок. Як і сподівався Жора, друзі потрапили в одну групу. Мабуть, допомогло те, що вони скрізь трималися разом: в кар'єрі, на роботі, в строю, — отже, під час щоденних перераховувань і переписувань їхні номери ставили поруч. Крім них, до цієї групи потрапили француз, бельгієць, серб, поляк і троє євреїв з різних країн. Хлопці з полегкістю глянули один на одного. Це була таки радість — лишитися разом, — хоч ніхто, звісно, не знав, що буде з ними далі.

З центрального апельплацу їхню групу погнали в другий блок. З власного досвіду в'язні знали, що на новому місці почнеться й нове мордування. І як же вони були здивовані, коли у другому блоці їх зустрів штабовий з числа тих політв'язнів, які скрізь і завжди залишалися

справжніми людьми. Він завів їх у приміщення, запропонував сісти на лавку і сказав таке, що вразило й схвилювало всіх:

— Будемо знайомитись. Я політв'язень, поляк. Звати мене Сигізмунд. Два місяці тому також страждав у кар'єрі. Уявляю, що вам довелося там пережити, отож вважаю своїм обов'язком допомогти вам чим зможу.

Сказано це було польською, потім німецькою мовами, після чого Сигізмунд запитав, чи всі зрозуміли. Француз і двоє італійських євреїв мало що второпали, тому Жора переклав для них їхніми мовами. Сигізмунд подивувався, що Жора так гарно володіє мовами, пильно подивився на юнака, на його червоний вінкель з літерою «R». Потім перевів погляд на Володю й Костю, на їхні вінкелі.

— Радянці? — приязно всміхнувся юнакам.

Вони ствердно закивали головами.

— Дуже слабкий ваш товариш,— сказав Сигізмунд, вказуючи на Костю.— Ідіть-но сюди.

Він повів їх в окреме приміщення посередині величезного барака. Тут жило начальство — блоковий, двоє штабових, писар і більше десятка капо (їх зараз у бараці не було). Приміщення вражало ідеальною чистотою — за цим стежили спеціальні прибиральники, що вилизували все до блиску. Праворуч — двоярусні дерев'яні ліжка з матрацами, подушками і вовняними ковдрами. Всі вони акуратно заправлені й застелені. Біля них — шафки, тумбочки, табуретки. Вишаруваний піском і щітками великий дубовий стіл посередині вилискував, ніби дзеркало. Окремо в затишному кутку стояло нестандартне ліжко з різьбленими спинками й перинами. Над ліжком замість килима — квітчаста ковдра з фотографіями голих красунь у найрізноманітніших позах, а на суміжній стіні — колекція нагайок з гуми, сириці, волоних жил і дроту. Тут жив блоковий на прізвисько Картяр. На його тумбочці завжди лежало з десяток колод гральних карт. Цей куток приміщення називався панським, а протилежний — господарчим. У господарчому стояла масивна шафа, а біля неї — оббита цинковою бляхою скриня для зберігання продуктів.

— Це «заброньовано» від пацюків,— пояснив Сигізмунд.— Від трупарні вони навідуються й сюди, прямо по-рятунку від них немає...

Він відімкнув замок на скрині, підняв важку ляду і вийняв невеликий, герметично закритий кесель¹, миски, ложки, черпак, ніж і два буханці хліба. Хлопці зачаровано дивилися на все те багатство.

— Беріть. Тримав спеціально для вас, кар'єрників, бо ще вчора дізнався, що сьогодні вас розподілять у блоки. А що найперше треба вам — я знаю з власного досвіду. Головне — хоч трохи підкріпитися, відпочити...

— Не знаємо, як і дякувати вам, — схвильовано сказав Жора.

— Та яка там дяка, — махнув рукою Сигізмунд. — Як будемо живі і вийдемо з цього пекла, отоді вже й подякуємо один одному. Тебе як звати?

— Георгій, Жора.

— Гарний голос у тебе. Чи, бува, не співак?

— Співав, але зараз не до того.

— Це правда, — сумно мовив Сигізмунд. — На співи тут не потягне... Так ви всі троє з Радянського Союзу?

— Всі, — відповів Жора. — Я з Одеси, Володя ось із Київщини, а Костянтин — із Севастополя.

— І давно потрапили до швабів?

— Давно. Вже років зо два.

— Ого! — здивувався Сигізмунд. — То ви вже бували в'язні. За два роки мало хто лишився живим у цих катівнях... А оті сім чоловік, що разом з вами, добре вам знайомі?

— Як вам сказати... — знизав плечима Жора. — Цілий місяць у кар'єрі були разом. А що вас цікавить?

— Може, серед них є такі, що не заслуговують допомоги? Не хотів би допомагати підлим людьцям.

— Ні, підлих, здається, немає.

— Ну, тоді добре. Спробую завтра залишити вас у блоці. Зроблю вас прибиральниками. А якщо це й не вдасться, однаково допомагатиму вам. Хоча б на початку, поки трохи зміцнієте. А зараз — несіть...

— Спасибі вам, дорогий Сигізмунде! Ніколи не забудемо вашої доброти.

— Несіть, несіть.

І ось зворушені до сліз кар'єрники обідають, тремтячими руками тримають ложки й хліб, а на очах бринять сльози вдячності. Цей добрий Сигізмунд з сивими скронями й теплими очима повернув їм віру в життя, і це

¹ Термос для гарячих страв.

здавалося таким несподіваним дивом, в яке важко було й повірити. А їхній рятівник тим часом занотував у свій записничок їхні номери.

— Будете спати ось на цих нарах, поближче до дверей, внизу, на першому ярусі. У спеку не так задушливо. На апель всі разом ставайте на лівий фланг. Будьте завжди разом і допомагайте один одному, — порадив бранцям. — До мене звертайтеся лише у виключних випадках і тільки офіційно: гер штубенельтестер. Ну, і як належить, виструнчуватися й знімати мютце. А втім, я завжди буду в блоці і керуватиму вами...

Жора перекладав Сигізмундове папугття французькою та італійською мовами, в'язні кивали у відповідь, що все, мовляв, розуміють, і продовжували обідати. Від хвилювання у кожного тремтіли пальці — фізичне виснаження і пережиті страждання давалися взнаки.

— Скажи пану Сигізмунду, — звернувся француз до Жори, — що ми ніколи не забудемо його доброти. За п'ять місяців неволі я вперше зустрічаю таку чуйну людину в особі штубового. Ми зобов'язані йому життям. Скажи, що життя марсельця Мішеля Камю належить йому. Нехай візьме моє життя будь-коли, якщо буде в тому потреба.

Жора переклав Сигізмундові схвилювані слова француза і додав від себе: так, ми всі вам зобов'язані, дорогий Сигізмунде, і спасибі вам ще раз за те, що ви така чуйна людина.

— Перестаньте сипати словами, — раптом розсердився Сигізмунд. — Пусте це все: реверанси, подяки. Кожна нормальна людина на моєму місці робитиме те саме. Ми вже відвикли від нормальних людей і нормальних вчинків. Поки є можливість, лягайте і спіть. Я буду тут, розбуджу...

Пообідавши, в'язні слухняно почали влаштовуватися там, де вказав Сигізмунд. Жора й Володя відвели геть зпесилоного Костю до цар, зайняли там собі місця скраю од дверей, потім удвох взялися за посуд.

— А де можна помити? — запитав Жора.

— Поки що несіть сюди. — Сигізмунд знову повів їх до панської штуби.

— Може, віднести посуд на кухню?

— Не треба. Це зроблять дармоїди — піплі.

— А де ж вони зараз?

— У другій штубі. Ріжуться в карти. Там їх чортова дюжина. Страх ненавиджу цих проституток...

— А нас тут не застукає блоковий? — з острахом запитав Володя.

— Ні, не бійтеся. Він з писарем і другим штубовим у центральному блоці пиячить. Вся табірна аристократія завжди розважається там аж до вечірнього апелю. А наші капо в арбайтскомандах. Повернуться увечері за годину до апелю. Отже, — всміхнувся Сигізмунд, — командую блоком я. Маю також свого спостерігача у другій штубі. Через вікно він стежить за всім, що відбувається в таборі і біля нашого барака. Коли що-небудь — доповість, — заспокоїв він хлопців і почав розпитувати, як і звідки вони потрапили сюди.

Жора коротко розказав йому про свої й Володині попевіряння по фашистських катівнях, попросив Сигізмунда розповісти про себе.

— Довго б довелося розказувати, — сумно похитав він сивою головою. — Всього й не розкажеш. Сьогодні у мене якраз ювілей: десять років в'язнівського стажу маю.

— Десять років? — вражено перепитали хлопці.

— Атож, — гірко посміхнувся Сигізмунд. — Якраз десять. Саме тому я такий добренький сьогодні, щоб ви знали, — справляю свій сумний ювілей. Десять років... Ніби за димом спливли. Як ціле століття. Третина життя.

— Хіба вам лише тридцять?

— Так, хлопці. Тільки тридцять, а вигляд маю, бачте, на всі п'ятдесят. Більше шести років протрубив у польських тюрмах і таборах, потім майже чотири — у гітлерівських. Одне слово, «візитна картка» досить солідна, як то кажуть, не гріх і похвалитися. Тим більше — в день оцього «ювілею».

— А за що ж ви сиділи при Польщі?

— Про мене піклувалася «рідна» польська поліція, чимало клопоту їй завдавав...

— Ви, напевне, комуніст? — здогадується Володя.

— Як вам сказати, хлопці? Мабуть, що так, але справи мої не гучні. Давно те було...

Хлопці були вражені почутим. Справді, їм здавалося, що Сигізмундові не менше п'ятдесяти років. На це вказували і густа сивина, й глибокі зморшки на обличчі. Тільки очі, теплі й привітні, ще не втратили молодого блиску і живої виразності, притаманної молодим, енергійним, вольовим людям.

— Якщо не секрет, то скажіть, Сигізмунде, що ж мала до вас «рідна» польська поліція? — допитується Жора.

— Та які тут секрети? Брав участь у повстанні в Лодзі на початку тридцятих років. Поліції це дуже сподобалося,— Сигізмунд при цьому гірко всміхнувся,— от і взяли мене. Відтоді й почалася моя десятирічна «екскурсія» по тюрмах і таборах — спочатку в буржуазній Польщі, а потім транзитом, без пересадки — в гітлерівському рейху... Ех, хлопці, якби вдалося дожити до перемоги над фашизмом і вийти на волю, то передовсім узявся б писати мемуари. Треба, щоб світ знав, що ми пережили... Завжди я намагався дружити з радянцями, допомагати їм. Часто вони допомагали мені. Ось і недавно, в Мисловіцькому штрафному пересильному таборі...

— Ви були там? — вражено запитав Володя.

— Де я тільки не був. У Мисловіцах перебував три місяці тому.

— А в якому блоці?

— В четвертому. Двадцята камера. А що?

— Два місяці тому я теж там гибів,— зітхнув Володя.— І також у четвертому блоці, в тій же двадцятій камері.

— Та невже? — щиро здивувався Сигізмунд.— Така дивна випадковість... То ти теж натерпівся від старости камери Бубнового Туза і його холоуя Стодвадцятьтрикуплеті? За цими типами давно вже плаче шибениця.

— Уже не плаче. Обоє воли знищені.

— Як? Розкажи, розкажи...

— Ви ж, мабуть, знаєте, що вдвох вони щодня пиячили й грали в карти на золото. Багато коштовних речей ховали вони в своїх матрацах і подушках. Ну, в'язні й використали те. Бубнового Туза задушили вночі, а вранці пояснили есесівцям, що задушив його, п'яного, холоуй, бо програв йому в карти все, що мав. Есесівці знайшли в матрацах та подушках золото, а тому повірили, що так воно й було, і знищили того холоуя, а золото забрали собі.— Володя не сказав Сигізмундові, що й сам був причетний до відчайдушної акції.

— Молодці! Собакам і смерть собача. Ти порадував мене, Владеку, гарною звісткою в день мого сумного ювілею. Дуже вдячний тобі.

— Це ми вам дякуємо,— відповів Володя.— Ми не забудемо вашої доброти, Сигізмунде... Але як вам вдалося стати штубовим?

— Уявіть собі,— щиро зізнався Сигізмунд,— його величність випадок. У в'язниці я добре навчився грати в

карти. І ось це знадобилося. Після кар'єру, як і ви, потрапив у другий блок. Тут нас вишикував п'яний блоковий і питає: хто вміє добре грати в карти? Всі мовчать. Тоді він вирішив заохотити: хто виграє в нього — одержить буханець хліба, а якщо програє — матиме двадцять п'ять нагаїв. Ніхто не зголошувався, а я вирішив ризикнути. Мені пощастило — і ось уже місяць випробовую долю.

— Ну і як проходить це випробування?

Сигізмунд важко зітхнув:

— Складно. Спочатку все йшло блискуче. Мабуть, із сотню разів підряд вигравав я у блокового. Він, ошелешений такою майстерністю, вирішив зробити мене своїм тренером і партнером у групових іграх на збіговиськах запеклих картярів з числа вищих промієнтів, які щодня збираються в центральному блоці і грають на коштовності й золото. Тому й зробив мене штубовим і поселив у ці панські покої. Днів зо три ми напружено тренувалися. Картяр готував мене до виходу у «вище товариство», тобто на нічну картярську оргію в центральний блок, а я вчив його, як треба грати і як грати не слід, розкривав секрети і тонкощі найпоширеніших варіантів, доводив, що віртуозне артистичне махлювання — це також своєрідне мистецтво, але покладатися треба не на нього, а на суворий математичний розрахунок, врахування різних вірогідностей, слід також розвивати власну математичну пам'ять — тренувати її і вдосконалювати. Тоді це буде мистецтво справжньої гри, а не віртуозне шахрайство. «Але ж там всі шахраюють!» — обурювався Картяр. «На те вони і шахраї, щоб шахраювати», — відповідав йому я. Так ми й не дійшли згоди щодо методики гри і спільних дій, але все ж пішли в центральний блок. Та грати мені там не довелося. Мій червоний вінкель політв'язня прийшовся не до смаку бандитам, зокрема старості табору Бруно, який зразу ж витурив мене і дав зрозуміти, щоб не попадався йому на очі. Ось і сиджу тут. Поки що якимось тримаюсь, але становище моє дуже хистке й ненадійне...

— Справді, — зітхнув Жора, — вам не позаздриш.

— А ви думали як? Все це гірше, ніж здається на перший погляд. Я вже каюся, що вискочив, як Пилип з конопель, з проклятою грою в карти. Ходжу тепер — як по лезу бритви. Уявіть собі: у цій панській штубі я лише один політичний, а решта — кримінальники: вбивці, бандити, садисти з числа імперських німців і польських фольксдойче, які особливо ненавидять мене. От і танцюй на решеті

й не попади на дірку... Терплять мене лише тому, що бояться блокового. Я ж їх ненавиджу всіх, і вони це відчують. Ось гляньте на колекцію оцих нагаїв — і вам стане ясно, з якими типами доводиться дихати одним повітрям.

5

Сигізмундові вдалося призначити хлопців прибиральниками у блоці формально, про людське око, бо прибиральників і без них вистачало.

Хлопці не робили нічого, потроху відлежувалися на нарах і мали тепер можливість їсти через кожні чотири години.

— Поки я живий, — сказав Сигізмунд, — набирайтеся запасу міцності. Треба, щоб змогли витримати хоч місяць, якщо мене раптом не стане...

Молодість брала своє, і скоро хлопці відчули себе майже здоровими людьми, готовими до нових випробувань. Сигізмунд не завжди мав можливість переховувати хлопців. Часто есесівці влаштовували облави й хапали всіх підряд на авральні роботи. Якось юнаків разом з кількома тисячами в'язнів кинули на розвантажування цегли, яку привозила воєнізована автоколона. Гітлерівці задумали звести довкола табору дванадцятиметрову стіну з кам'яними баштами та бійницями, прожекторними установками, караульними приміщеннями й казематами, всіма засобами сигналізації та оборони. Вони прагнули перетворити табір на справжню фортецю, звідки просто неможливо було б утекти. Машини з цеглою йшли безперервним потоком. Їх треба було розвантажувати біля воріт, а цеглу переносити в інший кінець табору й складати там в акуратні штабелі. Відстань до штабелів — близько кілометра. Всім було наказано брати на руки по десять цеглин і бігом нести до штабелів. Повертатися назад теж бігом. І попередили: за розбиту цеглину буде розбита голова, за симуляцію — розстріл на місці. Як розуміють «симуляцію» есесівці і капо, всім було добре відомо. Спіткнувся, впав і не дуже швидко підвівся — оце вже й симуляція. Місце роботи являло собою замкнене коло, по якому безупинно, один за одним, суцільною вервечкою бігали в'язні. Півкола з цеглою в руках і півкола назад за вантажем. По всьому цьому гаспидському колу на невеликій відстані один від одного стояли есесівці і капо. Хто уповільнював темп,

того били палицями капо, хто падав, того розстрілював есесівець...

Серпневе сонце пекло немилосердно. В'язні бігали по гарячому піску, і над ними стояла хмара густої куряви. Володя відчував, як цей густий пил забиває дихання, тому намагався дихати лише через ніс, однак повітря не вистачало. Серце шалено стугоніло в грудях, і все тіло обливалось гарячим потом. «Оце, мабуть, якраз те, що віщував мені сон»,— думав Володя. Того сну, який обірвався виттям вранішньої сирени, він не зміг би переповісти. Щось темне й страшне насувалося на нього звідусіль, паралізувало всього неймовірним жахом, а Жора ніби був далеко, скільки не силкувався — не міг йому крикнути, щоб порятував. Цей жах уві сні продовжувався так довго, що Володя все ж таки закричав і... прокинувся. Кілька хвилин не міг навіть поворухнутися.

— Що з тобою? — тривожно запитав Жора, якого розбудив Володин крик.— Що сталося, малюк?

Володя судорожно хашнув повітря і спробував підвестись.

— С-сон,— видихнув він, затинаючись.— Який жахливий сон...

— Заспокойся, друже, заспокойся, це ж тільки сон,— тихо вмовляв Жора, зводячи його за руку.

Тепер Володя біг з цеглою в руках, по всій дорозі бачив тіла замордованих і розстріляних, і той жах, що давив його вночі, ніби знову повернувся до нього. Добре, що біля штабелів зіткнувся з Жорою, якого в цій дикій веремії було вже й загубив, і побратим непомітно для капо шепнув Володі кілька підбадьорливих фраз.

В другій половині дня прибув транспорт з Освенціма. Новачків швидко перерахували, змусили наваптажити машини тілами мертвих і зразу ж влили в пекельний кільцевий марафон. Новачки були виспажені настільки, що здавалися смугастими тінями. Багато з них не витримували шаленого темпу роботи, і їх добивали есесівці.

Попереду Володі біг один з новеньких. Десять цеглин, які йому поклали на руки, були для нього непосильним тягарем, водили його худу високу постать з боку на бік, ноги запліталися. Володі видно було, що той нещасний давно вже опух від голоду і навряд чи витримає навіть сьогоднішню роботу, оцей смертельний крос. Новачок уповільнював рух. Порівнявшись з ним, Володя побачив, що то його ровесник, а на грудях у нього такий же червоний

вінкель з літерою «R». «Наш,— подумав Володя.— Як же йому допомогти?»

— Тримайся, друже,— співчутливо шепнув йому.

Той глянув на Володю відсутнім, байдужим поглядом і нічого не відповів.

— Я з Київщини. Володимиром мене звати. А тебе як звати?

Юнак знову промовчав. Цегла на його руках почала розповзатися. Володя знав по собі, що то вже передсмертна апатія, сам пережив щось подібне в Освенцімі, де його рятували підпільники. Треба негайно допомогти і цьому хлопцеві, якось вивести нещасного із згубного стану апатії.

— Скоро перерва, друже. Ти кріпись. Отримаємо баланду, передихнемо, і сил тоді додасться.

Володя майже благав юнака, але той дедалі уповільнював рух, а це було небезпечно.

— Давай трохи швидше, друже. Чусш? Швидше! У нас у блоці є хліб. Я нагодую тебе справжнім хлібом. Тільки швидше давай! — наказував йому Володя, мало не плачучи.— Та візьми ж себе, парешті, в руки! Рухайся!

Хлопець не реагував на умовляння. На його обличчя лягла печать відчуженості й приреченості. Цегла на худих і довгих, як весла, руках катастрофічно розповзалася, ноги підламувалися. Він хитався, немов п'яний. Ступнувши ще кілька кроків і поволі осідаючи, упав ниць грудьми на цеглу. Не замислюючись над тим, що робить, Володя миттю поклав свою цеглу на пісок, швидко підхопив хлопця під пахви, ривком поставив його на ноги.

— Будеш жити! — люто крикнув йому в обличчя, блискавично поклав хлопцеві на руки кілька цеглин і підштовхнув у спину.— Бігом!

Есесівець, що стояв неподалік, схопився за автомат. Сухо клацнув затвор, і цей металевий звук здався Володі гучнішим гарматного пострілу. Все тіло враз обдало крижаним холодом. Кінець...

Ні! В автоматі якраз закінчилися патрони. Есесівець поволі дістає з підсумка запасний ріжок з патронами, щоб замінити ним порожній. Якусь мить хлопці приречено дивилися на есесівця, а тоді Володя різко стусонув новачка під бік:

— Та біжи ж! Біжи! Вперед!

І той побіг. Мабуть, вчинок Володі дуже вразив його, пробудив свідомість, змусив зібрати всю свою волю в кулак...

Володя й не пам'ятав, як визбирав цеглу й кипувся вслід за хлопцем. Лише вкарбувалося в пам'ять здивоване булькате обличчя есесівця, який не чекав від в'язня такого одчайдушного вчинку. Може, в ньому катюга побачив приклад працелюбства чи незвичайної мужності й тому не послав кулі навздогін сміливцеві? А Володя біг уперед, щосили притискав до грудей цеглу й чекав пострілу в спину. Холодний піт струмував по його тілу, а в свідомості билосся одне: ось зараз пролунає автоматна черга...

Вони пробігли вже чималу відстань, коли за спиною ударила коротка автоматна черга. Володя шарпнувся і, підкоряючись нездоланній спокусі бачити свою смерть, оглянувся. Ні, це вже була не його смерть. Есесівець пристрелив іншого в'язня, який знесилено впав майже на тому ж місці. Юнак наздогнав врятованого бідолаху, через якого мало сам не загинув, побіг з ним поруч і, сам не відаючи чому, може, для себе, а може, для оцього незнайомця, якого пощастило врятувати, в нервовому збудженні почав декламувати рядки улюбленої пісні:

Орленок, орленок, взлети выше солнца
И степи с высот огляди!
Навеки умолкли веселые хлопцы,
В живых я остался один...

Незнайомий глянув на Володю незрозумілим поглядом, а тоді, не припиняючи руху, враз зарідав. Кусаючи губи, він намагався стримати ті ридання, але це йому не вдавалося. Вони добігли до штабелів і тут на хвилину сховалися від очей капо.

— Ну чого ж ти плачеш? — тихо мовив Володя, відчуваючи, що в нього самого зрадливо тремтить підборіддя й навертаються сльози на очі. — Не плач...

Хлопець приткнувся мокрим від сліз лицем Володі до грудей і, голосно схлипуючи, запитав:

— Навіщо ти це зробив? Вони б тебе також...

— А чого ж ти... падаєш? Хіба не знав, що таких добивають?

— Та знав. Сил уже не було... — Хлопець витер рукавом лице і вдячно глянув Володі у вічі. — Я з Переяслава. Панасюк Петро...

— От бачиш, — сумно всміхнувся Володя, — а я із Сквирі. Це ж недалечко від Переяслава. Прізвище моє Яковенко. Звати Володимиром.

— Пробач мені, Володю, мою слабкість. Сам розумієш...

— Та розумію. Тільки ж тепер тримайся до кінця. Увечері ми нагодуємо тебе. І взагалі, будемо допомагати тобі...

Тут якраз нагодилися захекані Жора і Костя. Вони були мокрі від поту і важко дихали.

— Скоріше біжіть з нами,— наказав Жора,— бо он суне капо!

І вони побігли гуртом. На ходу Жора вичитував Володі:

— Ви що, вирішили погратися з есесівцями? Ми все бачили... Що це за фокуси, малюк? У них патронів вистачить на всіх...

— Не сердься, Жоро,— виправдовувався Володя.— Так сталося... А це мій земляк Петро. З Переяслава.

— Нехай твій земляк не розкисає і тримається гурту. Вперед!

Оточивши Петра з усіх боків, хлопці бігли по чергову порцію цегли. Отак гуртом і продовжували тяжкий марафон...

Увечері, як тільки скінчилася робота, есесівці відразу ж поспішили до свого містечка, де на них чекали прохолодний душ, басейн, розкішне казино з естрадними розвагами й повіями. З нагоди цього «свята праці» капо влаштували багату вечерю з пивом. Ящики пива їм підвезли прямо до штабелів цегли.

Тим часом спеціальна команда зносила тіла мертвих до трупарні, складаючи їх спершу в один ряд на бруківці коло трупарні — для реєстрації номерів. Сюди збіглися писарі з усіх боків, щоб скласти списки мертвих. Без цього табірна канцелярія не змогла б підбити загальний баланс живих і мертвих та доповісти рапортфюреру точні дані. Впоратися з цим треба було до вечірнього апелю. Справа ускладнювалася тим, що серед загиблих опинилося чимало новоприбулих, ще не включених у списки в'язнів цього табору. Це загрожувало канцелярською плутаниною, а есесівське начальство не терпіло ніякої плутанини. Чимало клопоту мали і Псякрев зі своїми помічниками Шакалом та Змієм: вони ще не встигли одержати в своє розпорядження новий контингент в'язнів і тепер намагалися зібрати докупи усіх новачків і вишикувати їх біля кар'єру.

В'язні-старожили розходились по своїх блоках. Скориставшись відсутністю есесівців і загальним шарварком, хлопці взяли з собою Петра й кинулися в другий блок до Сигізмунда. Завбачливий Сигізмунд уже чекав їх, нагодував усіх чотирьох, напоїв чаєм, а Петрові дав ще й з собою

пайку хліба та пляшку води. Жора з Володею провели Петра до кар'єру.

— Чим же віддячу вам, хлопці? — розчулено питав він, прощаючись.

— Тримайся мужньо, а ми допоможемо тобі, — відповів Жора.

— Буду триматися, друзі, скільки зможу, — пообіцяв Петро.

Після відбою Жора лагідно докоряв Володі:

— Що ж ти так перозважно поводишся, малюк? Ти ж був на волосинці від смерті! Я ледь не збожеволів, як побачив усе те.

— Жоро, зрозумій, не міг я інакше.

— Розумію, Орлятко, але ж і мене зрозумій. Якби есе-сівець розправився з тобою, я б також кинувся туди, і Костя, мабуть, не витримав би. Отак би й загинули всі разом. А як же помста? Що було б з нашими мріями? Адже у житті ми ще не все звершили, та й ще не виконали свого обов'язку перед Батьківщиною.

— Ти повіриш, Жоро, я подумав, навіть не подумав — відчув: якщо загине цей хлопець, то й мені вже не жити. Я ж був поруч з ним. І чомусь повірилось, що зможу врятувати його. Який я радий, що врятував-таки!

6

Зранку після розводу арбайтскоманд Володя і Жора з вікна барака стежили за кар'єром, щоб не прогавити момент, коли можна буде збігати туди й передати Петрові бодай шмат хліба. Кость лежав на парах тяжко хворий. Після вчорашньої роботи у нього розболілося серце і знову опухли ноги. Вся надія була на Сигізмунда. Якщо ця добра людина ще протримається на посаді штубового, тоді Кость зможе відлежатися й трохи оклигати.

У кар'єрі, як і завжди, спочатку Псякрев мордував в'язнів, потім передоручив їх Шакалові, який погнав новачків носити очіпками пісок. Повторювалося все те, що вже на собі звідали хлопці. Взавши у Сигізмунда харчі та порожні відра, Володя й Жора пішли на те місце, де кар'єрники мали зсипати на купу пісок. Тут вони й зустрілися з Петром, миттю передали йому їжу, а самі з відрами, наповненими піском, повернулися до свого блоку. Робили

вигляд, що впорядковуюють майданчик, на якому щодня проводилися апелі.

За день Володя з Жорою ще разів зо три передавали Петрові їжу і наступного дня робили те ж саме. А ще через день сталося лихо...

Польські фольксдойче донесли старості блоку Картяреві, що Сигізмунд зловживає владою й допомагає «червоним», тобто політичним в'язням. Завдяки йому, мовляв, «червоні» не працюють в арбайтскомандах, а ошиваються в блоці. Картяр разом з блокфюрером жорстоко побили Сигізмунда й спровадили в штрафну команду. Пізніше Жора довідався, що капо штрафної команди бандит Зепп зразу ж добив Сигізмунда...

Новий штубовий, який люто ненавидів «червоних», відшмагав нагаєм усіх трьох і вигнав на роботу. Відмучившись день в арбайтскоманді, в табір поверталися, як на власний похорон. Сигізмунда нема! Думка про це пекучим болем ятрила серця.

— Що ж будемо робити? — у розпачі питав Жора. — Я вже багатьох розпитував про чехів, про Франца Нордена — і ніхто про них не знає. Якби ялось зв'язатися з іншими блоками...

— Будемо використовувати будь-яку можливість, щоб дізнатися про підпільників, але й не забуваймо про обережність і пильність, — відповів Володя. — Як жаль Сигізмунда! Він, мабуть, за нас постраждав...

— І за нас, і через нас, малюк, — погодився Жора. — Вони давно хотіли з ним розправитись... Нам треба пильніше приглядатися до старших, бувалих в'язнів. Через них можемо натрапити на підпілля. Перед ними буду називати тебе, Володю, Орлятком. Хто знає пароль, той здогадається, хто ми і кого шукаємо.

— У нашому блоці, — сумно відповів Володя, — я щось не бачив схожих на підпільників.

— В тому-то й справа, — зітхнув Жора, — що справжній підпільник нічим підозрілим не повинен впадати у вічі...

Уранці вони підвели хворого Костю, що вже знесилився зовсім, і поспішили на шиккування. В'язнів гнали на найстрашнішу каторгу: корчувати пеньки на «полі смерті», яке невдовзі під пекучим сонцем стало схоже на розворушений мурашник. Тисячі виснажених в'язнів копошилися коло пеньків. Їх шмагали нагаями, били киями, їдкий пил забивав подих, скрипів на зубах, набивався у ніс, у вуха,

ліз у вічі. По зчорнілих обличчях, схожих на мумії, струмував рясний піт. «Води! Хоч ковточок води!..» — німо волав кожен з бранців. А вода поруч, та не для них. Нею забавляються капо й есесівці: бризкають з баклаг собі на розпашілі пики, ллють на шиї, за коміри сорочок, регочуть від задоволення...

Вдалині у спекотному мареві темнів могутній Явожницький праліс, вабив свіжістю й одвічним супокоєм. Гарячковим зором в'язні линули туди, і це нещадно катувало перви й уяву. Ліс стояв удалині, як міраж у пустелі, а тут навкруги лише розрита, спалена сонцем земля. Тут колись також був ліс. Тих, що вирубували його, вже давно нема на світі. На їхніх кістках збудовано цей табір, а на кістках інших тепер будуються кам'яні дороги до табору, до вугільних копалень, до майбутньої електростанції. Загиблих замінюють іншими — і так безперервно. Виснаження, спека, втома, голод, неймовірно тяжка, каторжна робота, знущання — все це вбивало найменші надії на виживання. Середня тривалість життя тут не перевищувала двох місяців, а якщо хтось і зміг прожити трохи більше, то це вдавалося надзвичайно дужим і витривалим людям. Щодня Володя бачив, як, втративши сили і віру в життя, деякі в'язні кидалися на постенкете¹, щоб обірвати своє мученицьке життя. Проте автоматна черга в голову чи в груди вважалася розкішшю. Есесівцям треба, щоб в'язень помирав довго і в муках. Вони стріляли в такого самогубця по ногах, а тоді довго знущалися перед тим, як добити. Увечері, перед поверненням у табір, приречених добивали перед стросом, але вже не кулями. Або лопатою розрубували череп, або чоботом ставали на горло...

Володя вдивлявся в обличчя в'язнів і бачив найстрашніше, що може бути в живих людях: приреченість. Усвідомлення власної приреченості робило людину ходячим привидом. Вона вже фактично не була людиною, бо втрачала здатність боротися за життя, чинити опір смерті. Юнак зрозумів, що жити, відчувати себе живим — це насамперед сподіватися, ждати порятунку і водночас боротися. Вся надія була лише на підпільників, але де ж вони? Може, їх тут і нема? Хоч було нестерпно жарко, а в душу заповзав крижаний холод. Невже отак безглуздо, під киями капо, й закінчиться його життя? Невже він з'явився

¹ Ланцюг охорони.

на цей білий світ лише для оцих страждань у фашистських катівнях? Як же хочеться бути корисним своєму народові, своїй Батьківщині хоч часточкою свого життя!..

Важко дихаючи і обливаючись потом, Володя копав цементований спекою ґрунт. Поруч пріли з лопатами в руках Жора і Кость. Трудилися мовчки: не було сил і слова мовити. В якусь мить Володя підвів голову і зустрівся поглядом зі звірячими очима капо. Той моторошно посміхнувся й посунув далі, вибираючи собі жертву. Володя відчув, як страшна ненависть враз охопила його і затопила свідомість. Він міцно стиснув руками держак лопати і вже хотів заміритись, щоб рубнути ззаду ненависного ката, але Жора блискавично кинувся до нього, ногою придавив лопату до землі.

— Ти що, малюк, збожеволів? — злякано прошепотів Жора. — Візьми себе в руки...

— Це він, Зепп! — ледь вимовив спраглими вустами Володя. — Він убив Сигізмунда! Він уже сотні людей убив... Не можу! Ненавиджу! — Володя тремтів увесь, як у лихоманці. В цю хвилину він був страшним.

Блідий, ніби смерть, Жора заступив його:

— Та перестань же, перестань! Подумай про нас усіх, Орлятко. Заспокойся... Він своє ще одержить. Повір мені...

То був справді капо Зепп, начальник штрафної команди, а за сумісництвом ще й виконував обов'язки оберкапо, тобто головного капо над усіма арбайтскомандами, що працювали на цьому полі смерті. Цей звір ходить тут упевнено, не поспішаючи. Хижа зирить на всі боки, часто зупиняється, підскакує до того чи іншого в'язня і б'є кием несамовито, з садистською насолодою. Бити — його робота, і він «працює», доводячи есесівцям, що недаремно їсть відбірний харч з есесівської кухні. Тільки якимсь дивом він не побачив і не відчув, що сталося щойно у нього за спиною. І Жора, і Кость заступили Володю від стороннього ока і, перелякані, з блідими обличчями, тихо вмовляли товариша заспокоїтись.

Жора раптом розсердився.

— Ти думаєш, — дорікав він Володі, — що в мене руки не сверблять розправитись хоча б з одним із цих катюг? Ще й як сверблять! Та я ж стримуюся. Ну, вб'єш ти одного, а що зміниться? Нам усім кінець — та й більше нічого... Я наказую тобі, малюк, взяти себе в руки, дотримуватися дисципліни, бо ти не сам. Нас уже троє, а знай-

демо підпільників — буде ціла організація. Без витримки, без дисципліни не можна. Хіба це не зрозуміло?

— Я вже розумію, Жоро, але ж найшло щось на мене. Немає вже сил терпіти оце все...

— Ну, гаразд, Орлятко, ти ж усе чудово розумієш, — вже лагідно заговорив Жора. — Ще трохи потерпи. Мусимо триматися! Треба!

Володя розумів це. Він бачив, що і в цих нелюдських муках людина все ж бореться за життя. Люди хочуть жити, тому що вони — люди і в кожного до останнього подиху не згасають думки й почуття. Пекуча ненависть до фашистів підтримує їхні фізичні й моральні сили. Кожен прагне своїми очима побачити розгром цієї нечисті, бути свідками і учасниками великої перемоги, в яку вірять і якої так гаряче бажають...

А Кость Соснін над силу копирсав лопатою, ледве тримаючись на опухлих ногах. Розуміючи його стан, Жора весь час намагався підбадьорити товариша. Дорікаючи Володі, Жора кивнув на Костя і сказав:

— Йому ж, бач, важче, ніж нам, але він тримається й не розкисає, як ти. Скажи, Костю, і ти йому, щоб не робив дурниць і думав про товариство.

— Без вас, хлопці, я б давно загинув, — сумно мовив Кость, — та вже відчуваю, що дні мої лічені. Це мені треба зробити те, що хотів зробити Володя, але так, щоб катюги не вчинили розправу над вами. Без мене ви протянете довше, а мені вже однаково...

— Тю! Хникати починає другий. Зараз же припини! — урвав його Жора. — Щоб я не чув більше таких розмов... Хлопці, дорогі, — лагідніше попросив він, — згадайте, хто ви, про свої мрії згадайте, про Батьківщину... Ми не маємо права пасувати ні в яких випробуваннях. Ми ж усією душею комсомольці, і нас жде боротьба... Справжня...

— Ти, Костю, не мели дурниць, — підтримав Володя Жору. — Не впадай у відчай. Нам треба разом триматися. Ти слухай Жору, він у нас головний командир, і будемо разом триматися з усіх сил, шукати піднілля, а тоді вже легше буде...

Хоч серед в'язнів люто металися наглядачі, розмахуючи нагаями, робота посувалася мляво. Не так-то й просто змусити працювати вкрай виснажених людей. Так буває, коли періщать загнану клячу: скільки б не били її, а вона — ні з місця. Стоїть собі, понура і байдужа до побоїв, бо вичерпалися останні сили і їй уже й сам білий світ не

милий... Отак і в'язні. Працювали здебільшого очима, а не руками, крадькома зирнули на всі боки, щоб не прогавити небезпеку — наближення капо або есесівця. Кожен в'язень спирався на держак лопати животом, щоб легше було опухлим ногам, і переступав з ноги на ногу, вихилитуючись над лопатою і створюючи видимість, ніби ворушиться, тобто працює. Так і тупцювали, поки не з'являлася небезпека. Якщо наближався капо чи есесівець, хтось неголосно подавав умовний сигнал російським словом «ветер». Усі, хто його почув, починали ворушитися хутчіше. Сигнал передавався далі, посилено шурхотіли лопати, наче по рядах і справді прокочувався подих вітру. А там, де проходило начальство і мелькали киї наглядачів, зчинявся шарварок: скрипіли тачки, тріщали носилки, дзвеніли лопати, шурхотів пісок — кипіла робота! Та за спиною есесівців і наглядачів «ветер» відразу ж вщухав, хоча піби всі й метушилися, працювали. Невільники намагалися будь-що зберегти сили, хоч часточку енергії, бо така часточка — це ще година, а може, й день життя. До того ж хто хоче працювати на ворога? Російське слово «ветер» стало мовби сигналом мовчазного саботажу і паролем інтернаціональної солідарності бранців, зігнаних сюди з усіх усюд окупованої й уярмленої гітлерівцями Європи.

7

Усе на світі пізнається в порівнянні... У таборах смерті есесівці та їхні холоуї капо були катюгами, яких світ не бачив, проте й тут в'язні одних вважали поганими, а інших — «хорошими». Той, хто вбивав за день не більше одного-двох бранців, вважався «хорошим». Бо ж поруч були такі, що замордовували щодня десятки чоловік. «Хороший» есесівець, задовольнившись однією жертвою, лютував уже менше, ніби заспокоювався, шукав собі затіпок, відпочивав, попивав з термоса гарячу каву чи холодне пиво. Але такі траплялися рідко. Основну масу табірних катюг складали вихованці расистських «оранжерей» «Мертва голова», «Велика Німеччина», «Адольф Гітлер», «Валькірія», «Герман Герінг», «Вікінг», «Рейх», «Принц Євгеній», «Бранденбург» тощо. Такий начальник конвою страшний і небезпечний увесь день, бо не вгадаєш, хто

і за віщо стане його наступною жертвою, він здатен загубити за день цілу арбайтскоманду.

О п'ятій годині ранку на центральній площі формувалися арбайтскоманди. Одразу ж за воротами їх щільно оточував конвой і гнав на роботу. По дорозі довідувалися, хто в цей день начальник конвою. Найгіршим, найненаситнішим вважався Людвіг Кольвіц, на прізвисько «Боксер». Його поява наводила на в'язнів жах. Боксера побоювалися навіть есесівці, оскільки цей молодий нацистський фанат був вихідцем з багатой сім'ї і мав впливові зв'язки у верхах.

До війни Людвіг Кольвіц жив у Берліні, прославився як завсідник барів і нічних кабаре. Відвідував нацистські спортивні клуби, де багато тренувався на рингу. Після закінчення есесівської школи одержав офіцерське звання. Як «обдарованого і фанатично відданого фюрерові й націонал-соціалістському рухові», багаті дядечки влаштували його у відомство Гімmlера на високу й дуже відповідальну посаду. Однак на тій посаді, крім відданості, потрібні були ще й знання, яких юний бовдур не мав. Гімmlер розжалував його і зняв з посади, хоча чимсь він таки подобався грізному рейхсфюреру. В бесіді з Кольвіцом Гімmlер поцікавився, де б той хотів спокутувати свої гріхи. «Там, де можна якнайбільше знищити ворогів фюрера і фатерлянду!» — чітко відповів Кольвіц. «Я знайду вам таке місце», — пообіцяв Гімmlер і відправив Кольвіца на службу в освенцімський есесівський гарнізон. Тут Кольвіц швидко повернув собі втрачене: знову одержав офіцерське звання й посаду ротного командира. Сприяла цьому його безмежна відданість фюреру. 20 квітня 1943 року, коли Гітлеру виповнилося п'ятдесят чотири роки, Кольвіц протягом дня розстріляв п'ятдесят чотири в'язні. За цей «подарунок фюреру на іменини» одержав подяку і позачергову відпустку. Після відпустки був призначений на нове місце: командиром роти охорони в Явожницький табір смерті...

В'язні команди землекопів, яких гнали на поле смерті корчувати пеньки, лише за воротами табору побачили Боксера і зрозуміли, який жахливий у них день попереду. Сумно брели, оточені конвоем, розуміючи, що для багатьох цей день стане останнім. Володя й Жора з обох боків підтримували Сосніна. Ноги у Костя розпухли так, що він змушений був зняти гольцшуги і йти босоніж. А йшли якраз по некатаному щебеню. Шкіра на опухлих ступнях

не витримувала гострого каміння, лопалася, свіжі рани забивалися брудом. Костя аж зчорнів увесь від нестерпного болю, але тільки постогнував крізь зуби.

В улоговинах поїд лісом ще сіріли тумани, рясна роса лежала на травах, а на полі смерті вже почалася робота. Стрій в'язнів поділили на сотні. Кожний капо взяв свою сотню й зайняв ділянку. Сотня ділилася на чотири бригади. Кожна бригада копала яму довкола величезного, в два обхвати пенька, перерубувала коріння й вивергала пень нагору. Для вкрай виснажених людей це була пекельна робота. Навіть у шахті «Гогенцолленгрубе» на глибині п'ятсот сорок метрів Володі не було так важко, бо там над головою не стояли капо з киями в руках. А тут ще й жорстокий Боксер... Він підходив до бригади, трохи спостерігав за тим, як працюють бранці, потім наказував усім вишикуватися, а лопати залишити в ямі. В'язні ставали в одну шеренгу спиною до ями, а Боксер, надівши боксерські рукавички, починав боксувати. Бив у лице. Від страшного удару в'язень, як тріска, летів у яму, але мусив одразу ж вилізти звідти і стати на своє місце. Інакше — смерть. Так тривало кілька раундів. В есесівському жаргоні це називалося «ворушити сонних мух». Бив у перенісся, в зуби, в підборіддя, у скроплю, а інколи — в сонячне сплетіння. Після таких ударів люди часто гинули. Поламані перенісся, щелепи, вибиті зуби... Падаючи в яму, в'язні калічилися ще й там, ударившись об гострі стирчаки перерубаного коріння чи об лопати. З ям завжди долинали розпачливі зойки і стогони. Це особливо тішило Боксера.

З самого ранку Кольвіц увійшов у азарт. Розправившись з однією бригадою, переходив до іншої. Ось біля якоїсь бригади затримався довше. Повільно зняв боксерські рукавички, дістав з кобури парабелум. Весело посміхається, довго вибирає жертву — насолоджується ефектом жаху. Вибрав одного в'язня, поставив на коліна лицем до ями, спокійно вистрелив у потилицю. Коли тіло нещасного скотилося на дно ями, повернувся до строю й оголосив, що так буде з кожним, хто надумас ледарювати й симулювати...

За кілька годин Боксер встиг розправитись з п'ятьма бригадами і застрелив чотирьох «симулянтів». Рівно о дев'ятій зробив для себе перерву, бо ж дотримувався суворого режиму, а о дев'ятій у нього другий спіданок. Не квапною ходою пішов за постенкете, облюбував собі гарну місцинку на травичці. Запобігливий капо постелив

там плащ, приніс ранець з термосами, пакунки з їжею. Добряче підкріпившись, Боксер відпочивав. Через деякий час починав другий обхід бригад. За ним крадькома спостерігали тисячі пар очей: куди тепер піде цей садист?..

Володя виглянув з ями і вжахнувся: Боксер ішов прямісінько до них. «Може, зверне в інший бік?» — усе ще жевріла надія. Ні, не звернув... Бригада запрацювала в шаленому темпі. Кат наближався спокійно, весело посміхаючись, перекинуті через плече боксерські рукавички ритмічно вигойдувалися в такт його ході, а на животі чорним лаком поблискувала новенька кобура парабелума. Оберкапо Зепп, ніби ошпарений, метався поміж бригадами, горлопанив охриплим голосом і лупив києм усіх підряд. Він пильнував наближення Боксера, щоб вчасно гаркнути: «Ахтунг!»

Володя гарячково орудував лопатою й відчував підступну млість в руках і ногах. Жора прошепотів йому:

— Як буде бити, міцніше стисни зуби і напруж усі м'язи, щоб не поламав щелепу...

— Та я знаю...

Поруч сходив потом хворий Кость. Він трудився босоніж, бо дерев'янки вже не налазили на розпухлі ноги, і моторошний вираз приреченості застиг на його змученому обличчі. Чим і як підбадьорити, що сказати Костеві? Ні Жора, ні Володя не могли знайти втішних слів...

Команда «ахтунг!», на яку всі чекали, не пролунала. Боксер ще здалеку поманив пальцем Зеппа, постояв з ним, про щось поговорив, після чого обидва рушили до бригади.

Володя почув позаду кроки, здригнувся, оглянувся — і похолов увесь, побачивши усміхненого ката. Очі Боксера збуджено блищали. Сяяли проти сонця його сліпучо-білі зуби, в куточку яких грайливо затиснута тонка зелена бадилля...

Сусідні бригади шалено працювали, а їхній наказали припинити роботу, скласти в куток ями лопати й вишикуватися в одну шеренгу спинами до ями. Боксер походжав перед ними півнем: кашкет набакир, права рука на кобурі парабелума. Очі його враз стали хижими, в зіницях спалахнули лиховісні вогники.

— Ви як сонні мухи — спите на ходу! — раптом гаркнув зупинившись. — А це злочин. Я змушений поворушити вас, щоб знали, як треба працювати на благо нашого рейху! Найкращий засіб — спорт. Конкретно — бокс. Він збадьорює й допомагає активно включитися в роботу.

Проведемо кілька раундів. Умова така: стояти вільно, розслаблено, не рухатися з місця. Захищатися від ударів дозволяю тільки відхиленням голови і тулуба вліво, вправо і назад, але не вперед. Руки тримати опущеними. За будь-яке порушення цієї умови — кара. Хто опиниться в ямі, повинен блискавично повернутися в стрій. Якщо не поспішатиме — залишиться там назавжди...

Боксер зняв кашкет і мундир, подав у руки послужливому капо. Ременем з парабелумом підперезався поверх білої шовкової майки. З мстивим самовдоволенням потер долоні й всунув їх у боксерські рукавички, догідливо наставлені капо. Потупцював, потрусив розслабленими м'язами, одверто хизуючись власною силою. Це був міцний лобуряка з гарною, добре тренованою статурою. Без мундира і кашкета білявий здоровань піби й не схожий на есесівця. Такий собі звичайний парубок, з пустотливими очима, якого природа не обділила ні зростом, ні здоров'ям. Може, в інших умовах і в іншому середовищі з нього вийшла б людина, але нацизм зробив його садистом, вбивцею, катюгою.

Почав з правого флангу. Приготувався, грайливо попідстрибував і вдарив правофлангового в перенісся. В'язень скрикнув і впав на землю.

— Е-е, так діло не піде! — обурився кат.— Це ж симуляція. Якщо падати, то тільки в яму. Ану вставай!

Блідий як смерть в'язень підвівся. Боксер зробив кілька обманних рухів і вдарив у підборіддя. Нещасний в'язень полетів на дно ями, де вдарився головою об корч і знепритомнів. Вдоволений Боксер, охоплений азартом, продовжував боксувати. В напруженій тиші лунали глухі удари. Знову розпачливі зойки — і в яму летять один за одним ще два в'язні. Катюга розчервонівся, все енергійніше боксує, пружними стрибками, піби на справжньому рингу, пересувається уздовж шеренги й обробляє кулаками обличчя своїх жертв.

Із завмиранням серця Володя чекає своєї черги. Ось уже він зустрівся поглядом з хижими зіницями, бачить перекошене від люті лице садиста. Ледве відчутний удар для проби, щоб полоскотати собі і супротивнику нерви — така тактика Боксера. Адже він воліє розтягнути задоволення, щоб потім дужим ударом скинути жертву в яму. Перед очима Володі замелькали боксерські рукавички. Нерви напружені до краю. Юнак відхиляється ліворуч, праворуч, назад — чітко реагує на обманні рухи, чим викликає

в катюги справжнє захоплення. Боксер ще й підбадьорює:

— Правильно! Добре! Молодець! Хороша реакція!

Боксер не міг собі й уявити, що оцей низенький на зріст в'язень, якому навряд чи й виповнилося сімнадцять літ, може щось тямити в боксі. А Володя тямив. До війни він цілих два роки наполегливо тренувався в секції боксу, не раз виступав і перемагав на змаганнях юних боксерів, і досвідчені тренери пророкували йому велике майбутнє у спорті... Війна перекреслила і юнацькі мрії, і ті сподівання тренерів. Тепер ось табір смерті... І часи не ті, і хлопець підупав на силі. Проте в змученому тілі юнака ще залишилася здатність блискавично реагувати на дії супротивника, вироблена впертими тренуваннями ще до війни. Тепер це знадобилося, а ненависть додала йому сил. Для Боксера він виявився справжньою знахідкою, бо ж нецікаво боксувати, коли перед тобою самі тільки «сонні мухи». Порятунку не було, і усвідомлення цього потроїло сили юнака. Він майстерно ухилявся від ударів, також робив обманні рухи. Хоча це лише пасивний захист (іншої зброї не дано), та все одно це була боротьба і боротьба відчайдушна, бо па карту поставлене життя. Втрачати Володі вже нічого, тому він знехтував вказівки Боксера й також стрибав, як і належить на ринзі. Його дерев'янки позлітали з ніг, стало легше пересуватися. Боксер зробив вигляд, що не помітив порушення умови. Його очі горіли диким азартом, він грався з Володею, як кіт з мишею, поєдинок із цим малим в'язнем тишив його. Мабуть, Боксер в якусь мить відчув ту ненависть до себе, що нуртувала в душі беззбройного супротивника. Звіряча злоба враз перекосила його випещену пику, і він, ухитрившись, завдав прямого удару в лице, того удару, якого Володя чекав і боявся. «Убив!» — мелькнула моторошна думка, коли падав у яму.

Але ж ні. Юнак чув божевільний регіт Боксера вгорі, чув удари й стогони інших жертв. Деякий час судомливо хапав ротом повітря. На нього впали ще два в'язні. Володя покрутив головою й почав рачки виповзати з конусоподібної ями. В цей час він угледів, що над ним летить Кость — розхристаний, з розкинутими руками, які немовби намагалися за щось ухопитися. Соснін упав на дно ями й голосно застогнав. З ноги в нього фонтаном юшила кров. Володя миттю кинувся до нього, не тямлячи себе, рвонув на собі сорочку. Нещасний Кость опухлою п'ятою нахро-

мився на гострий обрубаний корінь. Рана була страшна, кров цебеніла з неї нестримно. Відірвавши пілку сорочки, Володя швидко став зав'язувати рану. Пов'язка враз просякла кров'ю. Він відірвав від сорочки ще стьожку й бинтував поверх першої пов'язки.

— Киньте мене,— простогнав Кость.— Кинь, Володю, бо й сам пропадеш...

— Мовчи, мовчи, Костику. Ось зараз...

Полетів у яму й Жора. Оговтавшись, він наказав Володі лізти наверх, продовжувати «боксувати», а з Костем, мовляв, сам управиться.

З ями виповзали всі, хто міг виновзти. З розквашеними губами, з вибитими зубами, зламаними переніссями. Виповзали й ставали, ледь живі, на свої місця. Володя теж вибрався з ями, став у поріділу шеренгу, нишком радіючи, що кати поки що не заглядали в яму, де лишилися Жора з Костем і ще один непритомний в'язень. Земля хиталась під ногами, перед очима пливли кола. Голова паморочилась, і трохи нудило. Один з в'язнів глянув на Володю з надією, як на рятівника. Це допомогло юнакові зібратися з силами.

Боксер оддалік знову трусив своїми м'язами, готуючись до нового раунду. Біля нього стояв Зепп і, в очікуванні ще цікавішого видовища, вдоволено посміхався, запобігливо заглядавав Кольвіцу у вічі й вихваляв його майстерність.

Зі страхом і відчасм спостерігали в'язні за ненависним Боксером і панічно чекали своєї черги. Коли та черга наставала, один за одним летіли в яму, збиті з ніг нищівними ударами. Володя пильно стежив за есесівцем, намагався збагнути тактику його боксування. «Однаково всіх не вб'єш»,— зловтішно подумав Володя. Він переконався із спостережень, що будь-яка людина, знайома з боксом, могла б розквасити піку цьому зарозумілому унтерштурмфюреру, якби мала на це право... З Кольвіца градом котився піт, майка прилипла до мокрого тіла, він важко дихав. Володі захотілося остаточно вимотати цього зухвалого есесівця, щоб той перестав мучити нещасних в'язнів хоч зараз. Юнаком оволодів дивовижний спокій, він готовий був байдуже прийняти навіть власну смерть.

Боксер упізнав його й посміхнувся. Він був уже мокрий як хлющ і важко сонів. Мляві рухи видавали його втому. Проте ще довго «обробляв» Володю, який чітко й упевнено ухилявся від ударів. Товариші з бригади похмуро,

з тривогою спостерігали за цим важким поєдинком. Володя зараз був їхнім рятівником, бо взяв на себе найбільшу частку спільного випробування. Юнак розумів це, що й додавало йому упевненості та сили. Удари Боксера все частіше попадали в порожпечу, обманні рухи не вдавалися — Володя своєю блискавичною реакцією ухилявся від, здавалося б, неминучих дужих ударів. Проте він знав, що кат не допустить «нічиєї». І Кольвіц таки вибрав момент, страшним ударом влучив у лице.

Володя знову опинився в ямі. Обличчя його розпухло, з носа капала кров, зуби хиталися навіть від дотику язика... А поруч корчився від нестерпного болю покалічений Кость. Над ним стояв на колінах Жора й тримав голову юнака в своїх долонях, ніби намагався перебрати на себе хоч трохи болю... В'язні вже й не поспішають вилазити з ями. Краще вже смерть, ніж отакі знущання.

Та враз почули грізну команду Боксера і Зеппа: всім вагору, шикуватися! Хто рачки, хто поповзом почали вибиратися з ями. Жора й Володя підхопили Костя під руки, витягли його і стали разом з ним в шеренгу, підтримуючи з обох боків. Кость стояв на одній нозі — друга, покалічена, ледь торкалася пальцями землі. Кривава пов'язка на п'яті дедалі більше набухала кров'ю...

Мокрий від поту Боксер простяг Зеппові руки, і той заповідливо зняв з них рукавички. Всі з полегкістю подумали, що кат нарешті вгамувався. Та де там... Наказано всім повернутися лицем до ями. Кольвіц обійшов шеренгу, став з протилежного боку.

— О, так тут сховалися симулянти! — зареготав він і виїняв з кобури парабелум.

Двоє очманілих зі страху в'язнів заметалися на дні ями, а третій не мав сил навіть поворухнутись. Боксер весело посміхався, зволікав з пострілом — втішався страхом приречених. Двоє все ж таки вискочили з ями і стали в шеренгу, а третій з розбитою головою лежав нерухомо, хоч був ще живий. Його очі вражали дивовижним спокоєм людини, яка вмів мужньо зустріти смерть. Він силкувався встати, але не міг — не мав сили.

— Дозвольте поворушити його кием, — звернувся до шефа Зепп.

— Не треба. Він симулянт, — сказав той і, примруживши око, почав цілитися в лице.

В'язень мовчки стежив за парабелумом. Раптом він підвів голову і твердо, з пекучою ненавистю, на яку тільки був здатен, сказав:

— Стріляй, гад! Мерзота!

Бахнув постріл. Володя заплющив очі, щоб нічого не бачити. «Невже ж не зможемо відомстити цим недолюдкам? Що ж це робиться на цьому білому світі?» — розпачливо думав Володя і відчував, як Жора міцно стискає його руку.

— Ось так, — підсумував Кольвіц. — Симулянта знищено. Такий кінець чекає всіх симулянтів! Тепер — за роботу! А розворушив я вас непогано, — враз зареготав він. — Між іншим, отой малий справив на мене гарне враження. Серед усіх оцих сонних мух він єдиний гефтлінг, який змусив мене добряче спитніти і трохи підняв мені настрої. В обід дати йому цулягу¹ за сумлінну працю.

— Яволь! — гаркнув Зепп.

За уявленнями есесівців вважалося гуманним і великодушним нагородити в'язня зайвим черпаком баланди. Ось, мовляв, як ми вміємо шанувати сумлінну працю і покору.

Стомлений Боксер відразу ж втратив інтерес до в'язнів, пішов відпочивати за лінію постенкете, де йому з плацнаметів спорудили захисток від сонця. Скоро мали привезти обід, і треба було помитися й перепочити. Оберкапо Зепп піс за ним мундир і кашкет, інший капо уже стояв напоготові з відром води і рушником.

Кілька в'язнів кинулися до ями, винесли звідти закатованого товариша. Бранці з сусідніх бригад поглядали в їх бік співчутливо і водночас з вдячністю: адже вони прийняли на себе тривале катування і цим відвернули небезпеку від інших бригад. Всіма мовами Європи звучали слова: «малюк», «радянський», «як тримався», «мужній хлопець...» Володя чув ці слова, але вони не радували його. На душі було так гірко, так боляче...

8

Привезли нарешті кеселі з баландою, і вдарив гонг на обід. Бригади швидко вишикувалися. Як-не-як, а черпак баланди та півгодини відпочинку — все ж якась полегкість. Кожному хотілося якнайшвидше проковтнути свою пор-

¹ Цуляга — добавка до денної концтабірної пайки.

цію, впасти на землю і хоча б кілька хвилин полежати, перевести дух.

У першу чергу обідають капо. Їх годують з есесівського котла вишуканими стравами, та ще й з гарного посуду. Форарбайтери, тобто бригадири, харчувалися в'язнівською баландою, яку мали право їсти, скільки подужають. Цим також видавався посуд. Рядові в'язні одержували баланду в свої засмальцьовані чепчики або в гольцшуги. Баланда являла собою несолону каламутну юшку, в якій зрідка плавали поодинокі, крихітні й прозорі, ніби інфузорії, кружальця вареної брукви. Добова норма — п'ятсот грамів цього пійла.

Черга просувалася швидко. Хлопці одержали в очіпки свою баланду, одним духом випили її й змучено опустилися на землю.

Капо Зепп не забув наказу Боксера. Він знайшов Володю і видав йому додаткову порцію. Хлопці змушували Костя випити цулягу, але той лише раз ковтнув і заперечливо похитав головою.

— Не можу більше, — сумно мовив він, розуміючи, що ніяка баланда вже не допоможе йому.

Жора й Володя пригнічено мовчали. Чим вони могли втішити бідного Костя, який, крім усього, став ще й калікою? Адже його життя тепер повисло на павутинці...

— Може, яюсь удасться залишити тебе завтра в бараці, — сказав Жора.

— Нічого не вийде, — махнув рукою Кость. — Ви, хлопці, й не старайтесь. Мабуть, така моя доля... Я й так вдячний вам за все. Про себе подбайте. Може, колись відплатите фашистам і за мене...

Лишалось ще хвилин з п'ятнадцять обідньої перерви. В'язням у цей час дозволялося сидіти й лежати на землі, тож тисячі змучених бранців лежали покотом, із заплющеними очима, непаче мерці, — зів'ялі, висхлі, нерухомі. Не було сил навіть мух відганяти — вони роїлися тут цілими хмарами. Здавалося, нема й ніколи не буде кінця цим стражданням — аж до загибелі. Спека, піт — як ропа. Смердюче зотліле арештантське лахміття, пилюка, голод, смертельна втома і слабкість у всьому тілі, в кожній клітинці... І найстрашніше — моторошна безнадійність. Кругом — недремна варта. На широких, як столи, пеньках — крупнокаліберні кулемети зі вставленими, вигнутими, як змії, стрічками. А патронів там — як маку, вистачить на всіх. Біля кулеметів — цикаті здоровані з черепами й схре-

щепими кістками на пілотках... З кожним днем пружина смерті скручується все тугіше, і все менше лишається надій. Хочеться назавжди закрити очі й ні про що не думати, бо будь-які спогади душать, виймають іще живе серце...

Неподалік бенкетують есесівці. Їм привезли похідні столи й стільці, а в термосах і ящиках — вишукані страви, напої. Поміж столами повтикані величезні пістряві парасолі, ніби на морському пляжі. Кати в білих майках, у спеціальних легких, з тонкого світлого полотна мундирах. Розвалившись на стільцях, з насолодою попивають охолоджене пиво, палять сигарети, розважаються, голосно сміються, радіють життю. Поміж столами снують меткі, запопадливі офіціанти в накрохмаленому білосніжному одязі і кухарських ковпаках — прибирають посуд, подають напої, морозиво. В есесівців — веселе, безтурботне життя. «Раса» фашистських панів...

А все ж чому і як вдалося цій банді захопити владу в багатомільйонній країні, задушити все чесне, мисляче, передове? Чому шовіністичні марення цих недолудків стали панівними в такій високорозвиненій країні? Чому і як фашистській банді вдалося розгромити Комуністичну партію Німеччини й нав'язати людству світову війну? Чому і як цій банді вдалося пакинути аркан на десятки народів, залити кров'ю Європу? Чому Володя і мільйони таких, як він, опинилися тут, в оцих таборах смерті? За що?.. Володя згадав напис олівцем на вичовганих дошках табірних пар: «Людство паївне. Воно повинне прозріти, якщо не хоче бути пропущеним через освенціми». Невідомо, хто написав ті слова, але вони глибоко вразили юнака...

Зненацька серед в'язнів знову з'явився Боксер.

— Чи є серед вас танцюристи? — кат прагнув розваги.

Охочих не було. Боксер погрозово вдивлявся в понурі, виснажені обличчя.

— Он як! Танцюристів нема... Це схоже на симуляцію. А може, є серед вас співаки?

І знову зловісна тиша. Обличчя ката перекошилося від злоби. На в'язнів насувалося нове лихо. Жора, можливо, краще за інших зрозумів це і вирішив рятувати становище. Він підхопився і чітко, німецькою мовою, відрпортував:

— Гер унтерштурмфюрер! Я буду співати. Дозвольте почати?

— О, хорошо. Співай. Але попереджаю: співатимеш гарно — нагодую, а за поганий спів — покараю...

І ось над «полем смерті» задзвенів Жорин голос. То була старовинна німецька пісня про Люнебурзьку долину, про її красу, про зелені гаї й тихоплинну річку, де так легко дихати й жити, де колись так щасливо жилося людям у красі й радості. Жора вкладав у пісню всю свою душу, всю надію на людське щастя, але в тому співі була й смертельна туга приреченого...

Володя спостерігав за Боксером, за іншими есесівцями, намагаючись вгадати їхній настрій. Слухали уважно. Навіть жорстокий Боксер перестав зверхньо посміхатися, і на його обличчі з'явилася якась подоба людського смутку. Може, пісня його далеких предків у такому щирому виконанні зачепила в катівському серці якісь глухі досі струни, на мить пробудила людські почуття. Коли завмерла й розтанула у просторі остання нота, Боксер несподівано сказав: «Данке». Проте цього майже ніхто й не помітив, бо та подяка потонула в гучних оплесках есесівців і вигуках «браво!» Тим часом Боксер, придивившись до Жориного вінкеля на грудях, запитав:

— А російську можеш?

— Можу, — знизав плечима Жора, блідий увесь від напруги.

— Співай!

Жора спочатку тихо, а потім дедалі впевненіше повів «Из-за острова на стрежень...» Тисячі в'язнів попідводили голови, з любов'ю й мукою вслухалися в пісню, в стукіт власних сердець. Володя відчув, що йому аж мороз пішов по спині від незвичайного почуття, якому немає ні назви, ні пояснення. Було в тому співі рідне й далеке, був рідний край, і Волга, і все найдорожче, без чого не можна жити на світі, а ще складалося враження, ніби голосом цього незвичайного співака легендарний отаман Разін закликав бранців бути стійкими й мужніми. Володя обводив очима нещасних страдників і не впізнавав їх у цю мить: зацьковані, приречені люди ніби відроджувалися на очах, проїмалися гордістю за народ, котрий створив такі пісні. Здалося навіть, ніби то не Жора, а всі вони співають у передчутті перемоги, яка неминуче прийде. Вони — народ. Вони — буря. А співак цей — лише вітрильник, якого жене по хвилях ота буря. Вони переможуть, бо їх мільйони й мільйони і всіх не винищиш... Володя враз подумав, що в усій історії людства варварство завжди зазнавало краху. Те ж саме буде й з цими катами...

А Жора співав, виливаючи з душі всю свою любов і тугу, співав ніби в якомусь забутті, нехтуючи смертельною небезпекою. Адже майже поруч стояв Боксер, і хтозна, що раптом збреше в голову катюзі.

Володю охопив страх за товариша. Він згадав випадок, коли в центральному караптинному секторі Освенціма Жора співав під наведеним на нього дулом кулемета. Тоді його врятував один німецький політв'язень, який доповів есесівцям, що в'язень співав за наказом блокфюрера Ауфмейєра. Всі знали й боялися «зразкового» офіцера Ауфмейєра, тому це ім'я, використане кмітливим політв'язнем, подіяло на кулеметника, і він не прошив співака кулеметною чергою...

Романтична пісня про Волгу сподобалася есесівцям, хоча й нагадувала мимоволі про поразку гітлерівців на берегах могутньої слов'янської ріки. Проте есесмани удавали, що про це не думають. Просто Кольвіц організував їм непоганий обідній сюрприз. Можна в затінку, розслабившись, випити холодного пива, поласувати морозивом, покурити і водночас послухати імпровізований концерт. Боксер також задоволений і співом, і своєю витівкою. Глянув на годинник і поблажливо наказав:

— Валяй далі. Є ще п'ять хвилин.

Спокійним і впевненим голосом Жора почав:

Вижу чудное приволье,
Вижу пивы и поля.
Это русское раздолье,
Это Родина моя...

Затамувавши подих, в'язні вслуховуються в пісню, як у голос Вітчизни. На обличчях — горе і радість, гордість і біль. А пісня широко лине, виразно над «полем смерті» і ніби оновлює їх світлою надією.

Вижу горы и долины,
Вижу реки и моря.
Это русские картины,
Это Родина моя...

Здавалося, ця пісня несподівано прилетіла із давнього мирного життя, з неозорих просторів Вітчизни, знайшла тут, у чужому краї, своїх знедолених синів і втішає їх, голубить любов'ю і ласкою...

Слышу пенье жаворонка,
Слышу трели соловья.

Это русская сторонка,
Это Родина моя...

Довго, тремтливо й високо, ніби голос жайвора під блакитним куполом весняного неба, дзвенить остання нота рідної пісні. Володя крадькома витер сльози. Плакав Кость, плакали інші в'язні, з любов'ю дивилися на Жору. Він стояв хоч і стомлений, але гордий, що зумів висловити піснями свої почуття.

Кольвіцу сподобалося, що співак уклався в регламент. Він клацнув пальцями, підкликаючи Зеппа. Той підбіг, улесливо поклонився.

— Я задоволений. Цей гефтлінг співав непогано. За це треба платити. Я обіцяв, а моє слово — закоп, Батон хліба — мерщій!

— Яволь! — гаркнув Зепп і кинувся до есесівських столів.

Миттю повернувся і тицьнув Жорі в руки батон справжнього, ясного, як сонце, хліба. Есесівці дружно зааплодували, схвалюючи щедрість Кольвіца. Жорі годилося б уклонитися вдячно, та він і не глянув на есесівців. Зепп, зловісно блиснувши на нього налитими кров'ю баньками, погрозово просичав: «С-свиня!»

Ударив гоінг — почалося шиккування. Зепп побіг до своїх штрафників, а Жора сунув батон за пазуху і підійшов до друзів. Разом з Володею вони підхопили Костя під руки, стали з ним у стрій. Конвейєр смерті знову набирав шалених обертів...

Бригада повернулася до місця роботи, всі знову полізли в яму, на дні якої ще яскріли плями свіжої крові. Жора скористався відсутністю капо, дістав з пазухи батон і подав його Костеві.

— Візьми, друже, сховай. Потроху відламуй і їж. Головне для тебе — витримати сьогодні, завтра.

— Ні-ні! — злякано сахнувся Кость. — Не треба. Я не зможу так, Жоро... Розділи на всіх.

— Не відмовляйся, друже. Тобі це зараз потрібно, як ніколи. Ми просимо: візьми.

— Ні, хлопці, не можу. Діліть на всіх.

Володя розумів його, а тому сказав Жорі, щоб ділив на всіх. Той знизав плечима, простелив свою куртку і на ній розламав батон на двадцять чотири шматочки. Кожному дісталось по крихітці.

— «Ветер»! «Ветер»! — злякано застеріг француз Мішель, який саме пильнував за начальством.

Бранці гарячково взялися до роботи. Закидали ґрунтом яму, обкопували й викорчовували пеньки далі по ділянці, відносили їх убік від майбутньої трави, трамбували ґрунт. І весь час — під киями й нагаями наглядачів, під кулеметними й автоматними дулами есесівців. Боксер тим часом «обробляв» інші бригади, розправлявся з «симулянтами». Здавалося, цей день ніколи не скінчиться. Та все ж за важкою роботою і важкими думками й він поволі спливав.

Нарешті пролунав сигнал, в'язні почали похапливо складати до купи лопати, кайла, сокири, звозити тачки. До місця шиккування зносили убитих і замордованих. Хитаючись від втоми й виснаження, підтримуючи один одного, бранці звідусіль брели в загальну колону, шикувалися. Тут їх перераховували, шмагали, вирівнюючи ряди й сотні, довго знущалися, поки колона нарешті рушила до табору, здіймаючи хмару густої пилюки. В тій рудій куряві рухалися майже наосліп. Пилюка клубочилася від тисяч ніг, забивала дихання, рудою корою вкривала тіла в'язнів, схожих на ледь живі скелети в обвислих сірих робах. Здавалося, то не колона живих людей, а жахлива тисячонога гусінь повзе по землі, вкутана клубками рудого пилу...

З ґрунтової дороги колона звернула на неутрамбований щебінь, шурхотіння якого перемішувалося з моторошними зойками тих, що йшли босоніж. Костя друзі несли на руках всю дорогу. На ґрунтівці він ще намагався стрибати на одній нозі, а тут уже не міг...

Перед табором почалася бруківка. Заторохтіли по камінню тисячі пар дерев'яних колодок, і це вбивче стаккато болісно відлунювалось у серцях змучених в'язнів. У Володі паморочилася голова, пили зуби, ніс, м'язи і суглоби, все тіло ніби палите свинцевою втомою...

Коло воріт табору, як завжди, двома довгими шеренгами стоять есесівці з автоматами. В цей живий, довжелезний, зловісний коридор вповзає колона. Зупинка, ретельне перераховування, затим обшук. Неподалік чорним лаком виблискує новенький «мерседес». Біля нього стоїть черевань Веллінг — Скрипаль. Сюди поспішив з рапортом Боксер.

— Гер оберштурмбанфюрер! Арбайтскоманда землекопів доставлена в табір у повному складі. 2936 гефтлінгів живих і 64 мертвих. 40 померли природною смертю, і 24 застрелені під час спроби втекти. Серед охоронців втрат немає. Начальник конвою — унтерштурмфюрер Кольвіц!

— Добре, добре, Кольвіц. Здайте гефтлінгів і займайтесь своїми справами. Завітайте до мене на вечерю... Хайль Гітлер!

— Хайль!

Колона втягується у ворота табору, як в обійми самої смерті...

9

У страшному маренні промайнула ніч. І навіть уві сні в'язні корчували пеньки, летіли в ями від ударів Боксера, моторошно стогнали й плакали. Настав новий день — неділя. Цього дня з табору нікого нікуди не гнали, та радості від того мало. В неділю ні їсти, ні пити не давали. Знущання, кий та нагайка заміняли тут і сніданок, і обід, і вечерю. Блоковий може влаштувати «спортивні змагання» і мордувати тим «спортом» цілий день. Або ж знайдеться якась причінка, щоб усіх вишикувати під палючим сонцем і весь день «виховувати». У жорстоких знущаннях катюги завжди виявляли неабияку винахідливість. Як і всі попередні, цей день не обіцяв нічого втішного.

Уже зранку блоковий Картяр був п'яний і, ледве тримаючись на ногах, варнякав перед строем в'язнів про правила поведінки в «зразковому» блоці.

— Блок і надалі буде зразковим! — вигукував він і п'яно хитався. — Я вимагаю дисципліни. Щоб у мене — нічирк! — Далі він вивергав брутальні лайки, запозичені з усіх мов. — Я... я... навчу вас, ферфлюхте швайне...

Він п'яно заточився і, мабуть, гепнувся б, якби холуї-штубові не підхопили його під руки. Голова Картяра звислася на груди. Він ще щось белькотів, але баньки його вже заплющились, а з розкритої пащеки тонкими цівками котилася слина. Штубові мерщій потягли його у панську штубу, вклали на ліжко. Скоро він уже захропів на весь барак. Це влаштовувало всіх. Капо одразу ж засіли за карти, а рядовим в'язням наказали: «Сидіть у бараці на своїх місцях і не дивіте, інакше — спорт!»

Костеві стає все гірше й гірше. Покалічена нога зчорніла і розбухла так, що довелося розірвати холошу. Мабуть, почалася гангрена. Обличчя хлопця спотворене гримасою нестерпного болю. За всю ніч він не зімкнув очей. Це була агонія... На очах Володі й Жори згасало в муках життя товариша. Що робити?

Жора відважився на відчайдушний ризик: порушивши наказ штубового, вислизнув з барака й пішов до інших блоків на «заробітки». Невже за його спів віде не дадуть бодай шматочок хліба чи хоч трохи води? Потай сподівався також натрапити на підпільників-чехів або на Франца Нордена. Може, щасливий випадок допоможе йому? Іншого шляху нема. Володя змушений погодитись з міркуваннями товариша, лиш попросив обережніше поводитись. Сусіда по нарах позичив Жорі іржаву консервну бляшанку, яка в тутешніх умовах була справжньою цінністю, бо замінювала і миску, й ложку, і кухоль, і флягу.

— Я принижусь перед будь-якою тварюкою, буду співати, танцювати, аби тільки хоч щось роздобути,— сказав Жора, злазячи з нар.

На дверях з києм у руках сидів піпль, що виконував обов'язки днювального. Зв'язуватися з ним небезпечно, та Жорі все ж пощастило відпроситися «до нужника».

У бараці настали ті рідкісні хвилини відносного затишшя, коли не шикували, не били, не мордували й не гнали ні на яку роботу. Головну «роботу» довершував голод. Вкрай виснажені в'язні лежали на нарах в надії зекономити рештки фізичних сил.

Змучений Володя заснув, ніби провалився в безодню. Проте якісь клітини мозку продовжували напружено працювати і через деякий час подали тривожний сигнал. Він раптово прокинувся. Жора ще не повернувся, але не це стурбувало його — інше: Кості немає на нарах. Де ж він? Адже без сторонньої допомоги він і ходити не може... Чому ж тоді не попросив допомоги? Пожальві будити? Ні, тут щось не те...

Сусіди по нарах безсило куняли, і Володя вирішив звернутися до днювального. Злазив з нар, відчуваючи, як паморочиться голова, темніє в очах і ломить в усіх суглобах. Мучили спазми голоду, бо порожній живіт, здавалося, прилип до хребта. Ледве переставляючи ноги, підійшов до днювального.

— Пане начальнику, дозвольте на хвилину до нужника.

— Спершу хай повернеться інший,— буркнув той.

— А може, він затримається? — благальним тоном мовив Володя.

— За це я йому печінки відіб'ю!

— Буває, пане начальнику, що топляться в нужнику. Скільки нам усім буде мороки! Дозвольте проконтролювати...

Це подіяло. Мороки «панові начальнику» під час його чергування не хотілось.

— Да-а, мороки буде,— уголос розмірковував піпль.— А там один такий, що може вгатитися в яму, бо ж пострибав на одній нозі. Друга чорна, як колода. Піди й притягни його сюди. В бараці повинні бути всі — живі й мертві. Для звіту. Я ж відповідаю...

Заточуючись, Володя вийшов з барака й побрів до нужника. Кості там не було. В душі наростала тривога. Не знав, що й думати, повертаючись назад. Враз промайнув здогад, що Кость за протилежним причілком барака. Серед усієї мертвотної і водночас перенаселеної пустелі табору, там, за глухою причілковою стіною барака, був порівняно затишний куточок території, куди інколи виходили в'язні, якщо траплялась нагода, і, притулившись спиною до стіни, довго стояли, тужно вдивляючись у простір. Це дозволялося, не можна лише наближатися до тотенсмуги (тобто смуги смерті) — чотириметрової білої лінії, що обперізувала територію табору, різко виділяючись на чорному тлі шлакової, вкоченої катками, рівної і гладенької, ніби гарева доріжка на стадіоні, смуги смерті. Тут, від причілкової стіни барака до дроту була найближча відстань — усього дванадцять метрів. А далі бовваніли залізобетонні стовпи, загнуті в бік табору, між ними — сотні туго натягнутих на білих ізоляторах сталевих ниток колючого дроту, які ледь помітно вібрували від напруги в три тисячі вольт. Сюди при нагоді навідувались в'язні, аби ковтнути свіжішого повітря (за барак не долітав сморід трупарні), а головне — звідси виднілася панорама лісу, що синів удалині. Дивилися на ліс, не помічаючи колючого дроту, як не помічають окулярів на власному носі...

Володя зрадів, побачивши Костя саме тут. Хлопець стояв, притулившись спиною до стіни барака, і якимось дивно, відчужено дивився на ліс. На його білому як крейда обличчі застигла гримаса болю. Стояв босий, без шапки, на одній нозі, а друга, почорніла, розбухла, зігнута в коліні, дрібно тремтіла.

— Ти тут, Костику? — тихо мовив Володя.— Чому не розбудив мене? Я б допоміг тобі...

— Ніщо мені вже не допоможе, Володю,— байдуже відповів Кость. Він помовчав, а потім застогнав у відчаї: — Але чому?! Чому я повинен тут загинути? Що я кому зробив поганого? Мене били, стільки разів мене били,

знущалися... За що? Кому я заважав жити на світі? Я любив море, свій Севастополь, людей... Розтоптали, як непотріб... Гади, прокляті фашисти!.. Сьогодні мені дев'ятнадцять літ... І все. Життя... все скінчилось...

Сльози течуть по його запалих щоках, він закривав обличчя порепаними долонями, і все його тіло здригається від глухих ридань.

Володя розгубився, не знаючи, як утішити товариша. Та й чим він міг утішити Костя? Якби можна було врятувати його ціною власного життя, Володя, не замислюючись, пішов би на це. Але що ж робити зараз?

Кость раптом різко опустив руки.

— Не хочу більше мучитись. Не можу! Краще самому... Прощайте, друзі! — І рвонувся до дроту.

Він проказав ті слова так швидко, що Володя стояв, ніби одерев'янілий, навіть не встиг зупинити товариша.

Відчайдушним ривком Кость подолав дванадцятиметрову відстань і кинувся розпростертим тілом на колючий дріт. Тієї ж миті сліпучо-яскравий, ніби спалах магнію, спін іскор бризнув в усі боки. Сухо пролунав різкий тріск електричного розряду, і зразу ж заревіли сирени тривоги. Не чекаючи кулеметної черги, Володя, затуливши руками обличчя, кинувся до свого барака.

Сирена тривоги ревіла довго. По табору, ніби божевільні, металися горласті лойфери¹, з блоку в блок передаючи наказ шикуватися. З містечка примчали підняті по тривозі есесівці, оточили табір. Кулеметники на вежах приготувалися до стрільби. Заспаний блоковий у бараці дубасив усіх підряд, виганяючи в'язнів на апельплац.

Загальним потоком винесло і Володю. Після Костевого самогубства його аж трусило в лихоманці, та все ж зараз він тривожився за Жору. Де він? Шиккування уже закінчується, а за запізнення, та ще у такій ситуації, вбивали.

Перед усіма бараками вже стояли квадрати вишикуваних в'язнів. Блокові і капо, орудуючи киями, вже вкотре вирівнювали ряди і шеренги, чекаючи начальство. Настав критичний момент, а Жори все немає. Володя марно шукав очима друга. Гаряча хвиля відчаю і безнадії затоплювала його свідомість.

Аж ось він нарешті угледів Жору, здригнувся, відчуваючи шалені удари власного серця. Жора біг через увесь табір, петляючи поміж бараками й квадратами вишикува-

¹ Гінець, вістовий, представник служби зв'язку.

них в'язнів, намагаючись не потрапити на очі есесівцям чи блоковим. На щастя, по табору ще бігали лойфери, і тому на Жору ніхто з начальства не звернув уваги. Він добіг до свого барака і, непомічений начальством, в останні секунди встиг стати на лівий фланг строю.

Тим часом Володя, швидко міняючись місцями з тими, що стояли поруч, опинився біля Жори. І те, що він побачив зблизька, змусило його вжахнутися. Жорине обличчя було закривавлене. Вся маринарка¹ залита кров'ю, в роті замість рівних білих зубів зяяла рана.

— Що сталося, друже?

Жора нервово схлипнув і судорожно стиснув руку товариша.

А трапилося ось що. Вирушивши на ризиковані заробітки, щоб врятувати Костя, Жора почав обходити підряд усі блоки. І скрізь — невдача. У п'ятому блоці його ледь не прибили проміненти, бо саме різалися в карти, а він, мовляв, порушив їхній спокій. І тільки в шостому блоці йому дозволили зайти до панської штуби. «Панство» саме набивало кендюхи десь роздобутими харчами. Жора зняв свій смугастий чепчик, вклонився, побажав «шановному панству» гарного апетиту і попросив дозволу виконати для них кілька пісень. Штубові милостиво дозволили.

Після першої ж пісні дали йому кілька шматків хліба і наказали співати ще. Чарівний голос Жори чути було й за стінами панської штуби в обох половинах барака. Дві тисячі в'язнів зачаровано слухали несподіваний концерт.

Коли Жора заспівав польську народну пісню, проміненти аж роти пороззявляли від захоплення. Та в цю мить різко розчахнулися двері і в кімнату вкотився очамрілий від спиртного й спеки Зепп. І в'язні, і проміненти добре знали цього садиста, котрий уже з десятків років перебував у таборах за гангстерство і вбивства. На волі гангстерство переслідувалося, а тут воно заохочувалося. В таборах смерті Зепп відчув себе в рідній стихії. Він любив мордувати і вбивати, особливо — не німців. За це його й шанували есесівці. З учорашнього дня, коли за наказом Боксера Зепп змушений був подарувати батон хліба, він добре запам'ятав ненависного росіянина з чарівним голо-сом. Яка ганьба: йому, всесильному Зеппу, перед котрим тремтить увесь табір, з наказу Боксера довелось

¹ В'язнівська куртка.

послужливо дарувати батон якомусь більшовицькому вироdkу, а той навіть не подякував! Ще вчора він вирішив розквитатися із «щасливчиком». І ось, проходячи мимо шостого блоку, Зепп раптом почув знайомий дзвінкий голос. Він зупинився, здивовано закліпав вирячкуватими очима: «Чи не вчулося? Та ні ж бо, це він!» Зепп рішуче пішов у барак, рвонув двері промінентної штуби, з насолодою відчуваючи, як дикий шал наливає кожну клітину тіла. Угледівши худе обличчя співця, пройняте натхненням, Зепп аж затремтів від люті.

— Так ось де щебече моя пташечка! Зараз ти в мене заспіваєш не так, російська свиня! — заревів він, дихаючи в лице Жорі горілчаним перегаром, і з усього маху вдарив кулаком у зуби.

Жора зойкнув, упав на підлогу. Шматочки заробленого хліба розлетілися по підлозі. Ніхто, звичайно, не заступився. Одні дивилися з холодною байдужістю, меланхолійно пережовуючи їжу, інші азартно спостерігали, чим це все скінчиться. Кожний з них був кримінальником, носив зелений вінкель і ненавидів політичних, а тим паче радянських. Крім того, всі боялися Зеппа, за спиною якого — есесівська сила, а також велика зграя табірних гангстерів.

Зепп наступив чоботом Жорі на горло і повільно почав душити.

— Ну, співай, більшовицький виродок, співай! — сичав кат, хижо ошкіривши пику. — Не хочеш? Ні, я краще задушу тебе руками, так приємніше...

Він нахилився і, схопивши напівнепритомного Жору за барки, ривком поставив на ноги, спритно, як звір, ухопив обома руками за горло. З носа і рота у бранця линула кров, закривавила волохаті лапи Зеппа, та це ще більше розпалило катюгу.

— Ну, чому ж не співаєш? Давай отако, півником: ку-ку-рі-ку, я в крематорій лечу, ку-ку-рі-ку-у-у... — Зепп дико зареготав з власного дотепу.

В цю мить моторошно заревіли сирени тривоги, Зепп здивовано роззявив рота, вибалушив очі на промінентів, що враз заметушилися, і бридливо відкинув від себе заюшеного кров'ю Жору. Коли завивають десятки сирен, тут уже не до розваг...

Жора упав на підлогу, враз опам'ятався і, скориставшись загальним сум'яттям, кинувся до розчинених дверей, вискочив з барака. На бігу він разом з кров'ю

випльовував вибиті передні зуби. Юнакові здавалося, що Зепп наздоганятиме його, тому побіг не до свого блоку, а в протилежний кінець табору, петляючи поміж бараками, намагаючись сховатися.

В цей час з усіх блоків одночасно висипали тисячі в'язнів, почалося шиккування. Гецер Жорі довелося бігти назад через увесь табір. Якби ще на мить загаявся, це коштувало б йому життя...

Жора ще нічого не знав про смерть Костя, а Володя й не міг сказати йому про це зараз. «Краще потім скажу...» — подумав, намагаючись угамувати нервовий дрож у всьому знесиленому тілі. На душі порожнеча і біль. «Вбивати, тільки вбивати усіх цих зеппів, як скажених собак!» — враз відчув у собі люту ненависть до катів. Жора, ніби вгадавши його думки, шамкаючи закривавленим ротом, простогнав:

— Я вб'ю Зеппа!

— Ми зробимо це вдвох, — гаряче підтримав Володя. — Я присягаюсь, Жоро, ми знищимо гада!

Вони міцно стиснули один одному руки.

Тим часом мимо другого блоку пробігла ціла бригада електриків, які на ходу натягали на руки гумові рукавиці. Вони поспішали туди, де на колючому дроті розпростерлося обгоріле тіло Костя Сосвіна... Жора ще нічого не знав, а у Володі перед очима все ще стояло спотворене мукою лице товариша, його чорна, зігнута в коліні нога, відчайдушний кидок на дріт, снопи електричних іскор... Володя не засуджував вчинок Костя. Він мужньо дійшов до своєї останньої межі, ніколи не робив спроб полегшити своє становище ціною зради чи підлості. В тюрмах і таборах Володя бачив багатьох людей, які в складках одежі, в комірці і навіть у роті ховали крихітний осколок леза бритви, щоб у критичну хвилину розпороти собі вени. Багато було таких, які, не витримавши катувань, кінчали життя самогубством.

Чи ж можна засуджувати їхні вчинки? А хіба він сам не виношував план самогубства, перебуваючи в Краківській гестапівській тюрмі, коли катування на допитах ставали нестерпними?

У пам'яті оживали сумні згадки... За короткий час у цьому таборі вже загинув Сигізмунд, загинув Кость, загинули тисячі в'язнів... Дедалі тугіше затягується зашморг... Ні чеського комуніста Карела, ні антифашиста Франца Нордена, ні підпільників, ні організованого опору вони тут не

знайшли... Надія згасала, як згасав цей по-літньому жаркий вересневий день...

Блокфюрер Жаба двічі перерахував бранців, позначив на папірці номер загиблого і байдужим голосом сказав: — Кидатись на дрiт можна. Він у нас надійний...

Крізь завбачливо розчинені ворота просто на плац в'їхало легкове авто. З нього вийшли похмурі, невдоволені зіпсованою педілею лагерфюрер і рапортфюрер. Мовчки вислухавши блокових, лагерфюрер оголосив, що за порушення порядку, яке виявилось в «навмисному замиканні електромережі», на весь табір накладається покарання: стояти струнко аж до вечірнього апелю.

Коли «мерседес» із начальством поїхав, есесівці повернулися в свої казарми. Увесь табір завмер. Над живими квадратами виснажених в'язнів зависла важка тиша. Тільки на сторожовій вежі котрийсь із вартових монотонно пильгикав на губній гармошці...

10

Жорине обличчя геть зчорніло, на розбитих губах запеклися криваві рубці, в карих очах його ніби навіки застигла глибока печаль.

— Ех, малюк! Як хотілося б дожити до перемоги... Та, мабуть, не судилося мені.

Щось таки надломилось в ньому після трагічного випадку з Костем. Відчайдушний кидок товариша на колючий дрiт під напругою в три тисячі вольт, помста Зепна, повсякденні знущання з нещасних бранців, у яких і так ледве душа трималася в тілі, підірвали в ньому віру в те, що людина взагалі здатна витримати всі оці тортури, пережити двоногих звірів з їхніми таборами смерті. Володя й сам дедалі частіше втрачав самовладання. Ще ніби зовсім недавно, в центральному освенцімському таборі, де їм допомагали підпільники і де за ними була ціла організація, вони почувалися сильними. А що ж тепер? Чекати жахливого кінця? То він, як видно, не за горами...

І все ж підсвідомо, в глибині душі вони на щось сподівалися, відвойовували кожну годину цього мученицького життя. Концтабірний досвід здобувався дорогою ціною, але й ним вони збагачувалися, використовували повсякчас, обдумуючи кожен свій крок і вчинок. Зранку, під час формування арбайтскоманд, намагалися стати в іншу

команду, де їх ніхто не знав і де не було клятого Зешпа. Це їм часто вдавалося. Але що з того: скрізь та ж сама каторжна праця, розрахована на повне виснаження людини, знущання жорстоких наглядачів, постійна небезпека бути закатованим чи розстріляним... Єдине, що давало отаке «мандрування» по арбайтскомандах, то це можливість обережно розпитувати про тих, кого хлопці таємно шукали.

Однак пошуки були марні. Вопо ї не дивно: адже в таборі була страшенна плинність, неймовірно висока смертність. Контингент в'язнів безперервно змінювався — постійними лишалися хіба що бетонні стовпи, колючий дріт, сторожові вежі та бараки. А ще голод, відчай, нелюдські страждання...

Жора вже не міг заробити бодай шмат хліба своїм співом. Зешп вибив йому десяток зубів, і тепер юнак шепелявив. Це для нього було страшною мукою. Він якось враз змарнів і постарів, скроні взялися памороззю сивини. І це — в двадцять літ! Не краще почувався й Володя. Від голоду і виснаження у нього знову почали опухати ноги, різко послабшав зір. А найстрашніше — підступна кволість у всьому тілі: адже на нього за «симуляцію» щохвилини міг накинутися з києм озвірілий капо. Разів зо три юнаків пригощав крихітними шматочками хліба знайомий ще по кар'єру француз Марсель Жіро, в якого на будові електростанції знайшовся земляк серед вільнонайманих. Так хлопці відмучилися ще один довгий тиждень.

Наступної неділі вранішній апель пройшов як ніколи швидко. Блокфюрери поспішали на нараду, після якої мали слухати виступ по радіо свого бога — біспуватого Адольфа. Блоковий Картяр подався у центральний блок, де, як завжди, збиралася зграя найзапекліших картярів з числа табірної еліти. Його холуї — проміненти, знаючи, що Картяра звідти не витягнеш аж до наступного апелью, розбіглися хто куди: одні — «на промисел», другі — до дружків у інші блоки, а більшість — також різатись в карти.

Картярство в таборі стало епідемією. Скільки тут було всіляких шулерів, аферистів, різних «професорів» і «академіків», «ілюзіоністів» і «фокусників» з неодмінними епітетами: «супер», «екстра», «ультра», «прима», «люкс», «унікаль», «універсаль»... Цих «асів» тут було — хоч греблю гати. Найспритніші з них ставали промінентами, а вже з того кола деякі вибивалися і в табірну аристократію.

Їхній картярський азарт доходив до божевілля. Тут грали на все: на продукти, на сигарети, спиртні напої, наркотики, цінні речі, на гроші, на золото... Кримінальники спілкувалися з вільнонайманими, що працювали поруч з в'язнями на різних об'єктах, а тому процвітала контрабандна торгівля. Есесівці дивилися на це крізь пальці, оскільки кримінальники були їхніми вірними холоуями, а іноді й партнерами в різних аферах. Нерідко той чи інший блоковий програвав у карти сотні буханців хліба — добовий пайок двох тисяч в'язнів. Ящики маргарину, мішки солі, тонни хліба пливли з табору на чорний ринок з допомогою есесівців, які забирали собі левову частку всіх прибутків від спекулятивних махінацій. Кримінальники свої прибутки пропивали і програвали в карти. А загалом — ні есесівці, ні їхні помічники у програшу не бували. І ті й інші жили на широку ногу, безсоромно обкрадаючи десятки тисяч голодних в'язнів і жорстоко грабуючи місцеве польське населення. Формально есесівцям не дозволялося контактувати з ув'язненими кримінальниками, а насправді ж вони тісно з ними спілкувалися і ставились як до «колег по професії». Ось чому дрібний злодій чи звичайний хуліган ставав тут запеклим бандитом. Кримінальники були потенціальними есесівськими кадрами, їхнім резервом. Не випадково Гімmlер в кінці війни мобілізував усіх кримінальних злочинців, забравши їх з таборів у війська СС...

В Явожницькому таборі, як і в усіх інших, процвітало злодійство, бандитизм, контрабандна торгівля, завзяте картярство. Один німець догрався до того, що програвав... своє життя. Йому відрубали голову, а в канцелярії записали, що помер від інфаркту...

Як тільки Картяр подався в центральний блок, промінененти вирішили також розважитися.

— Виступ по радіо геніального фюрера, — сказав один з них, — це велике свято для есесів. А ми що, гірші за них? Гуляй, братва!

— Треба ж наглядати за тими доходягами, — засумнівався інший.

— Та заженемо їх у барак — нехай дотлівають. На дверях посадимо днювальних. А куди вони подінуться? Завіє сирена — враз будемо на місці...

Так і зробили. А через деякий час зникли й днювальні. В'язні, яким остогидло валяться на голих дошках нар, почали розповзатися з барака. Щоправда, переважна

більшість були настільки виснажені, що лежали, ніби в летаргічному сні.

Володя з Жорою також лишилися на нарах. Як нестерпно важко лежати на вичовганих голих дошках у задушливому, смердючому бараці, втупивши очі в дошки верхнього ярусу, й думати про смерть, відчуваючи, як порожній живіт прилипає до хребта, як безпросвітна туга крає серце, ятрить змучену душу... В такі хвилини здається, що з голоду, туги та відчаю почнеш гризти дошки оцих проклятуцих чотириярусних нар або завиєш вовком. Тут дотлівало життя двох тисяч нещасних в'язнів. Дихати нічим. Майже всі метаються в лихоманці, в'язням дошкуляють гнійні рани, виразки, струпи, фурункули, короста. Немиті тіла, брудне лахміття... Важко дивитися, як згасає життя тисяч людей, а ще важче усвідомлювати, що й сам поволі згасаєш у свої юні роки...

Володя наважився піти на повітря. Та перш ніж зробити це, довго роздумував, що ліпше: витратити енергію на ходьбу і трохи розворушитися чи краще полежати не порушно? Для виснажених це не просте питання. Часто бувало так, що в'язні стоять перед дверима барака, мерзнуть чи мокнуть під дощем, але ніхто не поспішає відкрити важкі двері, сподіваючись, що це зробить інший. Адже виснажена людина млява, слабка й безпорадна. Володя не раз спостерігав ті наївні хитрування, а тепер і сам став таким...

— Може, трохи пройдемо? — наважився запропонувати Жорі.

— Давай. Треба потроху ворухитись...

Спустилися з нар, довго стояли, поки перестало паморочитися в голові. Тримаючись один за одного, поволі пішли з барака. Посідали під стіною на землю обличчям до сонця й зажурено мовчали. Сонце лагідно пригрівало, ясний день золотився над землею. Десь вирувало життя, а вони в свої юні роки повільно дотлівали в фашистській неволі. Яка нещаслива й жорстока доля... Хоч криком кричи, хоч головою бийся об цю стіну — ніщо тобі не допоможе...

Заглибившись у свої невеселі думи, вони й не звернули уваги на старенького в'язня, що присів неподалік. Той довгенько обмацував їх прискіпливим поглядом, а тоді, важко зітхнувши, зі щирим співчуттям у голосі запитав:

— Мучитесь, брати мої?

Хлопці байдуже глянули на нього й промовчали. Така реакція наче аж порадувала старого. Замилувано дивлячись на змучених юнаків своїми журливими старечими очима й погладжуючи сиву борідку, слейним голосом проспівав:

— Свою долю, брати, й на коні не об'їдеш. Чому бути, того не минути. Усе в руках господа-бога, отця нашого милосердного, який сподобив наші душі. Наше тлінне тіло страждає, а душа радується і рветься в небо, втішається і звідує велике щастя віри, прозріння, смирення й покаяння...

Хлопці з байдужістю дивилися на химерного старця, схожого водночас і на пустельника, і на релігійного фанатика, і на афериста, й на звичайного жебрака. На куртці у нього був фіолетовий вінкель бібліофоршера, тобто «тлумача біблії». Такі вінкелі носили колишні священики, члени різноманітних релігійних сект, а найчастіше — євангелісти і баптисти, що відмовилися прославляти Гітлера, за що цілими сектами потрапили в табори. Есесівці ставились до них з деякою поблажливістю, як до нешкідливих комах, оскільки вони не становили ніякої небезпеки для гітлеризму, а на будь-яких роботах працювали сумлінно. Їм навіть дозволялося одержувати продуктиві й речові посилки (білизну, светри, шкарпетки тощо) від родичів та од Міжнародного Червоного Хреста. Вони непогано харчувалися, добросовісно працювали і ще добросовісніше молилися своїм богам, вважаючи, що цим служать вірі й правді, заробляючи «перепустку в царство небесне». «Забута богом і людьми аморфна маса. Отченашники», — так презирливо назвав їх одного разу Жора. Зараз він гірко дивився на цього старого, типового «отченашника».

Химерний дідок знову звернувся до хлопців.

— Господь-бог наш милосердний — всюдисущий і всевидючий. Він не позбавив вас своєї ласки. Господь бачить, як вам тяжко в ці хвилини, і послав мене поговорити з вами.

— Що ж, ми вдячні і вам, і господу-богу, — з сумною іронією сказав йому Жора.

Старий не звернув жодної уваги на іронію, відразу ж пожвавився, і його очі зайнялися фанатичним вогнем.

— Брати мої любі, всі ми — брати во Христі. Кожен з нас повинен повсякденно і повсякчасно відчувати ласку божу, велике блаженство і любов.

— Ми відчуваємо, аякже...— насмішкувато буркнув Володя, та дідок зреагував по-своєму.

— Я ж це бачу! — вигукнув дідок.— Бачу по ваших очах! Господь-бог не позбавив вас своєї ласки й милості, бо у ваших серцях є іскра божа. У вас поки що не зіпсовані душі, але очі ще не прозріли — закриті пеленою туману. Ви ще не знаєте бога, але прагнете його знати, хоча й самі не розумієте цього. Ось він і послав мене до вас. У тебе, брате мій Георгій, ангельський голос. Це — божий дар. Твоїм голосом тільки псалми й молитви співати та прославляти отця нашого милосердного і віру нашу. Брати мої! В цьому таборі є секта євангелістів, які проповідують слово господнє. Я керівник цієї секти. Ми давно спостерігаємо за вами і переконалися, що ви добрі люди, ще не зіпсовані злим демоном. Ви намагаєтесь чинити опір злу, та ще не знайшли істину, не прозріли, а злий дух витає над вами й хоче затягти вас у свої гріховні сіті. У ваших душах ще владарює смута, але вже поселилася й іскра божа, і божа благодать. Вона повинна розгорітися в полум'я всеосяжної любові...

— Уже розгоряється,— відверто глумився з «отченаника» Жора, але той чи не розумів глуму, чи вдавав, що не розуміє.

— Так, так, брати мої, я це бачу. Нехай зійде на вас божа благодать, нехай впаде на вас ласка господа-бога і зігріє вас словом правди, і прозріють ваші чесні очі нині, прісно і навіки-віків. Амінь. Я, брати во Христі, коли був заарештований і дізнався, що мене везуть в Освенцім,— возрадувався і в молитвах своїх дякував отцю нашому всевишньому, що не позбавив мене своєї милості і направив туди, де найповніше і найглибше пізнається ясна і мудра істина божа, ласка божа і очищається наша грішна душа від скверни. Часу залишилося мало, брати мої. Скоро гряне страшний суд, явиться господь-бог на землю й запитає: «Де ви були раніше? Адже я нікого не позбавляв своєї милості і ласки...»

Хлопці терпляче слухали цього релігійного фаната, який монотонно тарабанив про «царство небесне» і «страшний суд», що скоро настане. З його балаканини виходило, що все, сказане в священному письмі, правдиво і точно здійснюється. І що світова війна й ці жахливі табори смерті — усе це справедливе покарання від бога, останнє грізне попередження людям нечестивим, які забули господа-бога. І що на всій землі вже настає хаос, після якого гряне

страшний суд. І що бог покличе на суд усіх живих і мертвих. Кожному доведеться відповідати за свої погані вчинки — гріхи перед богом. І що в царство небесне попадуть лише вибрані богом, тобто ті, хто своєю вірою заслужив місце в раю.

— Усі праведники будуть вічно блаженствувати в раю, а всі грішники будуть вічно горіти в некельному вогні! Ось так, брати мої...

Володя згадав усі жахи, які бачив і зазнав по тюрмах і таборах, і враз розізлився на цього «отченашика».

— Дуже гарно у вас виходить,— сказав він.— А за які ж гріхи перед богом освенцімські зондеркоманди кидають у вогонь живих немовлят? Бог це благословляє чи хто?

— Усім немовлятам буде даровано царство небесне! Геть усім! Про це сказано в святому письмі.

— А все ж: чому бог дозволяє знищувати безгрішних немовлят? Чому?

— Діти не народжуються безгрішними. Ще в лоні матері вони успадковують гріхи своїх батьків і попередніх поколінь — аж до Адама і Єви. А чому так робиться — цього людині знати не дано, бо це вища господня мудрість. Нам треба думати, як рятувати власні грішні душі, бо часу лишається мало. А немовлят прибере до себе господь-бог — і порятує, й розрадить. Він усе бачить, усе чує і все знає — на те він і господь-бог...

— Он як! — гірко всіхнувся Володя.— Все зрозуміло...— Він переконався, що дискутувати з цим фанатиком — марна справа.

Тим часом «брат во Христі» розвивав свої думки далі: Жора й Володя, мовляв, ще не розбещені дияволом, а тому достойні милості божої і повинні негайно вступити в секту свангелістів. Жора, наділений іскрою божою, буде співати псалми богові та молитви для членів секти і для всіх в'язнів. Володя ж повинен ходити по бараках і розповідати в'язням про те, як його розстрілювали в підземеллі гестапівської тюрми у Кракові і що в момент розстрілу він звернувся до бога з благанням зеберегти йому життя для того, аби потім він міг розказати про це людям. Після цього піби на мить щезло підземелля, щезли гестапівці, а Володю начебто окутало світле сяйво, з'явився святий дух і сказав: «Ти будеш жити!» Потім Володя знову опинився у тому ж підвалі, і в лице йому бахнув постріл. Але куля не пошкодила череп — так захотів бог. Тепер

Володя хоче розповідати про це людям усіх пацій, восхваляти бога, закликати всіх приєднуватися до євангелістів, приймати їхню віру й готуватися стати перед богом на страшному суді...

Хлопці були просто приголомшені.

— Але ж це буде брехня! — обурився Володя. — Ні про якого бога я тоді не думав, а згадав лише маму, після чого в лице гримнув постріл, і я впав непритомний. Як потім з'ясувалося, стріляли спеціально трохи вище, щоб куля не влучила в голову. Цим «розстрілом» намагалися морально зломити мене і змусити «розколотися».

— Отож бог явився тобі в особі твоєї матері. Звертаючись до неї, ти звертався до бога. Він явився тобі й сказав: «Ти будеш жити!» — Дідок доводив своє.

Хлопцям стало ясно, що секта євангелістів вирішила використати їх для підкріплення своїх спорохнявілих, непереконливих методів релігійної обробки в'язнівської маси. Ці «посланці бога» довго й уважно стежили за юнаками, вивчали їх, не наважуючись вербувати раніше, мабуть, тому, що не були впевнені, чи вдасться задумане. А тепер, коли юнаки уже вкрай виснажені, сектанти вирішили, що настав сприятливий момент. З їхньої обізнаності видно, що секта ця не дримає: вивчає людей, вербує собі необхідних. Ці хлопці дуже потрібні їй, бо вони підняли б «духовні» акції і авторитет секти. Юнаки це добре розуміли. Їм стало прикро: вони, члени Освенцімської підпільної інтернаціональної антифашистської організації, очолюваної комуністами, опинившись в Явожницькому таборі смерті, не змогли знайти тут жодного підпільника, зате їх знайшли релігійні фанати. Навіть сам факт їхньої пропозиції був для юнаків образливим, принизливим. Приголомшені цим, вони мовчали.

«Отчепашник» те мовчання розцінив по-своєму.

— Милістю божою ми маємо харчі — одержусмо посилки Міжнародного Червоного Хреста, та ще з дому від братів во Христі. З нами ви не будете голодувати і оціните милість божу...

— Слухайте, шановний! — перебив Жора. — Не морочте нам голови і не тіште себе надією. Ні в якого бога ми не віримо й не будемо вірити, до того ж ми — радянські люди!

— Ну то й що! Даремно ви мучитесь, катуєте себе, бо хто ж без гріха? Злий дух розставив свої підступні гріховні сіті, своє ядуче павутиння по всьому світі. Він

намагається заманити в них людські душі хитрою спокусою і обманом, ввіймати всіх грішних і праведних. Та ми повинні очищатися від скверни, брати мої, проводити свою духовну роботу в масах, проповідувати слово божє і єдину божу правду. А він, всемогутній, нас не залишить...

— Ну досить! — грубо обірвав його Жора. — Ходімо, малюк.

Підтримуючи один одного, хлопці підвелися й пішли в барак.

— Куди ж ви, брати мої? — сполошився «отченашник». — Подумайте, не відмовляйтесь. Я ще прийду до вас...

— Не варто, — відрубав Жора. — У нас різні дороги.

— Даремно ви так, брати мої. Це ви по молодості не ціните хліб божий. Ви матимете харчі, не будете голодувати...

— Та подавіться ви своїми харчами! — гнівно кинув через плече Володя.

Хлопці повернулися в барак, лягли на нари і довго мовчали.

— Ти бач, знають про нас усе, — дивувався Володя.

— Та нас уже знають тисячі в'язнів, а серед них, звичайно, є й сектанти. Так що дивуватися, малюк, тут нічому.

— Ти тільки подумай, Жоро: Міжнародний Червоний Хрест не забуває цих пришелешкуватих «отченашників», зате не допомагає жодній радянській людині, яка опинилася в таборах смерті.

— Що тобі сказати, малюк? Затям одне: ні на які «хрести» надіятись нам не можна, а тільки на самих себе. Ще трохи ворушитись можеш?

— Можу.

— Навідайся до Петра. Хоч побачить тебе і тому буде радий. А про загибель Костя поки що нічого не кажи. Та обережно — не нарвись на якого-небудь Зеппа... Я спробую задрімати — дуже погано себе почуваю...

Володя вийшов з барака, роздивився на всі боки: до кар'єру навіть наближатися заборонялося. І раптом побачив на центральній лагерштрассе німецького політ'язня з червоним вінкелем на грудях. Він ніс цілий оберемок

металевих табличок, пофарбованих білилом, на яких чорною фарбою намальовані черепи зі схрещеними кістками. Кожна табличка мала метровий штир, щоб можна було забивати їх у землю. В руках німець тримав ще й молоток, рулетку і банку з фарбою. Все те незручно нести одному — пезв'язаний оберемок розповзався, й таблички ось-ось мали розсипатись.

Володя вирішив допомогти німцеві, адже той ішов у напрямку кар'єру. Ризику тут ніякого — в таборі ніколи не карали за «трудова активність та ініціативу». Крім того, цей худий в'язень із симпатичним обличчям чимось сподобався Володі. Хлопець ступив йому назустріч, привітався німецькою мовою й запропонував свої послуги. Заклопотаний німець зупинився, примруживши короткозорі очі, уважно подивився на Володю, на його червоний вінкель з літерою «R» і всміхнувся:

— День добрий, юний друже. Щиро дякую, але ж я не маю чим платити за послуги.

— Що ви! Про яку плату може бути мова? Просто хочу допомогти, вам же важко. Давайте мені половину — піднесу.

— Що ж, бери. А звати тебе як?

— По-нашому — Володимир, а німці мене завжди називали Вальдемаром. Називайте й ви мене Вальдемаром.

— Добре, Вальдемар. А мене називай Еріхом.

— Ви художник?

— Як тобі сказати... Був колись художником, портретистом, писав непогані картини, портрети. А тепер ось малюю черепи...

— Дивно. Хіба фюрер не шанує мистецтво, художників? Кажуть, він сам колись був художником. Як же це розуміти?

— Чому не шанує? Шанує, — гірко всміхнувся Еріх. — Всіляких прихвоснів любить і шанує, а ось це «мистецтво», — Еріх кивнув на таблички із зображенням черепів та схрещених кісток, — він просто обожнює...

— Ви ж, певно, художник-професіонал, а ці черепи міг би малювати будь-хто, навіть школяр.

— Ех, друже, — зітхнув Еріх, — пацисти вважають, що це повинні робити якраз професіонали...

— За що ж вас, Еріх, запроторили сюди? — уже зовсім відверто спитав Володя, пройнявшись симпатією до цього німця.

— Та в них це дуже просто робиться. Правда, причина була, хоч я займався собі творчою роботою і в політику не втручався. Але одного разу, побачивши Адольфа на грузовику посеред майдану і послухавши його промову, я намалював карикатуру на Адольфіка-горлохвата. «Рот фронт» віддрукував її масовим тиражем і розповсюдив як антифашистську листівку. Це було ще в 1932 році. А коли фашисти захопили владу, мене, звісно, заарештували. Відтоді й поневіряюсь по тюрмах і таборах. Та мені, мабуть, гріх скаржитись на долю. Становище моє, звичайно, набагато краще, ніж інших в'язнів. Не тягаю вагонетки з піском, не корчую пеньки... Як бачиш, працюю «за факхом»,— іронічно усміхнувся Еріх,— малою черепами... Та, сподіваюсь, лишилося вже небагато — війна надовго не затягнеться.

— Що ви маєте на увазі?

— А те, що фашизм котиться до повного краху! Тепер це видно й сліпому.

— Ви міркуєте як комуніст. Мені, Еріх, дуже приємно все це чути від вас, німця,— мовив Володя.

— Ні, до комуніста мені далеко. Я ж казав, що ніколи не займався політикою, але завжди симпатизував тельманівцям.

— А ваша листівка?

— Та то випадок. Мені дуже шкода, що єдиний. А мислять так, як я, тепер майже всі.

— Де ж усі? Есесівці теж? — заперечив Володя.

— Про есесівців не варто й говорити. То покидьки. Я маю на увазі всіх чесних німців... А чим же провинився перед фашистами ти, Вальдемар? Адже ти такий юний...

— Мене вивезли в Німеччину на роботи, а я тікав. Сім разів тікав. Скуштував і тюрем, і таборів. Гестапівці навіть розстрілювали мене...

— О, бити й розстрілювати вони вміють. Мене також били нещадно. Правда, обійшлося це мені порівняно дешево: вибили тільки чотири зуби. Ось ці, передні,— Еріх показав штучні зуби, зроблені з білої пластмаси.

— Де ж вам пощастило вставити? Хіба німецькі політв'язні мають такі привілеї?

— Що ти! Які привілеї можуть бути у політв'язнів? Фашисти можуть лише вибивати зуби. Що їм твої зуби, коли життя твоє для них ламаного пфеніга не варте. Сам собі вставив.

— Як? — здивувався Володя. — Ото ви самі собі вставили?

— Сам. Випиляв із шматка пластмаси і сам собі вставив. Правда, необхідного інструменту не було, довелося поморочитися. Зате непогано вийшло, правда?

— Дуже. Я навіть не помітив, що вони у вас штучні.

— От бачиш.

— Вас, Еріх, сама доля нам сьогодні послала. Може б, ви якось зробили такі зуби моєму товаришеві? Він співак, і ви розумієте, що це для нього значить. У нього чарівний голос, а тепер він не може співати — шепелявить. Якби ви знали, як він співав!

— Зачекай-но, це не той хлопець, якого так покалічив Зепп?

— То ви його знаєте? — зрадив Володя.

— Ох і мерзотник же той Зепп! Ні, не обмине його шибениця... Ми, німці, після війни повісимо його своїми руками. То сволота, якої світ не знав! А про твого товариша я чув. Кажуть, що він справді рідкісний талантист.

— Але ж без зубів співати він не зможе. Якби ви знали, Еріх, як це його гнітить...

— Розумію, Вальдемаре, розумію. Але ти не журись. Щось придумаємо. У мене є в запасі шматочок пластмаси — беріг для себе. Адже гітлерівські мерзотники можуть вибити мені зуби ще не раз... Одне слово, ти приведиш товариша до мене, я подивлюся. Постараюся зробити. Як то кажуть, горе навчить вареники їсти — чого доброго, ще стану дантистом, — пожартував Еріх і раптом стривожився: — Хіба ж можна так довго стовбичити посеред табору без діла? Ходімо, Вальдемаре.

Вони підійшли до брами, зняли шапки перед вартовим. Еріх доповів, що за наказом лагерфюрера треба ставити застережні таблички вздовж усієї тотенсмуги.

— Робіть, — байдуже буркнув есесівець.

І вони приступили до роботи. На білій лінії, що відмежовувала чорну тотенсмугу, забивали в землю залізний патичок таблички, рулеткою відмірювали від неї десятків метрів і забивали другу, потім третю. Дійшли до того місця, де тиждень тому Кость кинувся на дрот. Володя схвильовано розповів про це Еріху.

— Скільки ж то довелося вам, юнакам, вистраждати в цих катівнях! — журно похитав головою Еріх. — Отож якраз після того випадку лагерфюрер наказав виготовити оці таблички й позначити ними смугу смерті — ніби для

порядку, щоб в'язні знали, куди потикатися заборонено, а насправді щоб есесівці знали, коли відкривати вогонь. Для них порядок — перш за все.

Володя розповів Еріху про Боксера, як той знущається з в'язнів, про інших есесівців.

— Що говорити, Вальдемаре, бандитів тут тьма-тьму-ща. Але віділлються їм ваші криваві сльози... Злочинців ми просто повинні запам'ятовувати. Це наш святий обов'язок.

— І добрих людей — також, — додав Володя.

— І добрих, безумовно.

— А чи не знали ви Ганса Максфельда і Франца Нордена? — раптом одважився спитати Володя.

— Дай подумаю... — замислився Еріх. — На жаль, не чув про них нічого.

— А чехів у цьому таборі не зустрічали?

— Чому ж, зустрічав. Вони навіть мої сусіди.

У Володі аж серце закалатало від такої звістки. Може, це якраз ті, хто їм потрібен?

— Еріх, розкажіть, будь ласка, про чехів, що це за люди, — попросив.

— Їх мало — всього двадцять вісім чоловік. Бачу їх дуже рідко, але знаю, що вони дружні — як одна сім'я. Всі вони політичні, з червоними вінкелями. З них добрі теслі. То працювали в есесмістечку, а тепер будують тринадцятий блок. Їх як спеціалістів часто використовує есесівське начальство, тому й поселилися вони в центральному блоці, де живуть проміненти. Проте табірна аристократія не захотіла, щоб якісь теслі, та ще й не німці, проживали разом з ними в одному приміщенні, то чехи відгородили собі невеличку частину центрального блоку. Зробили щось на зразок кімнати з окремим ходом, прорізували двері в глухій причілковій стіні, якими користуються тільки чехи та я. З дозволу лагерфюрера чехи зробили й для мене окрему кімнатку. Вона править мені і за художню майстерню, і за житло.

— О, то лагерфюрер про вас піклується!

— Аякже, я ж розмальовував віллу лагерфюрерові. А інколи доводиться навіть писати портрети деяких есесівців з натури. А де це все робити, де зберігати мольберт, підрамники, фарби, клей, лаки, пензлі?

— А які у вас стосунки з сусідами?

— Ці чехи — гарні люди. Біля них і я почуваюся не самотнім. Правда, бачимось ми рідко — вони від ацелю

до апелю працюють. Уміють працювати. І дисципліна у них — просто дивовижна. Свого капо слухаються, бо він ніколи ні на кого й не крикне. Культурні люди. Особливо капо Карел...

Почувши це ім'я, Володя мало не скрикнув з радості: адже Карела, саме Карела вони з Жорою так довго шукають!

— А ви не знаєте, Еріх, працюють сьогодні чехи чи відпочивають?

— Нібито відпочивають. А навіщо вони тобі?

— Розумієте, коли мене з моїм другом Георгом відправили з Освенціма сюди, один чех попросив нас знайти в цьому таборі його земляків...

— Ну, це житейське діло. Я проведу тебе до них.

— Дуже вдячний буду вам, Еріх...

Табличок їм вистачило метрів на двісті, тому Еріх поспішив у свою майстерню. А Володі нетерпеливилось порадувати Жору. Біля другого блоку він попросив Еріха почекати хвилину, а сам кинувся в барак.

Жора лежав на нарах зажурений і Володю зустрів похмурим поглядом.

— Чого радієш? — запитав байдуже.

— Ти не повіриш, Жоро... Чехи знайшлися!

— Не жартуй так жорстоко, малюк.

— Які жарти? Вставай скоріш!

— Невже?! — ледь видихнув Жора і миттю схопився з нар. — Де вони?

— Ходімо покажу, але спершу познайомлю з одним гарним чоловіком...

Еріх і Жора потиснули один одному руки.

— Ну що ж, ходіте, познайомлю вас з чехами.

— Дуже вдячні вам, Еріх, — розчулено мовив Жора. — З вами, мабуть, піду лише я, а Володя тут початує на всяк випадок...

— Гаразд. Я не прощаюся, Вальдемаре...

Володя місця собі не знаходив від збудження. Але радість од звістки про чехів ні-ні та й потьмарювалася стурбованими думками: «А може, це й не ті чехи, не той Карел?» Володя нетерпляче чекав Жору, а його все не було. «Невже знову якийсь нещастя?» — гарячково думав юнак, тривожно снуючи уздовж барака.

Жора повернувся лише через годину — радісний, збуджений.

— Тепер можна жити, малюк! — обійняв товариша. — Я говорив з чехами, з Карелом. Які чудові люди! Та що казати — побачиш сам. Не відпускали мене, поки не пообідав з ними. А зараз тебе пагодують. Ходімо, вони нас чекають. А втім, зажди. Треба домовитися з кимось із придурків, відкупитися аж до вечірнього апелю. Ось пачка сигарет — пайдорожча валюта. Нею можна підкупити будь-якого штубового. Це Карел мені дав...

Ледве встиг Жора це сказати, як з «панської» штуби викотився штубовий на прізвисько Маткабоска. Він був п'янений, збуджений грою в карти, від якої відірвався лише по нужді.

— На ловця і звір... — шепнув Жора і, знявши шапку, поспішив назустріч штубовому.

— Високошановному пану штубовому доземний уклін і найліпші побажання, — артистично підлабузвився Жора.

— Що тобі треба? — вибалушився Маткабоска.

— Лише секунду вашої світлої уваги.

— Секунда вже минула.

— Ваша свята правда! Час летить, і ніхто зупинити його не може — закон природи, — не моргнувши, сипав Жора.

— Ось лусну тебе поміж вуха — і час зупиниться для тебе назавжди! Це також буде закон природи.

— Ваша свята правда! Та перед тим хочу засвідчити, що поважаю пана штубового на ділі. Ви ж знаєте, як приємно викурити гарну сигарету. Насолода! Блаженство! І ось маєте пачечку — цілих двадцять штук! — Жора, ніби фокусник, витрусив з рукава і дав Маткабосці пачку високосортних сигарет.

— О-о-о! — сторопів той.

— А то ж як? Слів на вітер не кидаю, — скопил губу Жора.

— Молодець! А я думав: якийсь пришелепкуватий лиць не до мене...

— Що ви, пане штубовий! Таке скажете... Колись я був непоганим організатором¹. Останнім часом, правда, трохи

¹ У концтабірному жаргоні «організатор» — це гешефтмахер, який може з-під землі дістати все, що забажає начальство.

прихворів, але, дасть бог, оклигаю, то ще роздобуду. Так що це не остання пачка. Найвищий гатунок — «Амарела»!

— Ну, ти просто молодчага! — захоплювався Маткабоска, милуючись пачкою.

— За комплімент дякую,— вклонився Жора.— Хочу просити вас, щоб відпустили мене з братом до вечірнього апелю. Самі розумієте: під лежачий камінь вода не тече. Треба трохи повештатись по табору, роздивитися, де, що і як...

— Гаразд! Тільки не забувайте, що за запізнення на апель — сто ударів кием. А найміцніший організм витримує не більше тридцяти. Ясно?

— Як божий день, пане штубовий.

До центрального блоку хлопці мов на крилах летіли. Як швидко з'являється надія! Від хвилювання у Володі аж ноги тремтіли, коли переступав поріг чорного ходу. В маленькому коридорчику він тихо постукав у двері, на які показав йому Жора, і перед ним постав кремезний сивий чоловік з мужнім обличчям і уважними сірими очима.

— Прошу,— запросив він до оселі.

Володя дивився в його привітні очі і не помічав нічого довкола: ні охайної кімнати з двоярусними дерев'яними ліжками, ні величезного стола посеред кімнати, за яким сиділи люди.

«Ми їх знайшли! Нарешті ми їх знайшли!» — гарячково пульсувала одна-єдина думка. Тремтячими ногами Володя ступив до кімнати і, навіть забувши привітатись, запитав:

— Ви — Карел?

— Так, я Карел,— усміхнувся чоловік.

— Над Влтавою гарні світанки,— чітко сказав Володя чеською мовою. Цей таємний пароль хлопці одержали від чеського комуніста Йозефа ще в Освенцімі.

— І влітку, і взимку,— відповів Карел.

Відгук на пароль правильний. Руки у Карела міцні, як у молотобійця, з твердими kwasолинами мозолів.

— Так ось який він, Орлятко! — гуде басом Карел і сяє Володі своїм усміхненим лицем.— Ніколи б не подумав, що такий юний...

Володя ледве стримувався, щоб не розплакатись — від розчулення, від того, що вони з Жорою таки знайшли друзів-підпільників.

— А тепер, дорогий Орлятко, знайомся з моїми хлопцями, вони будуть і твоїми друзями,— схвильовано сказав Карел.

Чехи підходили до Володі, тиснули йому руку, називали себе: Януш, Ян, Марек, Фьодор, Пьотр, Гнеха, Чешніва, Франек, Франтек, Отто, Водічка, Новак, Новотний, Фіалка, Свобода, Гопка, Счастний, Кемпка, Чех, Герак... Як приємно було дивитися на прості, відкриті обличчя чехів, щирі посмішки, бачити в їхніх очах доброзичливість, співчуття. Всім єством Володя відчув тут атмосферу згуртованості, справжньої щирості, чуйності і доброзичливості.

Його посадили за стіл, поставили перед ним добрий кухоль ерзацкави і цілу миску нарізаного хліба. Він не вірив своїм очам, довго не наважувався взяти шмат хліба, бо від хвилювання страшенно тремтіли руки.

— Сміливіше, Орлятко, їж, не соромся,— припрошував Карел.— Ми вже пообідали. Як бачиш, ми поки що не голодуємо...

Ще вчора в арбайтскоманді Володя жував напівсуху траву, а сьогодні, до цієї зустрічі, здавалося, вже помирав з голоду. І ось перед очима — життєдайний хліб, та ще й досхочу! Юнак мало не знепритомнів. Жора напроти усміхається йому, підбадьорює. А йому важко усе це збагнути, повірити в реальність щастя...

Однак почав їсти, стараючись не зронити ні крихти, на очі набігали сльози...

Чехи тихо перемовлялися між собою, делікатно намагалися не дивитися на Володю, щоб не соромився, а зустрічаючись з його поглядом, підбадьорююче кивали йому: мовляв, не тушуйся, тут усі свої.

Яке то щастя — мати справжніх друзів! Вони підтримають тебе, розрадять, поділяться з тобою останнім куснем хліба...

— Ще ніколи так смачно не було,— ніяково усміхався він чехам.— Ми з Жорою ніби вдруге народилися, знайшовши вас.

Зав'язалася щира, невимушена розмова. Чехи співчутливо розпитували радянських юнаків про їхнє поневіряння в неволі.

— Жорстокість ворогів — це не ознака сили,— сказав Карел.— Навпаки — це свідчення їхньої слабості. Чому вони нас винищують? Саме тому, що бояться. А нам їх треба не боятися, а пенавидіти.

Хлопці уважно слухали Карела. По-іншому тепер світило їм сонце, і життя їхнє ніби враз перемінилося. Це був щасливий день. Хлопці нарешті знайшли не тільки побратимів, а й своє місце в житті, в лавах борців. Незважаючи на радісне збудження, втома і виснаження давалися взнаки — їм хотілося спати.

Це помітив Карел.

— Ось що, друзі. Сили нам усім треба берегти. А для вас двох завдання номер один — набиратися сил, зміцніти. І якнайшвидше. Зараз усі лягайте спати — до вечора ще далеко. А потім повечеряємо і на апель підемо бадьорими.

— Там за стіною Еріх, — занепокоївся Володя. — Я обіцяв йому допомогти. І, може... він голодний?

— Еріх обідав разом з нами, — заспокоїв його Карел. — Він уже з годину спить. Скоро я його розбуджу, і ми он з Франтеком допоможемо йому фарбувати таблички.

— А коли ж будете відпочивати ви? — знов стурбувався Володя.

— За мене не турбуйся. Як бачиш, я найміцніший, до того ж начальник. Комусь же треба охороняти ваш сон. Отож спокійно спить. Потім ти, Орлятко, знову підеш з Еріхом ставити таблички біля кар'єру. Там і передаси Петрові шмат хліба і пляшку кави.

— Ви вже знаєте про Петра? — здивувався Володя.

— Георгій нам розповів. Треба Петрові допомогти. Тільки спершу поспить, бо ж все одно ще немає готових табличок. Ти, Орлятко, лягай на мою постіль, а Георгій — на койку Франтека. Я тим часом займуся своїми справами...

Хлопці давно відвикли від такого комфорту: звичайна постіль здавалася неймовірною розкішшю. Матрац і подушка духмяно пахли свіжою сосною стружкою, яка здалася Володі ніжнішою за лебединий пух. Він солодко випростався на постелі й відчув неймовірну полегкість у всьому змученому тілі.

Вразила дивовижна дисциплінованість чехів. Як тільки Карел розпорядився про відпочинок, вони зразу ж полягали в ліжка і за якусь хвилину вже міцно спали. Причиною тому була нелюдська фізична втома, але Володя про те ще нічого не знав. Йому було гарно в Кареловій постелі, хилило в сон. Через дощату стіну з головної штаби долинав безладний хор п'яних голосів, шум, галас, азартні вигуки картярів, серед яких Володя впізнав і

голос свого блокового. Там, за стіною, пиячили й різались у карти табірні проміненти вищих рангів. Це одразу ж нагадало жахливу табірну дійсність, добрий настрій потьмарився, але виснаження і втома брали своє, тому, незважаючи на гидкий шарварок за стіною, хлопець заснув.

Проспав він, мабуть, зо три години. Більшість чехів ще спали, а ті, що прокинулись, лежали на постелях, тихо перемовлялися між собою. Жори і Карела в кімнаті не було. Володя пошепки запитав про них у сусіда. Той відповів, що вони в Еріха. Володя тихенько встав, акуратно застелив ковдрою ліжку і навшпиньки вийшов у коридорчик. Тут він побачив Франтека, який сидів на табуретці біля розчинених дверей і пильно стежив за тим, що відбувається в таборі. Неподалік сохли на сонці щойно пофарбовані таблички.

— Ну, відпочив трохи? — приязно запитав Франтек.

— Дуже добре відпочив. Дякую.

— Зайди в майстерню до Еріха. Там тебе ждуть.

Володя постукав у двері Еріхової майстерні. Відчинив йому Карел.

— А ось і Орлятко, — радо сказав він. — Проходь сюди... Ну, як відпочивалося?

— Щиро дякую, Карел. Відпочивалося чудово, як в раю!

Еріх уже випилював із пластмаси зубний протез для Жори, який в цей час по картонному трафарету малював черепи зі схрещеними кістками і тихо мугикав собі якусь мелодію.

— Давайте й мені роботу, — попросив Володя.

— Е, ні, — заперечив Карел, глянувши на годинника. — Припиняйте роботу, беріть таблички — гайда до кар'єру. Там передасте землякові їжу. А за годину до апелю зберемося знову і разом повечеряємо. Дивіться ж: якщо кар'єрні придурки перешкодять вам зустрітися з Петром чи виникне який конфлікт, скажіть, що виконуєте доручення капо Карела. Це повинно подіяти, але користуйтеся цим лише в крайньому випадку. Обачність і пильність — насамперед.

— Не хвилюйтеся, Карел, — заспокоював його Еріх. — Як не є, а я — німецький промімент, який треться біля есесівців. Це всі знають. Я ж можу трохи й налякати лагерфюрером... Отже, відпочивайте й не турбуйтеся, Карел. Все буде в порядку.

Карел пішов відпочивати, а хлопці почали ладнатися в дорогу. Еріх налив їм у чашки ерзацкави, дав по пайці

хліба, до яких додав ще по шматочку розрізаної навпіл третьої пайки. То, безперечно, була його порція, і Володя помітив це.

— Так не годиться, Еріх,— дорікнув йому Володя.— Ви ж собі нічого не лишили...

— Я не голодний! — категорично заявив Еріх.— І давайте без дискусій. Слухайте старших: скоріш їжте і — за роботу...

Хлопці бачили, що сперечатися з ним зараз — марна справа, тому слухняно з'їли хліб і випили каву.

— А це для вашого друга.— Еріх подав Володі невеличкий пакунок і пляшку.— Хліб і кава. Сховай за пазуху.

Пакунок був акуратно обгорнутий папером і зв'язаний тонким шпагатом, а пляшка закоркована так, що можна було легко відкоркувати.

— Навіщо ви, Еріх, марудилися з упаковкою? — здивувався Володя.

— Аякже! Хліб кидатимеш людині, а не собаці. Треба по-людськи...

Передбачливий Еріх залишався вірним собі. Він був німцем, акуратність і скрупульозність якого просто вражали. По дорозі до кар'єру він детально інструктував хлопців:

— Над кар'єром, перед вишкою з вартовим, зупинимося. Зняти шапки і завмерти. Я голосно доповім вартовому. Кар'єрники нас побачать і почують. Якщо серед них є ваш Петро, він, звичайно, стежитиме за вами, а можливо й гукне. Отже — контакт. Далі. Одержавши дозвіл на проведення робіт, я починаю голосно давати вказівки вам як підлеглим. Таблички покладете купою біля самого урвища. Вальдемар починає біля них вовтузитись і одночасно стежить за Петром. Я з Георгом розкручую рулетку, з табличкою в руках відходжу подалі. Буду відвертати увагу вартового хоч на мить яким-небудь запитанням. Хоча б таким: «Як ви вважаєте, гер есесман, чи не замалий розмір таблички?» Його увага в цю мить буде прикута до мене. Ти, Вальдемар, якраз тоді й станеш спиною до вартового, нахилишся над табличками і непомітно кинеш Петрові в кар'єр пакунок і пляшку. І ніяких розмов із ним, бо може почути есесівець — і тоді катастрофа... Отже, беремо на озброєння золоте правило всіх фокусників: спритність рук — і ніякого шахрайства,— пожартував Еріх і додав: — Недаремно ж моїм учителем колись був сам гер фон Гольц — знаменитий ілюзіоніст, фокус-

ник, маг і чародій, як його тоді величали. Про це розповім потім, а зараз давайте зосередимось на операції. Чи все вам ясно?

— А якщо в кар'єрі в цей час буде муштра? — поцікавився Володя.

— Карел розвідав уже: муштри сьогодні немає. Блоковий Псякрєв у центральному блоці пиячить, а його два штубові по черзі куняють біля кар'єру. Отже, все ніби складається добре...

Вони підійшли до кар'єру з боку трупарні. Хлопці несли по оберемку табличок, а в Еріха як у «начальника» — лише одна табличка і валізка з інструментом. Прошли понад урвищем, наблизились до тотенсмуги, роздивились. Виснажені в'язні лежали на дні кар'єру, ніби неживі. Вони помітили пришельців, але ніхто навіть не поворухнувся: яке їм діло до тих, що несуть якесь залізниччя? З протилежного боку кар'єру над урвищем сидів, розморено куняючи на сонці, Шакал. Угледівши Еріха та двох помічників з табличками, він підвівся і, огинаючи кар'єр, пішов їм назустріч. Отже, сталася несподіванка, яка, правда, не ускладнила, а тільки полегшила справу, бо, як потім виявилось, Шакал ішов до Еріха, сподіваючись розжитися на цигарку.

Тим часом, одержавши дозвіл на виконання робіт, Еріх почав голосно розпоряджатися. Хлопці заторохтіли табличками, покладали їх купкою біля самого урвища. Еріх із Жорою пішли далі, а Володя почав акуратно складати таблички, водночас стежачи і за вартовим, і за Шакалом, і за кар'єрниками. Невже його не помітить Петро? А може, він уже загинув? Але ж ні, ось він!

Петро одразу впізнав Володю і обачно порачкував до стіни урвища. Тепер його не бачать ні Шакал, ні есесівець — зате добре бачить Володя.

— Уже й не сподівався вас зустріти, — важко дихаючи, каже знизу Петро. Його глухий голос долинає до Володі невиразно, немов із глибокого підземелля.

— Все буде добре, Петре, — відповів йому тихо.

Тим часом Еріх затіяв балачку з вартовим есесівцем. Той, видно, знудьгувався й охоче розбазікував з художником, якого часто бачив в есесмістечку за розмальовуванням нацистських гасел та інструкцій. Володя не прогавив момент: з-за пазухи миттю випорснув пакет, потім — пляшка, Петро зловив усе те на льоту.

— А де ж Кость? — запитав у Володі.

— Потім розкажу, а ти не гай часу — мерщій їж...

Петро розірвав обгортку, відкоркував пляшку й почав швидко їсти. Сльози вдячності застинали йому очі, й він раз по раз змахував їх рукавом...

— Тримайся, Петре,— тихо сказав йому Володя.— Тепер ми будемо навідуватися до тебе частіше. Бережи себе...

Володя взяв кілька табличок і відійшов від урвища, вдоволений тим, що все вдалося, як вони й планували. Радий був, що Петро живий, що принаймні цього дня вже не помре з голоду.

З одного лише погляду на радісне обличчя Володі і Еріх, і Жора зрозуміли, що Петро одержав харчі... Утрюх вони дружно взялися за роботу, намагаючись закінчити її якнайшвидше, щоб зекономити трохи часу на виготовлення Жорі зубних протезів.

13

За годину вони вже поверталися в Еріхову майстерню. Згадували подробиці успішної операції.

— Того огидного Шакала,— казав Еріх, усміхаючись,— я спершу хотів прогнати від себе. До чого ж мерзенний тип! Вальдемар, завтра ти віднесеш цьому гидомирникові кілька сигарет — і проблема зустрічей з Петром буде вирішена.

— А де ж дістанемо сигарети? — засумнівався Володя.

— Карел допоможе — розживемося,— запевнив Еріх і раптом засміявся: — А ми таки розіграли сьогодні спектакль, як по нотах. Спритність рук і ніякого шахрайства! Так казав колись мій добрий знайомий гер фон Гольц.

— Ви ж обіцяли про нього розповісти,— пагадав Володя.

— А чого ж, розповім із задоволенням. То ж моя молодість, а вона завжди прекрасна. Навесні 1929 року мені виповнилося двадцять шість літ, я — молодий художник. Жив я в Берліні. Важко тоді було творчій інтелігенції. Як і багато інших, я борсався у злиднях, але був повен надій, вірив у власні сили, в свою щасливу зірку. Розпочав кілька великих полотен, мучився над ними з ранку й до ночі. Працював з великим піднесенням і завзяттям і почувався щасливим. Бачив, як на звичайному полотні в творчих муках народжувалися картини, яким, можливо, й не судилося потрапити до найкращих музеїв світу, однак

вони здатні були пробуджувати в серцях людських світлі почуття. Це мене найбільше тішило. Можете уявити моє тодішнє становище: купа боргів, порожній гардероб, порожній шлунок, порожній гаманець, але в серці повно надій... Одного разу, працюючи, я відчув страшенний голод і втому. Пригадав, що вже дві доби нічого не їв. Почав перебирати в пам'яті усіх своїх знайомих, обдумуючи, у кого б розжитися хоч на шматочок хліба. Усім я вже добряче набрид, багато заборгував. Незручно, соромно знову просити, та що поробиш... Голод примусив відірватися від роботи й мандрувати по місту в пошуках милосердного кредитора. Невже ніхто не позичить, не почастує кухликом гарячої кави, не пригостить тарілкою супу?.. Почав обходити знайомих. У одних — квартира на замку, у других — усі хворі лежать, у третіх нема й пфеніга, у четвертих — товста, закошлана господиня, мати одного мого знайомого художника, не знімаючи з дверей ланцюжка, холодно повідомила, що її син кудись поїхав і невідомо коли повернеться. Я було заїкнувся, що хотів би позичити трохи грошей, але кудлата тіточка нагадала, що потрібно спершу повернути борг, а тоді вже просити вдруге... Як у маренні, поплентався я далі. А тут ще якась дурепа, висунувши голову з віконця газетного кіоска, вигукувала на всю вулицю: «Купуйте газети! Списки самовбивць! Купуйте газети!..» Поліційне управління видрукувало в газетах списки тих, хто останнім часом покінчив життя самогубством. Набридливий голос кіоскерки боляче хльоскав по серцю, ніби й мені віщував самогубство...

Вже вечоріло. Я змучився в марних походеньках, ноги запліталися від втоми, від голоду спазмами зводило шлунок, паморочилась голова. Білий світ був немилий... А стояв якраз травень, буяла весна, в повітрі пахло весняною грозою. Проходячи мимо ювелірного магазину, я зупинився біля дзеркальної вітрини, побачив у ній своє відображення й вжахнувся. «Кандидат до списку самогубців», — подумав про себе. І тут свідомість пропизала несподівана думка: написати картину, щось на зразок автопортрета під назвою «Відчай». Ця думка так мене заповонила, що змусила забути про все на світі. Заворожено стояв перед вітриною й обдумував фрагменти майбутньої картини, яку вирішив писати негайно.

Та зненацька по небу вдарили вогненні зигзаги сліпучобілих і фіолетових блискавок, оглушливо, розкотисто торохнув грім, а на асфальті закрутився стовп курави. Небо

вкрили чорні грозові хмари, враз стало темно, і мені вже було не до сюжетів. Кинувся навтьоки, а куди — й сам не знав. Пробіг кварталів зо два, захекався. І тут линула злива як з відра! А я ж тільки в тоненькій сорочечці. Цього мені ще не вистачало — намокнути й застудитись. Хто ж мене лікуватиме? За які гроші? Прожогом метнувся в низьке й темне, як тунель, кам'яне підворіття, звідки несло прохолодою. Стою, відхекуюсь, радію, що встиг сховатися від зливи.

В небі миготіли блискавки, розпанахували чорні хмари, оглушливо гримів грім, нестримні покоти води шуміли по асфальту. Такої могутньої грози я, здається, ще ніколи не бачив і ніколи ще не відчував себе такою безпорадною порошинкою в цьому безмежному, загадковому й прекрасному світі. Нелегко в ньому жити, зате яке велике щастя відчувати себе людиною, істотою, здатною мислити, радіти і плакати, страждати і любити, боротися і творити. Ось що треба малювати! Скільки художників малювали грозу і вкладали в це поняття найрізноманітніший зміст і символіку!

Я ступив кілька кроків до вулиці, щоб краще бачити це диво природи. Осліплений блискавкою, примружив очі і в густих сутінках побачив невразну тінь, що метнулася до мене. В наступну мить я був збитий з ніг, а на мене впав якийсь чоловік. При цьому ми добряче стукнулися лобами. Я нічого не встиг зрозуміти й не відчув ні страху, ні болю. Незнайомець одразу схопився на ноги, обережно підняв мене і благально мовив:

«Ради бога, пробачте».

«Пусте. Ми ж обидва винні: осліплені блискавкою, зіткнулися».

«Ви йшли, а я ж летів, немов божевільний, тому й винен я. Як ви почуваете себе?»

«Дякую, добре. Я легко відбувся, не турбуйтеся. Винні не ви, а ця злива, що змусила вас кинутися в підворіття».

«Авжеж! Не злива, а справжній потоп! — із захопленням, як дитина, вигукував він. — Неперевершена картина природи...»

«Я теж якраз про це думав. Картина вражаюча».

«Чому ви теж про це думали?» — зацікавився незнайомий чоловік.

«Ну, думав про картину. Адже я художник».

«Невже?» — здивувався той.

«А що ж тут дивного?»

«Та все дивно! Я якраз шукав художника».

«Де ж ви його шукали?»

«На Зігмундштрассе, 43».

Тепер здивувався я і вирішив заінтригувати незнайомця.

«Уявляю вашу прикрість. Там вас зустріла товста, руда й кудлата фрау і сказала, що син кудись поїхав і невідомо коли повернеться...»

«Сто чортів і тисяча ангелів! — вражено вигукнув незнайомець. — А звідки вам це відомо?»

«Я прочитав це у ваших очах, — засміявся я. — Адже я — неперевершений маг і чародій».

«Мільйон чортів мені в печінку! Адже саме так називають мене! — надломленим голосом випалив він, вступившись у мене майже божевільним поглядом. — Містика. Якась дивовижна містика! Як це все зрозуміти?»

«Гаразд, не буду вас інтригувати. На Зігмундштрассе, 43, мешкає один мій знайомий художник. Годину тому я розмовляв з його матір'ю — товстою, рудою, кудлатою дамою. Ось вона мені й сказала те, що й вам».

«Он воно що! Але погодьтесь, що це дуже рідкісний збіг обставин, неймовірний випадок!»

«Так, рідкісний. І все ж мені дуже приємно з вами познайомитись. Звати мене Еріх. Художник».

«А я — гер фон Гольц, неперевершений фокусник-ілюзіоніст, маг і чародій, як мене називають. Простіше кажучи — артист цирку».

Ми потиснули один одному руки.

Гер фон Гольц був красень-мужчина. Вражало його гарне обличчя, а особливо очі — великі, виразні, чорні й блискучі, піби антрацит, вираз яких постійно мінявся, залежно від настрою цього темпераментного чародія. Тоді я вже був непоганим портретистом, добре набив руку на цьому і, розглядаючи гера фон Гольца при яскравому світлі блискавок, милувався ним, думав про те, як важко перенести на полотно вираз його жвавого обличчя і напрочуд гарних, але таких мінливих очей.

«Подумки ви вже малюєте мене, правда ж?» — засміявся він.

«Вгадали. Але я хотів би малювати вас не тільки подумки».

«Чудово! Саме це мені й треба. Але щоб не зіпсувати портрет, давайте покладемо компрес — та й вам не завадить, — бо на лобах наших можуть вискочити гупі...»

Ми намочили в дощовій воді носові хусточки й приклали кожен собі до чола. Гер фон Гольц розважав мене веселими анекдотами, жартами. У підворіття, де ми стояли, раптом ринув звивистий струмок води, яка вже затошила вулицю та тротуар і перехлюпувалася через бордюр у двори. Вода прибувала, підступала до наших ніг, і ми поволі задкували, поки не опинилися на горбику, ще не затопленому водою, й стояли там до кінця зливи.

«Бачите, як мало треба людині,— пожартував фон Гольц,— щоб не загинути від потопу. Лише крихітний клаптик земної суші».

«Треба ще й шмат хліба, щоб не загинути від голоду»,— сумно додав я.

«Ваша правда,— погодився фон Гольц. А чого, коли не секрет, ви ходили на Зігмундштрассе, 43?»

«Щоб позичити трохи грошей»,— признався я.

«Для чого вам гроші?»

«Щоб купити хліба».

«А скільки вам треба хліба?»

«Зараз радий був би й невеликому шматочку».

«Як вам не соромно, Еріх? Для цього достатньо й кількох пфенігів, а у вашій правій кишені лежить сто марок».

«Навіщо так жартувати, гер фон Гольц...»

«А ви перевірте».

Я засунув руку в кишеню і... вийняв пачку грошей.

«О господи! Звідки це?»

«З кишені, дорогий Еріх, з кишені. Вони лежали там у вас давно».

«Гер фон Гольц, навіщо ви це зробили?»

«Не пришивайте мені кримінальну справу, Еріх. Гроші ваші,— сміючись, казав фон Гольц.— Хіба ви зможете довести, що це зробив я? У вас є свідки?»

«Нехай буде по-вашому, але хотілося б знати, як це вам вдалося?»

«Спритність рук і ніякого шахрайства. Ось прийдете на мої концерти, то ще й не таке побачите. А ці гроші — невеличкий аванс за вашу майбутню роботу».

«А якщо вона вам не сподобається?»

«Сподобається! Я впевнений, що ви, Еріх, теж зумієте продемонструвати спритність рук — щоправда, на полотні. Мені потрібні красиві, ефектні, кольорові рекламні плакати про виступи на арені цирку «неперевершеного фокусника-ілюзіоніста, мага і чародія гера фон Гольца». І ви зробите такі плакати. Походите на мої репетиції, подиви-

тесь, обмізкуєте, зробіте необхідні ескізи і, коли визріє план, дасте волю фантазії й спритності рук. А втім, у нас ще буде час це обговорити, а зараз — гайда в ресторан! Гроза пройшла, а ми голодні, як чорти. Частую я! Отже, вперед, Еріх! І вище голову. Життя — річ дивовижна і прекрасна, як оця весняна гроза...»

Ось так відбулося моє знайомство із знаменитим фон Гольцом, невтомним веселуном і оптимістом, великим артистом і незрадливим другом. На жаль, воно було дуже коротке — якихось два місяці...

Розповідаючи, Еріх дивився на обох юнаків і спочатку неясний, а далі все чіткіший задум визрівав у нього. Так, саме цих двох виспажених, але благородних, цілеспрямованих юнаків він хоче увічнити в художньому полотні на тлі колючого концтабірного дроту. «Нескорені...» — прошепотів він. Ось що буде ідеєю його майбутнього твору, і він уже ясно бачить свою майбутню дивовижну, хвилюючу картину, яку напише земними, реальними мазками, вкладе в неї увесь свій талант і досвід, напише її кров'ю свого серця...

— Чому ж ви мовчите, Еріх? — не помічаючи його стану, запитав Володя.

— Що? — стрепенувся Еріх.

— Ви ж не доказали про фон Гольца. Чому ви розлучилися? Як далі склалася його доля? Де тепер гер фон Гольц? Що ж було потім?

— Та що потім... — ніби неохоче відповів Еріх. — Нічого особливого. Гер фон Гольц — то справжній талант. Але натура імпульсивна, запальна. Енергії в ньому було стільки, що вистачило б не на один десяток людей. Володів усіма мовами Європи, мав феноменальну математичну пам'ять. Професор гіпнозу, тонкий знавець музики, літератури, образотворчого мистецтва, а циркове мистецтво знав, звичайно, неперевершено. Навіть написав книжку про цирк. Це був талант різнобічний, рідкісний. Він міг би стати видатним вченим у будь-якій галузі, але, як не дивно, опинився на цирковій арені, де зажив гучної слави, потрясаючи публіку карколомними, іноді просто незбагненими трюками. Я був на багатьох його репетиціях, концертах. Гастролі фон Гольца в Берліні пройшли тріумфально. За ті два місяці я намалював йому десяток кольорових рекламних плакатів, які були видрукувані великими тиражами в найкращих друкарнях. За роботу фон Гольц заплатив мені чималі гроші, яких вистачило майже на два роки. На

останньому, прощальному його концерті я познайомився з дівчиною, що сиділа поруч. Їй тоді саме виповнилося сімнадцять літ. Я закохався в неї, і скоро ми одружилися. Ельза стала чудовою подругою, дружиною і матір'ю. Через рік народила двійко гарненьких близнят: хлопчика і дівчинку — Вальдемара і Ельвіру. З цього приводу дотепник гер фон Гольц, очевидно, придумав би який-небудь потішний каламбур на зразок: «Ви, дорогий Еріх, подарували науці і людству нову математичну формулу: три Е плюс В (Еріх, Ельза, Ельвіра плюс Вальдемар) дорівнюють чотирьом в найкращому ступені...» З гером фон Гольцом я попрощався в липні 1929 року і більше ніколи не зустрічався, а з дружиною і дітьми — у липні 1935 року і також більше їх не бачив. Ех, що казати... Було життя, була любов, була сім'я... Щасливий той, хто все це має, і нещасний той, хто все це навіки втратив...

Хлопцям незручно було розпитувати далі. Вони вже прийшли до Еріхової майстерні, де на них чекали нові клопоти.

Еріх мовчки заходився випилювати для Жори зубні протези, а хлопці по трафарету розмальовували попереджувальні таблички з емблемою смерті.

До майстерні заглянув Карел.

— Ну як, спрацювалися? — поцікавився.

— Так, Карел. Хлопці гарні — робота йде веселіше, — похвалився Еріх.

— Це добре. А із земляком бачились?

— Бачилися. Передали йому їжу, — сказав Володя.

— Ну й молодці. Будемо передавати щодня. А зараз прошу всіх до столу. Мої хлопці щось там наварили...

Еріх почав відмовлятися, та владний голос Карела змусив його підкоритися.

У кімнаті чехів у кутку — електроплитка. На ній у великій цинковій посудині щось булькотить — вариться. Один з чехів чаклує біля варива, доповідає, що затірка готова. Всі сіли за стіл, а виконуючий обов'язки кухаря ретельно перемішує каламутну клейкувату рідину, наливає кожному в миску повний черпак.

— Затірка — поживна, корисна річ, — солідно пояснює він. — Уявіть собі, що тут варилося п'ятнадцять літрів справжньої, питтєвої води, два буханці подрібненого ерзацброду, тобто концтабірного хліба, пачка свіжого німецького штучного маргарину і жменя натуральної кухонної солі. Це вам не жарти, а справжня гаряча страва. Кож-

ному буде по черпаку, а гостям ще й на добавку вистачить.

І справді, цю гарячу страву всі з'їли з величезним апетитом, а для Володі і Жори вона здалася райською їжею. Їм налили ще по черпаку добавки, й вони аж змокрили після такої вечері.

Еріх від добавки відмовився.

Вечоріло. На бараки наповзали сизі сутінки, ось-ось мали спалахнути освітлювальні вогні загороджувальної системи довкола табору. Карел зиркнув на годинник, і в приміщенні враз стало тихо. Всі зрозуміли, що пора прощатися, бо скоро апель.

— Дорогий друже, — звернувся Карел до Еріха, — скажіть, ви хотіли б допомогти Вальдемару і Георгу?

— Звичайно! — гаряче відгукнувся Еріх. — Але ж як? Я можу зробити лише зубні протези для Георга.

— То теж допомога, але цього замало. Хлопців треба поставити на ноги. Було б добре, якби ви взяли їх собі в помічники.

— Та я з задоволенням! Тільки ж як дістати дозвіл начальства?

— Треба робити це без начальства, нелегально. Так буде краще. Ви ж знаєте, що в таборі існує з півсотні арбайтскоманд. Система обліку працюючих страшенно заплутана. Десятки національностей, великий процент смертності, постійна плинність і перетасовування в'язнів — усе це породило хаос у системі обліку працюючих. Есесівців цікавлять лише дві цифри — живих і мертвих. Якщо цифра правильна, значить, усе в порядку. Жоден капо чи фюрарбайтер не знає в лице чи по номерах своїх підлеглих та й знати не може, бо щодня одержує інших і здає їх після роботи, ніби худобу, по головах. Лише в арбайтскомандах, які працюють на будівництві електростанції, є десятків зо два спеціалістів, які перебувають на особливому обліку і особливому становищі: їх добре годують, і працюють вони в так званому проектному бюро разом з німецькими спеціалістами з числа цивільних. В самому ж таборі щодня, після розводу арбайтскоманд, лишається сотні чотири безнадійних, яких уже не беруть в жодну арбайтскоманду. Ті доходяги, чи, як їх тут називають, «мусульмани», порпаються у вигрібних ямах, на смітниках, шукаючи їжу. На них уже ніхто не звертає уваги, мовляв, нехай здихають. Періодично їх збирають до купи і, як правило, відправляють у крематорій. Але кількість «мусуль-

ман» не зменшується. Є ще в таборі й категорія в'язнів, які працюють на кухні чи на різних складах підсобниками, робочими, в майстернях і бараках прибиральниками. Їх ніхто не переслідує, бо вони теж потрібні. Отже, Вальдемар і Георг будуть у вас, Еріх, підсобними робітниками. Неофіційно. Ризику тут майже ніякого, бо ви зараз виконуєте завдання самого лагерфюрера. А якщо й прискінається хто, від вас вимагається лише одне: сказати, що ви взяли їх до себе на роботу. Ви згодні, Еріх?

— Та звичайно, Карел, чудова ідея. Одне неясно: як буде з харчуванням? Якщо вони не числитимуться в жодній арбайтскоманді, то їм не видаватимуть навіть баланди.

— Це я беру на себе,— запевнив Карел і повернувся до хлопців: — Отже, друзі, після вранішнього апелю зразу ж ідіть сюди. Нікому про це нічого не треба казати. Штубовому зрідка даватимете пачку сигарет. Адже знаєте, що гефтлінг, який дає хабар штубовому і за це нічого не просить, вважається гарним гефтлінгом. Ось поки що і все. Будемо розходитись...

Хлопці поспішили до свого блоку.

— Ну, Орлятко,— сказав Жора, обіймаючи друга,— що б там не було, а нам таки доля всміхнулася цього разу!

— Ще й як! — радісно відповів йому Володя...

14

Вранці після апелю, як тільки пролунала команда шикуватися на роботи й на центральній лагерштрассе завирувало людське море, друзі подалися до чехів. Там їх уже чекали. Карел встиг одержати пайки на свою бригаду. На сніданок покликали Еріха. Він приніс і свою пайку, яку отримував на кухні сам, бо не числився в жодній бригаді. Швидко поснідали — чехи поспішали: вони завжди починали роботу раніше за всіх, а закінчували найпізніше і в'являлися лише на апелі.

В неділю чехи відсипалися за цілий тиждень, відновлюючи сили після тяжкої праці. Саме тому в'язні інших блоків їх ніколи й не бачили, а Володя з Жорою так довго не могли їх знайти.

Карел відкликав хлопців та Еріха в куток кімнати і сказав:

— Ось у тумбочці — буханець хліба і літрів зо два перевареної води. До вечора вам вистачить, а на вечерю

щось придумаємо. Хлопці нехай поки що посплять, а ви, Еріх, прошу вас, пильнуйте біля цього вікна. Начальство сюди майже не заглядає, а якщо раптом появиться, то розбудите хлопців і відразу ж візьметесь усі за роботу. Розкладіть на підлозі з десяток табличок, трафарети, щіточки, банки з фарбою, щоб усе було напохваті. Після того, як хлопці виспляться, допоможіть їм зустрітися із земляком у кар'єрі. Нехай передадуть йому трохи хліба, води. А потім усі троє візьметесь за роботу... Все ясно?

— Так.

— Ну, тоді я пішов, а ви одразу ж замкніть за мною двері.

— Не турбуйтеся, Карел,— запевнив його Еріх.— Все буде гаразд.

Карел пішов, а Еріх, замкнувши за ним двері, порадив хлопцям:

— Лягайте он там, у глухому кутку на нижньому ярусі,— там менше світла. А я сяду біля вікна. Звідси мені видно півтабору. Спіть спокійно. Час якраз найзручніший: після розводу арбайтскоманд аристократія відпочиває від своїх нічних оргій...

Володя прокинувся од відчуття неясної тривоги. Спочатку не міг збагнути, де ж це він. А коли побачив біля вікна Еріха, заспокоївся, солодко потягнувся і тихенько, щоб не розбудити Жору, запитав:

— Еріх, довго я спав?

— Та годин зо три. Спи ще, бо спішити нам нікуди. Валь-де-мар. Ж-життя ч-чудове! Д-душа моя р-радіє, Валь-де-мар!

Володя здивовано витріщився на Еріха: що трапилось? Язик у нього заплітається, як у п'яного, збудження якесь незвичайне. «Чи не збожеволів часом?» — злякано подумав Володя, адже таке збудження він бачив у божевільних. Юнак рвучко зіскочив з койки і підійшов до Еріха.

— Що з вами, Еріх?

— Я трішки п'яний, Вальдемар. Тр-рішки від шампанського і від р-радіє! — весело пояснив Еріх, його порожевіле худе обличчя світилося тихою, блаженною усмішкою.

— Від якого шампанського? — тривожно запитав спателічений Володя.

— Від французького шампанського. Ч-чудовий напій! Міг пригостити й вас, та пожалів будити, бо вам потрібен сон, а не шампанське...

Розмову почув Жора, який уже прокинувся і, вкрай здивований, також підійшов до Еріха.

— Що трапилось, Еріх? Розкажіть усе толком, без фантазій,— похмуро попросив Жора.

— Як же я обійдусь без фантазій, коли вони несподівано переплелися з дійсністю? Уявіть собі: щойно я пив шампанське з самим гером фон Гольцом...

— З ким? — в один голос вражено перепитали юнаки.

— З гером фон Гольцом!

— Вибачте, Еріх, ви, бува, не того?..— Жора красномовно покрутив пальцем біля скроні.

— Ні, друзі. Спершу і я так подумав про себе. Потім переконався, що це не галюцинації. Вчора я розповідав вам про фон Гольца. А оце сиджу тут, дивлюсь у вікно, ви спите, а я розмірився... Пригадався мені фон Гольц, і я подумав: «Не бачились ми з ним уже п'ятнадцять років. Цікаво, де він тепер? Якою була б наша зустріч, якби раптом зустрілися?» Отак міркуючи, дивлюсь он туди — аж звідти йде сам гер фон Гольц, іде прямо сюди, усміхається мені і рукою привітно махає. Я аж перелякався: чи не привид? Чи не мариться мені? Протер очі, знову дивлюсь у вікно: ні, справжнісінький, живий і реальний гер фон Гольц — усміхнений, ставний і гарний, як і колись! Іде до мене — отже, треба відкривати двері. Глянув я на вас, а ви так солодко спите, що просто гріх будити. Та й чого мені боятися давнього друга? Тихенько попричиняв двері, щоб ви не прокинулись, і зустрів його за порогом барака. Обнялися міцно, заплакали... Завів я його до своєї майстерні — звідти теж добре видно, що діється в таборі. Одягнутий він шикарно: все на ньому повеньке, з голочки, пахне дорогими парфумами, на рукаві пов'язка капо, а в руці — шкіряний саквояж, та ще й повненький, бо важкий. Сміючись, гер фон Гольц сказав свою улюблену фразу: «Спритність рук і ніякого шахрайства»,— клацнув замочком, виставив на стіл дві пляшки шампанського, виклав білий хліб, шоколад, масло, сир, ковбасу, консерви... Не вірите? Ось ходімо покажу.

Еріх потяг хлопців у майстерню. Звідти ще не вивітрився запах сигаретного диму і дорогих парфумів, на столі вабила око гора делікатесів. Навіть лежало кілька пачок якихось дуже дорогих сигарет у блискучих золотистих пачках. Усе — як у казці. Ошелешені хлопці не могли й слова вимовити.

Тим часом Еріх розпорядився:

— Не будемо милуватися, це вам не виставка. Сідайте і наминайте, а я розказуватиму.

Хлопці хутко присіли до столу, а Еріх перейшов на таємничий шепіт:

— У цьому таборі гер фон Гольц перебуває уже третій день. Його, виявляється, привезли сюди в «мерседесі» самого лагерфюрера. Той дав йому, як «почесному» в'язневі, посаду начальника так званої служби обслуговування в есесівському містечку. Ну, до тієї команди входять кравці, шевці, кухарі, кондитери, ковбасники, перукарі, лікарі і навіть особистий масажист лагерфюрера. Фон Гольц похвалився, що це лише початок, а згодом він закрутить такі діла, що о-го-го! Він лишився таким, як і колись, невтомним жартівником і таким же щирим, відвертим другом.

— А як же він сюди потрапив? — насторожено спитав Жора і перестав жувати, відклавши бутерброд.

— Фон Гольц сказав, що я тут для нього — єдина людина, якій він може говорити все і довіряти, як самому собі. На radoщах він випив шампанського, може, й забагато, бо почав, як на сповіді, виливати мені свою душу. Сказав, що до війни захоплювався не тільки математикою, мовами, гіпнозом і цирковим мистецтвом, а ще й картами та іншими азартними іграми, спустошував гаманці багатьох гравців у швейцарських, монахських, ліхтенштейнських і люксембурзьких гральних домах. Мав великі гроші, жив у розкошах, але ж і трудився, як диявол, ясна річ. Вивчав закономірності ігор, навіть відкрив якісь формули вірогідності вигравів у різних варіантах. Тривалий час йому щастило, проте інтуїтивно відчував, що рано чи пізно на чомусь спіткнеться. Гер фон Гольц завжди вірив у його величність Випадок і завжди боявся цього дволикого Януса. І от саме випадок привів його в табір смерті... Війна застала фон Гольца в Німеччині. Тікати нікуди не збирався, бо все у нього на той час ішло чудово. Вирішив трохи відпочити від мирської суєти і пересидіти воєнне лихоліття на дачі в Австрійських Альпах. Думав, що знайшов нарешті бажаний спокій, що забутий усіма — кому, мовляв, потрібен якийсь там циркач. Проте він помилився. Химерна планида приготувала йому дорогу з півдня на північ Німеччини. А сталося це так. У Балтійському морі на острові Фемарн є озеро Пленер, а на березі того озера — розкішна вілла Гейдріха, де часто збиралися гімлерівські поплічники — Гейдріх, Мюллер, Кальтенбрун-

пер, Вейс, Шелленберг, Вольф. Збиралися пібито для парад, але влаштували там п'яні гульбища. Гейдріх умів гуляти сам і вмів розважати гостей. Залучав до цього і свою молоду дружину — білявеньку красуню Гертруду. Захоплювалися тут азартними іграми. Гейдріх колись любив відвідувати цирк, і його чіпка пам'ять зберегла імена багатьох артистів, виступи яких сподобалися йому. Згадавши про «неперевершеного мага і чародія», вирішив на черговому збіговиську зробити гостям приємний сюрприз. Тому й наказав підлеглим будь-що знайти і привезти гер фон Гольца. Всюдишуче гестапо швидко виконало наказ. Гер фон Гольц сподобався усім. Карколомними фокусами і смішними анекдотами він віртуозно розважав гостей Гейдріха, підкорив їх своєю картярською майстерністю. Молода ж Гертруда палко закохалася в красеня-артиста. Ревнивий Гейдріх розлютився й поклав собі скарати на горло зухвальця, але дружина все-таки зуміла вплинути на свого владного й жорстокого чоловіка, і той пообіцяв, що збереже життя «чудовому артистові, який подарував їхньому товариству так багато приємних хвилин». Гейдріх дотримав слова, однак запроторив фон Гольца у концтабори. Ну, а далі ви знаєте. Рейнгардт Гейдріх був убитий чеськими патріотами в Празі 6 червня 1942 року, а гер фон Гольц вижив у концтаборах. І ось тепер опинився тут. Найцікавіше, — засміявся Еріх, — що вже дві ночі гер фон Гольц грає в карти у цьому ж таки центральному блоці, тобто в сусідньому приміщенні, за стіною чеської штурби, а я про це й не знав, так само, як він не знав, що я пидію тут. За дві ночі він обчистив до нитки усіх тутешніх картярів-асів. До речі, ось і мені дав пачку грошей — тут тисяч п'ять. Я не хотів брати, бо навіщо вони мені? А він сміється: «Ще й як пригодяться! Це вам, дорогий Еріх, завдаток за майбутні рекламні плакати, які ви мені колись намалюєте. Після війни».

— Як же він вас знайшов? — усе ще дивується Жора.

— Зранку в есесмістечку він зустрівся з лагерфюрером. Той забрав його до себе на віллу поснідати. Фон Гольц признався, що лагерфюрер хоче використати його в якихось гешефтмахерських справах, пов'язаних з контрабандною торгівлею і чорним ринком. Під час сніданку він висловив своє захоплення віллою лагерфюрера, її гарним оформленням, а той похвалився, що має талановитого художника. «Так, це талант! Причому відомий: Еріх Хунке. Дуже здібна людина, але впоров якусь дурницю і опи-

нився в концтаборах. Ну що ж, тепер ми його використаємо тут». Гер фон Гольц був дуже вражений почутим, одразу ж пригадав нашу першу зустріч у далекому 1929 році в Берліні, але виду не подав. Просто запитав, ніби між іншим, в якій арбайтскоманді працює цей художник. Лагерфюрер відповів, що ні в якій. Ну фон Гольц і попросив дозволу зарахувати художника в свою команду. Мовляв, краще буде, якщо такі спеціалісти перебуватимуть під його особистим контролем, це ж бо теж служба обслуговування. Лагерфюрер погодився, а гер фон Гольц одразу ж після снідання зайшов у есесівський буфет, купив там цілий саквояж різних продуктів і прийшов до мене. Так що, друзі мої, тепер я матиму постійну матеріальну допомогу, отже, зможу й вам допомагати. Отака, хлопці, дивовижна історія...

— Так, усе це дивовижно, — розмірковував Жора. — А скажіть, Еріх, чи не може бути таке, що фон Гольц для якоїсь там акції завербований гестапівцями?

— Ні в якому разі! — замахав руками Еріх. — Саме ж гестапо запроторило його в табори...

— Це не доказ. Якраз так вони й діють.

— Але ж, хлопці, якби навіть так... Я вірю, що фон Гольц від мене цього не приховав би. У нас щирі стосунки, взаємна повага... Та ви ще не знаєте його! Він же — як дитина. Ніяких таємниць від мене не приховує.

— Ми віримо вам, Еріх, але пам'ятайте прохання Карела: ні в якому разі і ні перед ким не розголошувати наші взаємини з чехами.

— Я ж так і роблю. Якщо фон Гольц вас тут навіть побачить, то скажу, що доводиться брати для чорної роботи кількох в'язнів.

— Це інша річ, Еріх. Отак і домовились, — погодився Жора, полегшено зітхнувши.

— Ну що ж, тоді будемо працювати. Я робитиму протези. Ти, Георг, розмальовуватимеш таблички, бо ж треба, щоб ти був тут для примірки. А Вальдемар нехай несе передачу Петру. Там якраз Шәкал. Ми йому обіцяли дати сигарет — і ось нагода. Маємо і сигарети, і продукти.

Приготували для Петра кілька бутербродів з маслом, сиром і ковбасою, загорнули в папір, поклали туди й трохи шоколаду, а в пляшку з-під шампанського налили перевареної води. Порадилися і вирішили, що з першого разу давати Шакалові багато не треба — п'ять сигарет вистачить. На всяк випадок Володя в іншу кишеню поклав ще

п'ять штук. У вікно побачили, що Шакал, шмагаючи нагаєм кар'єрників, жене їх до штабелів цегли. І, як завжди, в'язні несли пісок у чепчиках.

Володя сховав пакунок і пляшку за пазуху, взяв у руки порожнє відро, вийшов з майстерні і поспішив до штабелів — нібито по пісок. Тут він перестрів колону, вгледів Петра, обмінявся з ним змовницьким поглядом і підійшов до Шакала.

— Добридень, пане штубовий. Вам привіт від художника Еріха.

— Лише привіт? — хижо покосився той.

— Ні, він передав вам аж п'ять сигарет.

— О-о! — радо ошкірився Шакал.— То якого ж чорта мовчиш? Давай!

Володя тицьнув йому в руки сигарети і змовницьки додав:

— Еріх просив, щоб ви дозволили мені переговорити з моїм земляком.

— А де він? — уже миролюбніше відгукнувся Шакал, з блаженством нюхаючи із затисненої жмені запах дорогих сигарет.

— Он висипає пісок.

— Бери його й говори, скільки хочеш,— тільки тут, коло штабелів. Через півгодини ми повернемось...

Шакал погнав колону назад до кар'єру, а Петро лишився з Володею. Петро був до сліз зворушений увагою і підтримкою друзів. Від хвилювання не міг спочатку й слова вимовити. Та й що казати? Страждання навчили їх почувати і розуміти більше серцем, аніж казати гарні слова.

— Їж, їж, Петре, не соромся.— Володя розклав перед ним їжу, поставив пляшку з водою, а сам пильно поглядав з-за штабеля цегли, щоб ніхто зненацька не застукав їх.

— Зроду такого смачного не їв,— каже Петро, вдячно поглядаючи на Володю.

— Нам, Петре, пощастило з друзями,— пояснив Володя.— Ти сміливіше їж, набирайся сил. Тепер ми будемо навідуватись до тебе частіше.

— А де Жора і Кость? — питає Петро.

— Я не сказав тобі, Петре, минулого разу... Жора майже здоровий. Лише зуби йому вибили. А Кость загинув...

Обоє довго мовчали. Що говорити? У всіх тут доля одна: зараз ти живий, а за годину чи навіть через якусь мить можеш бути мертвим. На те й табір смерті...

Петро допив воду, притулився спиною до цегли, заплющив очі і тихо сказав:

— Якби оце ще поспати, то більше нічого й не треба...

— Підожди, Петре,— просив його Володя.— Ти підведись, бо колона вже наближається. У мене ще є п'ять сигарет. Я спробую купити ще півгодини, і ти поспиш...

Володя розрахував правильно: дав Шакалу ще п'ять сигарет «від себе особисто», і той дозволив побути з Петром ще півгодини.

Як тільки Шакал з колоною відійшов, Петро ліг на пісок і миттю заснув, немов знепритомнів. Володя пильно оберігав його сон, а коли колона повернулася — розбудив.

— Ну, прощай, Петре. Кріпись. Ми тепер маємо чим тебе підтримувати...

Володя зачерпнув у відро піску і повернувся до майстерні.

— Ну як там наш Петро? — питає Жора, фарбуючи табличку.

— Живий. І поїв, і поспав трохи. Пригодилися мені ті запасні п'ять сигарет.

— От і добре. Берись і ти за таблички. Треба підігнати роботу, бо Еріх зайнятий протезами.

Працюють мовчки, зосереджено. М'яко шурхотить в умілих руках Еріха тоненький, як цвяшок, напилочок. Протез уже майже готовий, і Еріх все частіше приміряє його Жорі, знову й знову підпилює, шліфує. Нарешті настає вирішальний момент: Еріх остаточно припасовує Жорі верхній зубний міст. Це йому вдається, і очі його сяють радістю.

— Ну як? — нетерпляче питає в Жори.

— Спасибі, Еріх! Чудово зроблено. Чи ж держатиметься? — Кожне Жорине слово звучало виразно, де й поділаєся клята шепелявість!

— А в мене ж держиться! — блаженно посміхається Еріх, щасливий з того, що йому вдалося завершити добру справу.— Держатиметься!

Жора раптом унівголоса заспівав:

Дивлюсь я на небо та й думку гадаю:
Чому я не сокіл, чому не літаю?..

— Боже мій! — вигукнув Еріх, коли Жора змовк.— Яка божественна мелодія, який чудовий голос! Ти, Георг, і сам не розумієш, яким талантом володієш! — Еріх кидається до Жори, гаряче тисне йому руки.

Володя також щасливо посміхається:

— От бачите, Еріх, я ж казав вам...

— Я радий, друзі, що допомагаю вам чим можу, дуже радий... А зараз — їсти! Потім підемо ставити таблички. Після того я закінчую другий, нижній протез, а ви знову робите таблички. Під вечір, коли блокові одержать на кухні продукти, я йду до них скуповувати хліб на гроші гера фон Гольца. Нам потрібен хліб, а блоковим — гроші, щоб програвати їх знову ж таки фон Гольцу. Отже, замкнуте коло, як кровообіг в організмі, який живитеме нас. Ціни відомі: буханець хліба — сто марок, пачка маргарину — двісті, кілограм ковбаси — п'ятсот. А ми маємо п'ять тисяч марок! Зробимо сьогодні приємний сюрприз чеським друзям: увечері нагодуємо всіх...

Увечері вони справді зустріли чехів з мішком продуктів і міхом добрих новин.

Вечеряли усі гуртом. Чехам, правда, не довелося того вечора послухати Жориного співу, бо треба було поспішати на апель.

Хлопці взяли з собою буханець нарізаного хліба, дві пачки сигарет про всяк випадок і побігли в свій блок. Побачили там француза Марселя, а з ним знайомих — бельгійця, серба, поляка й італійського єврея. Тільки вони з колишніх кар'єрників залишалися ще живі, решта загинула... Мовчки поділили хлібину між друзями.

15

У Явожницькому таборі смерті гер фон Гольц дуже швидко знайшов спільну мову з есесівцями, став головним організатором усіх їхніх темних махінацій щодо спекуляції, контрабандної торгівлі і чорного ринку і цим зажив собі слави неперевершеного «спеціаліста». А діла ті закрутилися так, що фактично жоден есесівець уже не міг обійтися без послуг і допомоги фон Гольца. Невдовзі життя усього табору проходило під контролем цього великого фокусника-ілюзіоніста, гіпнотизера, артиста, комбінатора, гешефтмахера, зрештою, афериста. Він контролював роботу обершрайбштуби, тобто центральної табірної канцелярії, умудрявся виписувати продукти на тисячі мертвих і навіть неіснуючих в'язнів. Продукти збував на чорному ринку за межами табору, де закупавав інший товар, який знову збував і перетворював прибутки на дзвінку монету.

В своїх аферах гер фон Гольц пішов навіть далі: навчив есесівців «доїти» фірми, на підприємствах яких працювали тисячі в'язнів. Як ділилися бариші — цього не знав навіть Еріх. Есесівці часто забирали великого «організатора» з табору і під виглядом службових відряджень або «особливих доручень» відкрито чи нелегально возили в Німеччину та в країни окупованої Європи, де здійснювали контрабандні операції. Після таких вояжів гера фон Гольца привозили назад у табір, де він відпочивав від «мирської сусти», розважаючись картьярськими іграми, влаштував пиятику в есесівському містечку. Табірна аристократія бучно відзначала кожний його приїзд, бо гер фон Гольц повертався не з порожніми руками, а з солідним багажем, у якому, крім усього іншого, були, як правило, дорогі вина, коньяки, сигарети, і неодмінно — сотня-друга колод нових гральних карт. Він щедро пригощав усіх, а потім нещадно обігрував у карти. Оскільки «жертвами» гера фон Гольца ставали блокові, писарі, штабові та капо, то це, врешті, позначалося на становищі в'язнів, бо свої програші начальству доводилося сплачувати пайками підлеглих. Нерідко той чи інший блок, тобто дві тисячі в'язнів, позбавлялися добової пайки. Це робилося під виглядом покарання за «саботаж», «симуляцію» або «недисциплінованість». Начальство табору дивилося на все це крізь пальці — адже лєвова частка прибутків від афер фон Гольца так чи інакше потрапляла до їхніх кишень. Продукти з табору пливли на чорний ринок, а в кишені душогубів і кровопивць пливли гроші. Есесівці багатіли, і багатів гер фон Гольц. Нерідко есесівці позичали у нього гроші — по десять-двадцять тисяч марок, а потім повертали з процентами. Гер фон Гольц був ходячим банком. До його послуг звертався сам лагерфюрер.

Про великого генешфтмахера ходило безліч фантастичних легенд, і вже було неможливо відрізнити правду від вигадки. Він обростав легендами, як коростою, і ця невиліковна хвороба приємно лоскотала його нездорове самолюбство. Про нього казали, що він навіть із нічого уміє робити гроші, а з грошей — золото. І фон Гольц нишався цим. Багатство завжди було його хворобливою пристрастю, маніакальною ідеєю, вічною метою і вічною хворобою. А ще він з усіх сил прагнув видати себе за безкорисливого мецената. Такому, як Еріх, гер фон Гольц міг дати без свідків пачку грошей і валізу продуктів — просто так, нібито як другові, а потім нещадно експлуатувати талант

художника. Незнайомому ж в'язневі «великий меценат» якщо й дарував буханець тирсового хліба, то лише при свідках, щоб усі бачили і знали, який він добрий і благородний. Тисячі в'язнів не знали, як обшахраєє їх усіх «великий маг і чародій», зате розчулювалися з того, що гер фон Гольц дав буханець хліба якомусь «мусульманинові» або євреєві. Він умів артистично поспівчувати, показати свою прихильність будь-кому, і це виходило у нього якось аж надто щиро й непідробно, як у справжнього мага і чародія.

Одного разу Володя після зустрічі з Петром випадково здибав фон Гольца. Той саме кудись поспішав, але, відчувши на собі цікавий погляд, спинився і теж зацікавлено поглянув на Володю. Юнак, задивившись на легендарного мага, спіткнувся, упав і забив коліно. Фон Гольц блискавично підскочив, підвів його і щиро поспівчував:

— Ох, як тобі не повезло, мій хлопчику...

«А й справді, у ньому є щось магічне»,— подумав Володя, і йому стало смішно від цієї думки. Посміхнувшись, відповів:

— Навпаки, гер фон Гольц, мені якраз повезло, адже я міг зламати ногу, а відбувся лише синцем. Так що ви помилились.

Гер фон Гольц засміявся, як дитина, задоволена цяцькою. Він турботливо обтрусив з Володиної роби пісок і запитав:

— Так хто ж із нас двох має рацію?

— Обидва. Тому що усі поняття на світі відносні.

— О-о, та ти, я бачу, філософ!

— Кожна людина якоюсь мірою філософ, якщо вона мислить.

— О-о, чудово! А ти не дурник. І непогано володієш німецькою.

— А ви ще краще володієте російською...

— Це схоже на істину, бо я володію російською мовою майже як Пушкін,— пожартував гер фон Гольц і спохопився: — А звідки ти мене знаєш?

— Вас знає увесь табір і вся Європа! — не моргнувши оком, випалив Володя.

Гер фон Гольц здивовано підняв брови, запитав:

— Що ти маєш на увазі?

— Вашу популярність.

— Гм-м. А як до цього ставишся ти?

— Позитивно.

— Приємно це чути, мій хлопчику. Ти де працюєш?

— Де доведеться.

— Хочеш, я влаштую тебе на посаду, де завжди будеш ситий?

— Безмежно вам вдячний, гер фон Гольц, але дозволяйте відмовитись від вашої пропозиції.

— Чому?

— Тому що я боюся ситних посад.

Гер фон Гольц знову засміявся:

— З тобою не занудьгуєш. Ну, гаразд, ходімо на хвилюку зі мною. Тільки не бійся.

Він повернув до найближчого барака, хоча раніше йшов зовсім в інший бік. Володя серцем відчув, що боятися нема чого. Фон Гольц завів його в кімнату блокового, нічого не кажучи, відкрив, як у себе вдома, шафу, взяв буханець хліба і дав Володі.

— Приємного апетиту — і ніколи не падай! — побажав, зблиснувши своїми чорними і блискучими, як антрацит, очима.

— Дякую.

Ошелешений блоковий тільки провів їх поглядом.

Вони вийшли з барака і розійшлися в різні сторони, не знаючи, що скоро знову зустрінуться, але за інших обставин...

А було це так. Щодня коло цегельних штабелів Володя зустрічався з Петром — приносив йому передачі. Постійні хабарі Шакалу робили свою справу: сигарети діяли безвідмовно. Але одного разу біля штабелів Володю з Петром застукав блоковий кар'єрників Псякрев. Він знавісніло почав бити Володю. Порятунку не було. Юнак уже лежав на землі, заюшений кров'ю, а Псякрев тим часом накинувся на Петра. Тут би він їх і добив, але в цей час, як із-під землі, з'явився фон Гольц і припинив криваву розправу.

— Що сталось, пане блоковий?

— Спіймав на гарячому двох симулянтів! — доповів, відхекуючись, Псякрев.

— Це не симулянти, а мої добрі знайомі. Я ручаюсь за їх добропорядність і прошу ніколи цих двох не карати. А вам порадив би краще відпочити й зібратися на силі, бо сьогодні у нас серйозна гра. Чи ви, може, забули?

— Ні-ні, гер фон Гольц, як я міг забути, буду обов'язково, жду не діждусь вечора! — залебедів Псякрев, бо був уже винний артистові не одну тисячу марок.

— От і чудово. Тільки спершу гарненько виспіться, щоб краще працювала голова. А ось вам пачка сигарет — це заспокоює нерви...

Фон Гольц подав йому пачку дорогих сигарет, підняв Володю й Петра, провів їх трохи, демонструючи своє покровительство, і навіть дав свою стерильно чисту, випрасувану хусточку — витирати кров. Несподівано заговорив до хлопців гарною російською мовою:

— Жизнь, держись, сорвешься — убьешься. Нужно держаться за жизнь обеими руками, как за гриву, иначе судьба-злодейка может бросить под копыта...

— Ви маєте рацію, гер фон Гольц, — сказав Володя, — але, на жаль, як не тримайся, а частенько це життя повисає на павутинці...

— От-от! А тому й треба триматися до кінця, тоді будеш на коні, тобто справжнім героєм...

— Дякуємо вам, гер фон Гольц.

— Ет, — відмахнувся він. — Ні за що... Мені нічого не коштувало зупинити того дурня блокового. Тільки раджу вам, хлоп'ята, більше не падати...

На цьому й розійшлися.

Пізніше Володя дізнався від Еріха: фон Гольц опинився біля штабелів тому, що ходив туди подивитися й прикинути, скільки цегли з наявних запасів можна пустити на чорний ринок. Адже саме тоді тисячі нацистських колонізаторів бурхливим потоком ринулись на окуповані польські землі і, незважаючи на війну, поселялися тут, розбудовувалися. А з будівельними матеріалами було туго. Виручав чорний ринок, де трималися неймовірно високі ціни, але можна купити все, починаючи від цегли і кінчаючи цвяхами. Величезні запаси цегли, створені завбачливим лагерфюрером, могли дати чималий зиск. Реалізацією цього плану і зайнявся всюдисущий фон Гольц...

Отак химерна доля звела хлопців з гешефтмахером. Він врятував їх від важкої руки Псякрева, допомагав продуктами Еріху, а отже, і його новим друзям. Та, незважаючи на все це, хлопці зненавиділи гешефтмахера, коли дізналися, що через його афери тисячі голодних в'язнів позбавляються своєї й без того жалюгідної пайки. Про це вони відверто сказали Еріху. Той лише безпорадно розвів руками:

— Нічого не вдієш, така концтабірна дійсність. Гер фон Гольц не був і ніколи не стане борцем проти фашизму. Його метою завжди було багатство... І якщо навіть табір

смерті нічого не навчив його, я теж не навчу. Гер фон Гольц, безумовно, талановита людина, з його ім'ям у мене пов'язано чимало гарних спогадів. Але...— Еріх тільки скрушно похитав головою.

У неділю вранці фон Гольц припер у майстерню цілий чемодан найкращих лаків і фарб, рулон добротного полотна, коробку з великим набором пензлів, щіточок. Забравши мольберт і частину ним же принесеного добра, повів Еріха (в супроводі двох автоматників) до Явожницького лісу.

— Дорогий друже! — натхненно мовив фон Гольц. — Ти поглянь, яка золота осінь навколо! Чи ж можна в такі дні видіти у смердючому таборі над якимись безглуздими табличками? Від творчої бездіяльності талант гине. То чи ж можу я допустити, щоб загинув художник Еріх Хунке? Змалюйте оцей первозданний ліс, дикі урвища з колючими хащами в рясних ягодах терну, шипшини і глоду... Малюйте рожевий ранковий туман, сонячні промені, що, мов стріли, пронизують віття дерев... Вдихайте терпкий запах глици, міцний аромат осіннього лісу — невмирущість природи, нетлінність її краси дасть вам натхнення. Ось де поле діяльності для митця, а не якісь там таблички... Малюйте! Дерзайте! Я вірю, з-під вашого пензля вийдуть справжні полотна. А я вже якось потурбуюсь про їх збут... І майте на увазі: в цьому зацікавлений сам лагерфюрер, — напучував хворого, худого, як тріска, Еріха невтомний і здоровий, як віл, фон Гольц, який не міг не помітити і не здогадатися, що Еріх давно вже хворіє на сухоти...

І Еріх з ранку до ночі тепер працював у лісі, не шкодуючи сил, натхненно малював чудові картини, які фон Гольц потім роздаровував есесівському начальству або ж сплавляв на чорний ринок. Еріх нарешті ясно зрозумів: його талант нещадно експлуатують, все, створене ціною неймовірних зусиль, величезного нервового напруження, привласнюється купкою бандитів. По-новому глянув тепер і на «великого мага» фон Гольца. Дивувався сам собі: чому не розумів цього раніше — якщо не в роки своєї далекої юності, то хоча б тиждень тому? Чому раніше за нього, Еріха, це зуміли збагнути юні Вальдемар і Георг? Одне лиш його тішило: все ж таки йому вдалося, нехай навіть з допомогою того ж таки фон Гольца, трохи полегшити долю цих славних хлопців.

За тиждень спільної праці з Еріхом хлопці підхарчувалися і відіспалися за всі місяці неволі, а Еріх устиг

закінчити й поставити Жорі зубні протези. «Розумієш, Георг, дантист із мене поганенький, цими протезами ти, можливо, і не розжуєш недоварене м'ясо, не розкусиш твердого горіха, але співати зможеш», — пожартував якимось Хунке. І Жора співав. У такі хвилини Еріх почував себе щасливим...

Тепер він не бачився з хлопцями, але щодня акуратно залишав у чехів продукти, одержані від фон Гольца. З нетерпінням чекав неділі, коли хлопці прийдуть до нього. Проте в неділю вранці, за наказом лагерфюрера, Еріха знову відправили «на натуру».

Володя і Жора прийшли до чехів, коли Еріха вже не було в майстерні. Карел пояснив їм, що й сьогодні художник змушений малювати красвиди Явожницького лісу.

— Все ясно, — сумно мовив Володя. — Бідолаха Еріх мусить відробляти фон Гольцу за його дружбу.

— Так воно й є, — погодився Карел. — Свою «щедрість» фон Гольц тепер успішно відшкодовує Еріховими картинами.

— Може, сказати йому, щоб не брав тих продуктових подачок?

— Ні, не варто, це нічого не дасть, — заперечив Карел. — Нехай краще вони будуть у добрих стосунках, бо такий жест міг би дорого коштувати Еріху... Як ви, друзі, себе відчуваєте?

— Дякуємо, Карел, — відповів Жора. — І відіспалися, й підхарчувалися.

— От і добре, — вдоволено мовив Карел, — сили нам треба берегти...

— Може, Карел, — втрутився Володя в розмову, — нам пора вже братися до справи?

— До якої справи? — здивувався той.

— Ми з Жорою вважаємо, що треба створювати підпільну інтернаціональну антифашистську організацію.

— Це добре, хлопці, що ви так вважаєте. Ось ми з вами — тридцять чоловік. Це і є організація. Тільки ж те, що ми можемо зробити тут, у таборі, ніщо в порівнянні з тим, що могли б зробити на волі. Які завдання ми можемо ставити перед собою, перебуваючи в таборі? Боротьба за життя, організація саботажу і шкідництва на різних ділянках робіт. Оце й усе. А під час війни найголовніше — збройна боротьба з ворогом. Лише таким шляхом можна наблизити перемогу. А для здійснення цього треба спершу вирва-

тися на волю. Той, хто відважиться на це, повинен бути готовим на все: і на подвиг, і на самопожертву.

— Невже ви, Карел, сумніваєтеся в нас?

— Ні, не сумніваюсь. Ми добре придивилися до вас і вирішили, що ви надійні люди, хоч і дуже молоді. Та, врешті, й потрапили ви до нас не випадково, а з паролем наших друзів — чеських комуністів. Карел підвівся, підійшов і сів поміж них, по-батьківськи обійняв обох за плечі. Сказав тихо, майже пошепки: — Будемо разом вириватися звідси. Будемо тікати з табору!

Серце у Володі забилося гаряче, лунко, все його ество затопила хвиля радості.

А Жора увесь аж стрепенувся, як від раптового пробудження:

— Карел, дорогий! Дякуємо вам за довір'я. Не підведемо!

— Ми вам віримо, інакше й цієї розмови не було б, — сказав Карел і додав: — Ви знаєте, що ми будемо тринадцятий блок. Там якраз зручно прорити підземний тунель за колючий дріт. Ми вже почали роботу, а завтра підключимо й вас. Отакі діла...

Володя мало не скрикнув з радості. Нарешті! Палкі юнацькі мрії про волю, про боротьбу з ворогом починають здійснюватися!

Але ж чи можливо це зробити в такому таборі, набитому тисячами в'язнів? Як приховати від стороннього ока таку трудомістку роботу? Куди дівати вириту землю? Як усе це маскувати?

Ці та багато інших думок роїлися в голові, однак Володя не став розпитувати — адже чехи, мабуть, давно вже все обмізкували.

— Завтра вранці після апелю, — діловим тоном продовжив Карел, — приходьте до нас у тринадцятий блок. При собі завжди мати дві пачки сигарет — це те багатство, яким можна відкупитися від будь-якої сволоти, коли виникне необхідність. Сигарети ми ще маємо. І останнє. Все, про що ми говорили і що робитимемо, — велика таємниця, від збереження якої залежать десятки життів. Про це ніколи не забувайте...

— Єсть! — по-воєнному відповів Жора.

У свій барак юнаки поверталися схвильовані й збуджені. На хвильку зупинилися, щоб отямитись.

— Що скажеш, Орлятко? — радісно питає Жора.

— Усе це здається неймовірним сном...

— Ох, малюк, якби ж тільки вирватися за цей клятий дріт, добути зброю, а там... Я вірю: ми ще повоюємо! — Жора кинув гнівний погляд на вежі, де в цей час гортанно перегукувалися між собою вартові: — Ну, г-гади, начувайтесь! Земля горітиме під вами...

16

Вранці, одразу ж після апелю, хлопці подалися в тринадцятий блок. Тут уже кипіла робота. Чехи вже були геть мокрі від поту, а ще ж тільки шоста година, навіть сонце не зійшло! Володя аж тепер зрозумів, чому у них такі мозолі на руках, чому в недільні дні всі чеські друзі сплять як убиті. Виявляється, таємний тунель уже копають, а, крім того, ще ж треба добудувувати блок.

Вся споруда трималася на високих палях, оскільки за генеральним планом забудови табору вона зводилася в улоговині, а мала стояти на такому ж рівні, як і всі інші бараки та будівлі. Очевидно, проєктанти керувалися шаблонними інструкціями і вказівками лагерфюрера, який хотів, щоб увесь табір був рівний, як стіл, а блоки щоб стояли рівними рядами й на одному рівні по горизонталі. Улоговину мали згодом засипати, а барак, зведений на палях, мав потім стояти на підсипаному, утрамбованому ґрунті. Цим і скористалися чехи: одразу ж з чотирьох боків підсипали під стіни пісок і залишили всередині під підлогою барака порожнечу, куди тепер зсипали ґрунт, вийнятий із таємного підземного тунелю. Нікому з есесівців не спало на думку проконтролювати будівництво барака. Хіба мало збудовано бараків чи різних інших споруд: кухня, лазня, майстерні, склади, гаражі... Будується ще один барак? Ну й нехай собі будується...

Коли хлопці побачили все це своїми очима і збагнули задум чехів, можливість втечі постала перед ними у всій своїй реальності. Тепер вони бажали тільки одного: швидше включитися в роботу, щоб наблизити день втечі! Їх ніщо не лякало. «В партизани! — бриніло в їхніх серцях. — Смерть або свобода! Ні, тільки свобода! І — смерть фашизму!»

Карел коротко розповів хлопцям, що й до чого, дав їм переодягтися в інші роби, відкрив у підлозі замасковану ляду і опутився по драбині в п'ятиметрову яму, схожу на звичайний колодязь. За Карелом — Володя, далі —

Жора. На глибині п'яти метрів і починався горизонтальний тунель, спрямований до табірної огорожі. У ньому треба було повзти рачки. Доповзли до тупика — своєрідного шахтного вибою. Тут Карел засвітив каганець, зроблений з консервної бляшанки, і показав, як треба, лежачи боком, поглиблювати горизонтальну виробку.

— А втім,— сказав він Володі,— тебе, колишнього шахтаря, вчити не треба. Лише дотримуйся точності — ось габаритна рамка, частіше приміряй, тоді легше буде ставити кріплення і воно буде надійнішим.— Карел передав Володі лопату, а сам відповз назад.

Юнак увігнав лопату в товщу землі, відчуваючи в усьому тілі нестримну енергію і незвичайне збудження. За собою відчував гаряче дихання товаришів, з якими пов'язаний однією долею. З ними не страшна йому будь-яка пекельна робота, не страшно йти навіть на смерть. Від незвичайного збудження гостро запрацювала уява. В подробицях уявив собі, як вони вислизнуть з табору майже під носом у вартових, за ніч пройдуть кілометрів сорок, а там — шукай вітра в полі! І як же будуть скаженіти есесівці, коли на апелі виявлять, що зникли тридцять в'язнів! Як нишпоритимуть по табору, обшукають і перетрусять усі бараки, майстерні, гаражі, склади, як, врешті, виявлять тунель і кинуться в погоню...

У чорній, тісній і вогкій норі, де не було чим дихати, в ці хвилини Володя відчував себе по-справжньому щасливим і подумки дякував долі й друзям за це неймовірне щастя. Він відчайдушно довбав ґрунт, одгрібав його, ніби кріт, назад себе, швидко змокрів від поту, але радісно й піднесено мугикав собі під ніс: «Орленок, орленок, взлети вище сонця...»

Згадалася йому шахта «Гогенцоллернгрубе» у місті Бойтені, де йому разом з польським побратимом Стасем Бжозовським довелося попріти. Де тепер Стась? Недовго вони були разом, а стільки пережили перед спільною втечею з тієї клятої шахти!.. Стась, мабуть, тепер пускає під укіс ворожі ешелони — саме про це вони разом мріяли. Володі не пощастило тоді: їх переслідували гестапівські патрулі, уночі він відбився від Стася, а згодом опинився в краківському гестапо, звідки його після страшних катувань відправили в Освенцім.

Кмітливий і дужий Стась, який чудово знав довколишню місцевість, певне, знайшов партизан. Хай щастить тобі, польський друже! А втім, Володя ось тепер уже з новими

побратимами готується до нової втечі. Невже й ця, восьма, Володина спроба вирватися на волю також закінчиться невдачею? Не може бути! Щоразу, піднімаючись на поверхню, Володя вдивлявся в зосереджені лиця чеських друзів, бачив у них суворий спокій і проймався ще більшою вірою в успіх операції.

Проте з кожним днем фізичне й перове напруження зростало, і Володі часто здавалося, що не вистачить сил дочекатися того вирішального моменту, який остаточно визначить їхню долю. Під землею працювали по черзі. У темну, тісну і вогку пору одночасно залазили десять чоловік і утворювали живий ланцюжок. Перший, тобто забійник, поглиблював проходку лопатою, ломом чи стамескою і відгрібав вийнятий ґрунт другому. Цей другий диктовою дощечкою гріб його далі — третьому. І так, по ланцюжку, як по живому конвейєру, вийнятий ґрунт пересувався до шахтного колодязя. А тут відрами на мотузках піднімали ґрунт на-гора і висипали в ящики, якими й «розвозили» його в різні кутки під підлогою барака, пересуваючись рачки і по-пластунськи.

Це була пекельна робота, оскільки трудитися доводилося в темряві, навпомацки, тихо, дотримуючись особливої обережності. Усі тридцять чоловік були розділені на ланки, кожен знав своє місце, свою роль і свої функції. Все було продумано до деталей. Одна ланка трудилася під землею, друга — під підлогою, третя споруджувала у бараці чотирирусні нари, четверта вартувала біля вікон і дверей, щоб не прогавити жодного візитера.

А з непроханими візитерами траплялася велика морока. Рядового в'язня прогнати легко, але ж найчастіше приходили з різних блоків проміненти, здихатися яких не так просто. Одному треба десяток цвяхів, другому — «на хвилинку» — потрібна пила, молоток чи якийсь інший інструмент, а третьому — кілька дощок чи шматок дикту. У таборі задарма нічого не давалось, тому прохачі за послуги завжди пропонували ті чи інші продукти. Щоб не нажити ворогів, Карел посилав до замовників одного-двох теслярів, які після виконання замовлення поверталися з продуктами.

Однак невдовзі довелося відмовитися від цього «заробітчанства», бо почалося справжнє паломництво. Карел був змушений проявити строгість і хитрість. Посилаючись на «суворий наказ лагерфюрера», він проганяв тепер усіх підряд, але, проганяючи, водночас і обнадіював: «Ось за-

кінчимо цей барак, тоді зможемо зайнятися сферою обслуговування. Тоді зробимо все, що забажаєте. А зараз — тікайте і якнайшвидше, бо лагерфюрер наказав бити кожного, хто посміє сюди приходити». Це подіяло: візитерів стало менше, а тих, що приходили, вже не пускали на поріг. Двері запирали зсередини на засув, а вікна заклипили й заляпали брудом шибки так, що знадвору й не розгледити, що робиться у бараці.

В тунелі через кожну годину влаштовували перезмінку, бо там не вистачало повітря, а працювати доводилось з максимальним напруженням. Тих, що вилазили на-гора, годі й упізнати — такі змучені та забруднені. Там, під землею, люди швидко перевтомлювалися, а за день кожному доводилося опускатися в колодязь по декілька разів.

Через прокладання тунелю довелося припинити зустрічі з Петром Панасюком, але невдовзі карантинний період у кар'єрників скінчився і їх розподілили в звичайні блоки. Здавалося, знайти Петра вже неможливо, однак, порадившись, Володя і Жора вирішили щовечора, повертаючись у свій блок, заходити на місце попередніх зустрічей — до штабелів цегли. Адже він може здогадатися теж прийти туди ж. У перший же вечір застали Петра там. Виявилось, він потрапив у дванадцятий блок.

— Мені дісталось місце на першому ярусі, біля самісіньких дверей, праворуч, у другій половині барака. Так що знайти мене буде легко, якщо ви не забудете...

— Не забудемо,— сказав Володя, радісно презирнувшись із Жорою: дванадцятий блок поруч з тринадцятим, отже, тепер зустрічатися з Петром буде легше.

Про свою роботу в тринадцятому ні Володя, ні Жора навіть не заїкнулися. Дали Петрові пайку хліба і, поки він їв, підбадьорювали його, ділилися своїм досвідом роботи в арбайтскомандах.

— Вам легше,— зітхнув Петро,— ви разом, ви сміливі, маєте досвід і знаєте різні мови. А я що? З горем пополам пройшов п'ять класів і шостий коридор... Батько помер давно, а мати лишилася з п'ятьма малими дітьми. Я найстарший, отож і пас людям череду. Яке вже там навчання...

— Ну, пасти череду,— мовив Володя,— це не ганьба. Он навіть Тарас Шевченко в дитинстві пас. А вчитися будемо після війни. Після освенцімських «університетів» навчання піде краще й веселіше.

— Якби ж то дожити,— знов сумно зітхнув Петро.

— Доживемо, Петре. Будемо підтримувати один одного, а наші фашистів уже б'ють щосили! Треба вірити й боротись!

— Я на все згоден, якби ж то тільки вирватися звідси та помститися проклятим гадам...

— Всьому свій час, друже, — втішив Жора. — Може, трапиться нагода — то й вирвемось. І мстити будемо! А поки що бережи себе, щоб не загинув по-дурному...

— Спасибі вам, хлопці. Я робитиму все, як ви кажете... Якщо в блок до мене важко буде проникнути, то я увечері приходитиму на це місце. Тут Володя врятував мені життя, коли я впав з цеглою біля есесівця, сюди й буду приходити...

— Ну й домовились, Петре. Будь здоров і — вище голову! Ще поживемо...

Для освітлення тунелю чехи користувалися примітивними лучинами-скіпками, наструганими з соснових дощок, висушеними на сонці й трішки просякнутими маргарином. Горіли вони добре, але з ними було багато мороки, бо доводилося дуже часто їх міняти і постійно стежити, щоб не гасли, а це гальмувало роботу. Згодом Карелу пощастило виміняти у в'язня, який працював автомеханіком у гаражі, пляшку бензину і пляшку гасу. З консервних банок виготовили каганці, і робота пішла веселіше. Однак пальне доводилося економити. Освітлювали тільки забій, де вгризалися в товщу землі і ставили кріплення з міцних дощок і обаполів. Деталі кріплень виготовлялися в бараці.

Тунель — метр завширшки і сімдесят сантиметрів заввишки — був, звісно, тіснуватий, але все ж двоє людей поповзки могли розминутися. Удвох можна було також ставити кріплення. За приблизними підрахунками Карела, відстань від шахтного колодязя до першого ряду загороджувальної системи була тридцять п'ять метрів. До цього треба додати ще п'ятнадцять-двадцять метрів на ширину загороджувальної смуги з трьома стінами колючого дроту. Отже, виходило п'ятдесят п'ять метрів. Тривожило ще й інше: як далеко рити тунель потойбіч загороджувальної смуги? Адже та смуга вночі яскраво освітлена. Міркування були різні, але Володя і Жора допомогли чеським друзям дійти спільної згоди і в цьому важливому питанні. Справа в тому, що на бетонних стовпах над загороджувальною смугою висіли потужні лампи з абажу-

рами-відбивачами, схожими на великі, перевернуті догори двом тарілки. Увечері освітлювальна система вмикалася, і всю ніч табір був обперезаний кільцем яскравого світла, в якому вартовий-есесівець міг бачити кожен нитку колючого дроту і навіть піщинку на землі коло дроту. Ширина цієї яскравої світлової смуги була приблизно двадцять метрів.

— Але ж ви розумієте, Карел,— доводив Володя,— ця смуга пролягає власне на території табору, і її світло сягає поза табором не далі десяти метрів. Ми з Жорою до цього придивилися. Мабуть, спеціалісти по будівництву таборів і не думали про зовнішнє освітлення.

— Схоже, що так,— підтвердив Жора.— Ми з кар'єру спостерігали за поведінкою вартових на вежах і дивувалися, що їх цікавить лише об'єкт охорони — табір, а те, що за спиною, вся довколишня місцевість поза табором їх не обходить.

— Шаблон, німецький шаблон і тупий педантизм! — сміявся Карел.— Цей табір збудували за давно заготовленими стандартними проектами, створеними ще до війни і розрахованими на будівництво таборів у Німеччині, де не було ніяких партизанів і не було необхідності освітлювати довколишню місцевість, перекривати підступи до табору. А ось тут, у Явожно, сотні дві партизан могли б уночі оточити табір і за лічені секунди перестріляти варту й випустити на волю десятки тисяч в'язнів...

— Зате центральний освенцімський табір,— сказав Володя,— має продуману загороджувальну систему, потужну систему сигналізації, шістсот сторожових собак... А ще ж могоризований есесівський гарнізон... Очевидно, в Явожно ще не встигли подбати про зовнішню безпеку, як це зробили у Освенцімі.

— Нічого, Орлятко, фашисти не загаяться про це подбати,— жартома втішив Карел.— Їм досить буде одного якогось випадку — і все стане на свої місця. Отож нам треба поспішати, бо вже ж і будівництво блоку час завершувати... То скільки ж метрів будемо брати за освітлювальною смугою?

— Давайте все ж враховувати світловий ефект,— сказав Жора.— Очі вартових звикають до надто яскравого світла, і вони майже нічого не помічають за освітленою смугою. Там для них після яскравого світла — суцільна темінь. Ми з Володею переконалися в цьому, коли спостерігали за «рибалками».

— Якими ще рибалками? — здивувався Карел.

— Ви знаєте табірну кухню з глибокими підвалами? У підвалах тих — овочесховища. Уночі ця споруда не освітлюється. Ми бачили багатьох сміливців, які вночі ходили туди із своєрідними «вудками». До держака мітли припасовували цвях і через вентиляційні люки доставали з підвалу картоплю, моркву, брукву. І головне — вони не попадалися. А чому? Діяв закон світлового контрасту... Есесівцям на вежах не видно, що робиться біля кухні, де темно, хоча вона й знаходиться недалеко від світлової смуги...

Вирішили вихід з тунелю робити на тридцять п'ятому метрі за останнім, зовнішнім рядом колючого дроту.

— Поспішати треба, — заклопотано зітхнув Карел. — Крім усього іншого, скоро почнеться осіння негода, холоднеча, оголяться ліси... Тоді важко буде... Працювати, друзі, будемо з граничним напруженням.

І вони працювали. Умиваючись потом, задихаючись від нестачі кисню, рили землю до знемоги. Піднімались на поверхню і падали, хапаючи повітря, як риби, викинуті на сушу. Після короткого перепочинку знову лізли в нору, і знову рили, рили...

Відомо було, що під загороджувальною смугою в землі лежать бетонні плити, які слугують фундаментом і водночас підземною перепоною. Есесівці, як видно, все ж таки враховували можливість підземних підкопів... З тих в'язнів, які починали будівництво цього табору, серед живих не було вже нікого, за винятком одного німецького капо. Від нього й дізнався Карел про підземну бетонну стіну й деякі подробиці. Правда, німець не пам'ятав, на яку глибину залягає стіна, але вона є, це безсумнівно.

— Стіна не страшна — підкопаємось, — сказав Карел. — Страшне інше: якщо наткнемося на підземні води — пропадуть усі наші зусилля...

— А ви не думали про те, що поруч є кар'єр? — запитав Володя. — Адже він майже двадцятиметрової глибини — і ніякої води там немає.

— Х-хе, кар'єр... На щастя, я не проходив у ньому карантину, але свого часу добре його роздивився. Щось схоже на піжність, як це не парадоксально, я відчуваю, згадуючи ту гидку яму.

— Дивно ви жартуєте, Карел, — сторонів Володя.

— Жартую, але справді саме кар'єр наштовхнув мене на думку про будівництво тунелю. Адже в кар'єрі я ви-

вчив структуру тутешнього ґрунту і переконався, що на глибині немає ґрунтових вод. Щоправда, літо було спекотне, може, тому їх не було. Але ж скоро почнуться зливи. Поспішати, треба поспішати...

І вони, вибиваючись з останніх сил, поспішали. Чимало мороки було з установкою кріплень. Карел особисто перевіряв кожен цвях, кожну деталь, щоденно безліч разів обмацував усе підземне «господарство». Володя передавав йому свій шахтарський досвід, розповів про катастрофу завалу, яку пережив колись у шахті «Гогенцоллернґрубе»: вона сталася саме через неякісне кріплення штреку.

Ціною неймовірно важких зусиль тунель дедалі подовжувався. Поки що все йшло добре. Інколи в серце Володі заповзав страх, якась липка тривога. Як-не-як, а сім втеч, здійснених ним протягом двох років з різних таборів, давалися взнаки, він знав, що будь-яка, на перший погляд незначна, дрібниця може звести нанівець так гарно обдуману й ретельно підготовлену операцію. А це означало б одне — смерть...

Одного разу увечері він стояв поблизу барака й дивився в бік сторожової вежі. Есесівець на ній раптом клацнув затвором кулемета, вставляючи нову стрічку. І Володю враз охопило передчуття тривоги. На мить здалося, ніби есесівці давно знають, що робиться в цьому недобудованому блоці, і лише удають, ніби нічого не знають, аби потім познущатися. Тривога наростала, і Володя, намагаючись її розвіяти, почав про щось говорити з Жорою, навіть невдало жартував, сказавши, що блок, з якого вони збираються «викурхнути», має номер тринадцять. Його настрій і тон, мабуть, зачепив Жору за живе.

— Забобони, містика, пісенітниця! — вигукував. — Скажи краще, що ти починаєш боятися. Ну, гаразд, малюк, я розумію твій душевний стан. Страх — річ природна, і ніякий героїзм не виключає страху, бо героїзм — це не презирство до життя, а навпаки — любов до нього. Героїзм — це вміння подолати в собі страх у найтяжчі хвилини. Хіба є на світі люди, які перед лицем смертельної небезпеки не звідують страху? Немає таких. Загибелі боїться кожен. Хто більше, хто менше — цього аршином не зміряєш і в аптеці не зважиш. Але треба перемагати будь-який страх і боротися за життя до останньої можливості. І якщо вже почався бій, якщо йдеш в атаку — не розкисай! Недаремно кажуть: сміливого куля боїться, сміливого й багнет не бере...

— Ну що ти, Жоро... За кого ти мене маєш? — Володя почував себе ніяково, ніби й справді виявив боягузтво.

Жора також ніби засоромився своїх повчань:

— Пробач, друже... — І додав, мабуть, щоб підняти настрій Володі: — А взагалі — не бійся, малюк. Я ж бо й сам боюсь...

У карих Жориних очах спалахнули іскринки сміху — того щирого сміху, який уже не раз розвіював нервові напруження друзів у тяжкі хвилини концтабірного життя.

17

Здавалося б, тунель — дуже проста споруда, що може бути простіше? Копай собі, та й годі. Але ж скільки варіантів перебрали чехи, скільки планів запропоновано, скільки виникало нових пропозицій перед тим, як було знайдено оцю чітку схему, остаточний план... А скільки непередбачених, несподіваних ускладнень виникало в ході самих робіт! Наприклад, яку висоту і ширину повинен мати тунель? Тут нібито все ясно: чим менші розміри, тим менше доведеться виймати ґрунту, тим легше його ховати, тим менше потрібно кріпильного матеріалу і робота піде швидше. А практика показала інше. Дуже швидко переконалися, що чим менші габарити тунелю, тим важче в ньому працювати, важче виймати ґрунт, важче його транспортувати по тунелю і піднімати на-гора, важче ставити кріплення. Нарешті — важче й дихати, бо повітря у вузькій норі мало, а зайнята тяжкою фізичною працею людина потребує кисню значно більше, ніж у звичайній обстановці. Та й змінникам неможливо протиснутися — доводилося ждати, поки всі піднімуться на-гора, а це великі втрати часу. Отож вирішили уже розпочатий тунель розширити до таких розмірів, де двоє чоловік могли б одночасно, пліч-о-пліч пересуватися рачки або по-пластунськи і працювати в парі при встановленні кріплень.

Робота просувалася успішно, однак нервові напруження дедалі зростало. Усі падали з ніг від втоми. Особливо вибився із сил Володя. Давалися ознаки страшні випробування, через які довелося пройти раніше. Адже він був наймолодший за всіх, і його концтабірна «одіссея» розпочалася ще в сорок першому, коли хлопцеві виповнилось лише п'ятнадцять років. І ось ще одне нелегке випробування. Він з тривогою в серці думав: чи ж витримає

пелюдське павантаження, чи не здадуть нерви? Виснажлива втома породжувала нервозність. А нервозність загрожувала перейти в паніку, що паралізує волю і енергію. Карел як міг підбадьорював: «Спокійно, друзі, не треба гарячкувати — у нашій справі це ні до чого. Не перенапружуйтесь. Тверезий розрахунок і продуманість — ось що головне».

Жалюгідний каганець не міг освітити весь тунель, до того ж він чадив і поглинав кисень. А ґрунт був важкий: раз по раз патрапляли на коріння велетенських дерев, які тут колись росли. Коріння рубали сокирою, пиляли пожівкою, довбали стамесками. Карел заспокоював: «Хваліть бога, що тут немає каміння і підземних вод, а тільки глина, пісок та коріння. Коріння — це не страшно, впорамось. Воно навіть допомагає нам, бо скріплює ґрунт, як залізні прuti в залізобетоні». Він казав це так спокійно, ніби їм належало парубати в'язку дров у лісі.

Інколи тут же, в бараці, чехи тихо співали своїх пісень — здебільшого журливих, і Жора також вплітав свій голос у мелодію. А іноді просили Володю, щоб почитав вірші. Одного разу він читав Маяковського, і поезія звучала так злободенно, неначе написана була якраз для них. Читав Володя добре і відчував, що його хвилювання і мужній голос поета сприймаються серцями слухачів, додають їм сили й упевненості. Один тільки Карел якось дивно дивився на Володю, був суворий і зажурений. Коли всі заворушилися, щоб знов стати до роботи, Карел притримав Володю.

— Вигляд у тебе, синку, дуже змучений. Мабуть, ми трохи ранувато впрягли тебе в роботу.

— Про що ви, Карел? — здивувався й насторожився Володя. — Змучені всі, але ж треба форсувати роботи.

— Ні, ти дуже перевтомлений, — похитав головою Карел. — Так довго не протримаєшся. Ця робота — лише початок, а Бескиди ще далеко... Я призначаю тобі додатковий пайок і звільняю від роботи під землею. Тимчасово...

— Ні, я не згоден! — гарячкував Володя. — Та мені й харчі не підуть, якщо не буду працювати нарівні з усіма!

Карел, подумавши трохи, відповів:

— Гаразд. Будеш працювати й під землею, але під моїм особистим наглядом з'їдатимеш все, що я тобі даватиму. Це — наказ...

Стояли тихі осінні дні. Сонце, теплий вітерець вабили на волю, подалі від табірної пекла. Вона була вже ніби

поруч, жадана воля, проте ще ближче й відчутніше — тривога й невідомість. Тридцять сміливців відчайдушно вгризалися в товщу землі, у них лопалися криваві мозолі на долонях і колінах. Здавалося, що цьому тунелю, цій пекельній роботі не буде кінця-краю...

Та ось наткнулися нарешті на підземну бетонну стіну, про існування якої вони вже знали. Всі дуже зраділи, адже ця стіна була якраз під колючим дротом. Вони дійшли до бетонної стіни дуже точно: тунель своєю стелею виявився на рівні підвалин стіни. Першим це побачив Володя. Він саме працював у забої, і його лопата кресонула по бетону. Хлопець негайно дав умовний сигнал, смикнувши три рази шпагатину, протягнуту через весь тунель. Такий сигнал означав «усім нагору!» і подавався лише в надзвичайних випадках — обвал, поранення тощо. Усі кинулися нагору, а Карел — до тунелю, де в забої лишився Володя.

— Ну, слава богу, живий, а то я так налякався, — полегшено зітхнув Карел і відразу ж заміряв товщину бетону. — Тридцять п'ять сантиметрів! Нічого собі стіночка! Так, це межа табору, і ти перший її досяг. Вітаю, Орлятко! Ох і везучий же ти хлопець!

— От бачите, а ви хотіли списати мене...

Вони були радісно збуджені, гаряче тиснули один одному руки. Така подія!

— Братці, будемо вважати цей день нашим святом, а Володю — іменинником! — урочисто виголосив Водічка, який приповз до них у забій.

Володя поповз по тунелю до барака. Від радості йому хотілося і сміятись, і плакати.

Нагорі його обіймали, поздоровляли, а хлопець почувався так, як і тоді, коли він, помираючи від ран і голоду, знайшов у собі силу віддати свою порцію баланди незнайомому хворому, старому єврею в центральному освенцімському таборі чи коли вже тут порятував від неминучої смерті Петра Панасюка. Звичайно, це випадковість, що він перший досяг бетонної стіни і пробився за межі табору, але все ж таки...

Побратими раділи, як діти. Так, це була велика радість: тунель уже прорито за дріт! Їх вартують озброєні до зубів бандити, на них націлені десятки кулеметів із сторожових веж, бранці оточені багаторядною смугою колючого дроту під струмом високої напруги і навіть бетонною стіною, опущеною глибоко в землю, а вони, наперекір усьому, таки

пробилися на волю! Титанічними зусиллями, вмиваючись потом і кров'ю, щохвилино ризикуючи життям, все ж таки вивели тунель за межі ненависного табору. «Ми вже за дротом!» — кожному дзвеніла яскрава, як сонце, думка.

18

Володя стояв на посту біля вікна барака і спостерігав. Звідси видно майже всю територію табору. В цю післяобідню пору табір здавався зовсім безлюдним, бо майже всі в'язні працювали в арбайтскомандах, а проміненти, поховавшись у блоках, відпочивали. Біля вікон і дверей чатували їхні власні спостерігачі, щоб не прогавити появу есесівців, особливо якого-небудь блокфюрера.

Спостерігачами у них завжди були штатні холуї, яких всі називали піплями, тобто лакеями в найгіршому розумінні цього слова. Вони охороняли сон своїх патронів, а за це одержували баланду і хліб. Ніщо інше їх, звичайно, не обходило — аби тільки нажертися. Щоб утриматися на цій «ситній посаді», щоб вислужитися перед своїми покровителями, вони часто «продавали» тих чи інших в'язнів, зводили на них наклепи. Найчастіше жертвами піплів ставали ті, хто ставився до них з відвертим презирством. Їх ненавиділи всі в'язні. В таборі не було слова принизливішого, ніж дошкульне «піпель». Неперекладне слово швидко вжилося в усі мови, але смисл його не мінявся: сволота, якої світ не бачив.

Піплі водилися в усіх таборах. Здебільшого це були юнаки або молоді чоловіки — вузькоплечі, товстозаді, похитливі, з масляними очицями, з рабськи улесливим або нахабним поглядом, в залежності від того, на кого дивився піпель: на можновладця чи на рядового в'язня. Серед піплів нерідко траплялися справжні гермафродити, які вже самою своєю зовнішністю викликали глибоку відразу й огиду.

Особливо набридали піплі чехам, бо часто приходили до тринадцятого блоку й намагалися виклянчити або вкрати що-небудь із теслярського інструменту, лаків або фарб. Чехи кількох уже відлущували й налякали лагерфюрером, який за крадіжку державного майна одразу ж вішав злодіїв. Проте деякі ще навідувалися. Ось і зараз один підійшов до барака. З великою насолодою Володя вліпив би

йому кілька боксерських ударів, та не варто руки бруднити. Обмежився тим, що налякав есесівцем, який нібито перебуває в бараці. Піпль блискавично щез. Заповітний день, про який жагуче мріяли всі побратими, наближався. Вони охрестили його днем «зет» — останньою літерою латинського алфавіту. Він і справді мав стати їхнім останнім днем у таборі. Сама ж операція закодована словом «Бескиди», бо втікачі планували прорватися у гори.

Після перезмінки до Володі підійшов Жора — увесь в грязюці, мокрий від поту, бо щойно виліз із тунелю.

— Мрієш, малюк? Чи бачиш он там, вдалині, синю смужечку лісу? Ще кілька днів і — воля! Дріт не перед очима, а за спиною. І ніяких боксерів, зеппів, шакалів, ніяких трупарень і ревірів, ніяких облав і селекцій, ніяких газкамер і крематоріїв! Ех, Орлятко... Чи пам'ятаєш ти, як пахне ліс, як дихає, як шелестить листям? Чи пам'ятаєш, як щебечуть пташки, як парує земля на світанку, як блищить роса в променях сонця?.. Ми з тобою ще погуляємо в лісі, ще полоскочемо клятих гітлеряків так, що тісно буде їм на білому світі!

— Давай, Жоро, попросимо Карела, щоб дозволив узяти Петра. Невже ж ми його кинемо?

— Звичайно, не кинемо!

Хлопці разом підійшли до Карела.

— Ну як? — лагідно всміхнувся їм Карел. — Сяєте, як іменинники? Тепер уже скоро...

— Карел, — рішуче почав Володя, — ми хочемо просити вас, щоб узяти з собою нашого земляка Петра Панасюка. Хлопець він надійний, не сумнівайтеся...

Карел почухав потилицю:

— Змінювати плани небажано, але подумаємо. Давайте краще порадимося з усіма. Якраз сьогодні після роботи зберемося, визначимо день «зет», розробимо маршрут... Продумайте все детально, жду від вас пропозицій і порад.

Увечері поставили біля вікон двох спостерігачів, посадили на соснові стружки в тісний гурт. Першим говорив Януш Кемпка. До війни він був кадровим військовим, служив у чехословацькій армії капралом санітарної служби.

Кемпка доповів про наявність продуктів і медикаментів, яких було обмаль.

— Простирадла порізати на бинти, розфасувати в пакети і роздати кожному. Треба збільшити запаси продуктів і медикаментів. В день «зет» усі стамески заточити, пере-

творити їх на кинджали чи багнети. З собою забрати всі сокири й молотки, трохи цвяхів, вірьовки, шпагат. У поході все знадобиться: можливо, доведеться споруджувати плоти чи курені, а може, й ноші.

Кемпка додав, що як лікар він дуже стривожений фізичною і нервовою перевтомою людей, а тому запропонував не прискорювати роботу, бо попереду — тяжкий багатокілометровий марш-кидок. Після Кемпки говорив Карел.

— І все ж таки, товариші, я вважаю, що нам доведеться прискорити роботу. В будь-яку хвилину можуть виникнути непередбачені обставини. Сьогодні працюємо тут, а завтра нас можуть загнати на інший об'єкт. Тоді загине все. Тому я прошу вас прискорити темп робіт, зробити все, що в наших силах, і навіть більше...

Затим Карел повів мову про вирішальний день «зет». Як у той день, а точніше — в ту ніч, зібратися усім у тринадцятому блоці, біля входу в тунель? Як непомітно вибратися з блоку, де мешкають чехи? Адже там один тільки староста табору Бруно займає дві кімнати, а його обслуговують десятків зо два різних піплів. А ще ж сотні дві проміненців, які вдень відсинаються, а вночі ріжуться в карти, пиячать і займаються розпустою. Хтось та помітить, як ціла команда чехів серед ночі залишає блок і кудись іде. Може, варто спробувати переконати старосту табору, щоб дозволив чехам ночувати в бараці, який вони будують? А чим це мотивувати? Тим, що, мовляв, розкрадають інструмент і дефіцитні матеріали? А якщо Бруно скаже, що для охорони досить двох чоловік? Піти на ризик і перебігти вночі без всякого дозволу? Але ж помітять есесівці на вежах, увімкнуть прожектори, а то ще й сікопуть з кулеметів. Або, в кращому разі, зчинять тривогу, накажуть підняти руки вгору і стояти так до ранку, а вранці передадуть порушників лагерфюреру...

Довго міркували, але ніхто нічого конкретного запропонувати не зміг. Стосовно ж маршруту всі були однастайні: прориватися на Оставу. Але чомусь висловлювали впевненість, що на дорогу вистачить три дні. Володя був вражений тим, що чеські товариші, досвідчені конспіратори, розробивши такий реальний план втечі, виявилися найвніми у визначенні строків марш-кидка. Досвід — найкращий учитель, а в них ще не було досвіду втеч, і тому Володя вирішив висловитися, підказати побратимам. Було

трохи незручно, що він, наймолодший, береться вчити старших, але ж мовчати було б злочином.

Почав з того, що знання німецької мови, згуртованість, воля і рішучість — все це, безперечно, сприятиме успіхові задуманого. Але добре було б знищити кількох есесівців чи поліцаїв і заволодіти їхньою зброєю. Тоді можна було б переодягти кількох товаришів у військові мундири ворога, і вони начебто конвоювали б затриманих чи заарештованих. Так легше пересуватися по ворожій території, можна йти не тільки вночі, а й удень, а отже більше шансів утекти від погоні. Але чи можна розпочинати партизанські дії в районі Освенціма, де повно гітлерівських підрозділів, частин і гарнізонів, де на кожному кроці нишпорять патрулі, охороняються всі мости, пороми, переправи, дороги і навіть перехрестя доріг і вулиць? Чи можна розраховувати на успіх, не знаючи місцевості, не маючи ніякого зв'язку з місцевим населенням? Ідея прориву в Чехословаччину правильна, але щоб її здійснити, необхідно, як це не сумно, роздробити загін на маленькі групки. Одинакові важко втекти, але так само важко це зробити й великій групі. В чужій, ворожій або окупованій країні втікач-одинак абсолютно безпорадний, якщо він навіть здоровий і має що їсти. На кожному кроці він наражається на небезпеку. До того ж замучать простуди, хвороби, бо ж спати доводиться в хащах, на болотах. А якщо засне, звалившись від втоми, стає зовсім беззахисним, оскільки його ніхто не охороняє. А великі групи втікачів легко виявляють каральні загони.

— Ось у мене в руках коробочка сірників,— сказав Володя.— Якщо я кину її в купу стружок, ви легко знайдете її. А якщо розкидаю сірники по всьому бараку, тоді їх знайти майже неможливо. Отак і живі люди на місцевості. Я сім разів утікав з таборів. І кожного разу попадався. Чому? Бо був один. У тюрмах і таборах зустрічав сотні таких втікачів-одинаків, які, як і я, ставали легкою здобиччю переслідувачів. Чимало бачив і тих, що тікали в складі великої групи. Усі ці групи не могли відірватися від погоні. Звідси висновок: найкращий варіант — група з трьох чоловік. Троє можуть сховатися в кущах, у норі, в копиці, у водостічній трубі — де завгодно. Там, де можуть пройти або проповзти непомітно троє, тридцять чоловік неодмінно впадуть у вічі. Тому маленька група набагато сильніша. Та й керувати нею легше. Троє почувють команду, подану пошепки. Тридцять чоловік її не

почують. Уявіть собі бій. Чи багато навоюєш стамескою проти ворога, озброєного автоматом? У першому ж бою нас перестріляють. Останню свою втечу з міста Бойтена я здійснивав удвох із поляком Стасиком Бжозовським. І що ж, ми розгубили один одного при перших же пострілах переслідувачів. Ніч, темінь, канави, ями, кущі, огорожі — треба бігти, а місцевість незнайома, довкола стріляють. І останнє. За три дні пробитися в Чехословаччину просто неможливо. Відстань до Острави по прямій сто тридцять кілометрів. Але ж доведеться йти пішки, а нерідко й повзти. І, звісно, не по прямій. Доведеться обходити населені пункти, військові об'єкти, місця дислокації військових частин, численні концтабори, промислові комплекси, болота, форсувати водні перешкоди і так далі. Будемо петляти більше, ніж петляє заєць у лісі, і важка та небезпечна дорога наша розтягнеться до півтисячі кілометрів. Ось що треба мати на увазі, а ви — три дні... Як мінімум два тижні. Ще якщо не доведеться нести хворих і поранених. Та й ти може такий загін протягом двох-трьох тижнів лишатися непоміченим ворогом? Звичайно, ні. Почнуться облави, прочісування, засідки... Отже, я пропоную розділити загін на десять трійок і в першу ж ніч розбігтися, розсипатися в різні сторони, загубитися в лісах і на Остраву рухатись різними маршрутами. А вже там зібратися до купи в умовному місці.

Приголомшені чехи мовчки слухали Володю. Дробити загін на десять малесеньких груп? Про це ніхто ніколи навіть не думав. Хіба ж можна розбивати таку згуртовану сім'ю, де всі так зріднилися між собою? Треба! Тепер це зрозуміли всі, але ніхто не наважувався сказати вголос. Це міг зробити лише Карел, проте й він мовчав, глибоко замислившись.

19

Після вечірнього апелю, коли блоковий Картяр дав команду «приготуватися до відбою», в'язні другого блоку стрімголов кинулися в барак, щоб якнайшвидше зайняти місце на нарах і після важкого дня страждань і мук поринути в забуття. В такі хвилини в бараці здійсмався шарварок, давка і штовханина. Хто спішив на нари, хто мчав до нужника, хто розшукував земляків або знайомих, а де хто намагався у когось щось за щось виміняти або виклянчити. У такому сум'ятті нерідко збивали з ніг і затоптували якого-небудь виснаженого, опухлого від голоду бранця. Цього разу теж збили одного з ніг, і Володя кинувся

йому на допомогу. Підняв потерпілого, здивувавшись: той був легесенький, мов пір'їнка, живий скелет, обтягнутий шкірою. Одночасно Володя підхопив і якийсь металевий блискучий предмет, що випорснув з-за пазухи в'язня.

— Віддай! — істерично заверещав нещасний і зразу ж заривав, як скривджена дитина.

Це був «мусульманин» з тих безнадійно виснажених, які вже ледве трималися на ногах. Такі в'язні зовсім беззахисні, ледь що — і вже починають, як малі діти, плакати. У таборі, де папували звірячі закони, таких кривдили, хто хотів. Фашистські садисти завжди збиткувалися з «мусульманів», пристрілювали їх. Хлопці ставилися до нещасних з глибоким співчуттям, а при нагоді їм допомагали їм. Якось один з «мусульманів», порпаючись на смітнику, знайшов шматок гнилої брукви і почав її гризти. До нього підскочив сильніший в'язень і, як хижак, вирвав у нього із зубів знахідку, та ще й стусонув «мусульманина», знаючи, що у того не вистачить сили чинити опір. Упавши на землю, нещасний гірко заривав, Володя з Жорою кинулися до мародера, відняли брукву й повернули її «мусульманину». А потім принесли йому шматок хліба.

«Мусульмани» були найжалюгіднішими істотами в таборі — виснажені, хворі, вони навіть не ходили, а пересувалися, як тіні, як живі привиди, готові впасти від легкого подиху вітру. Їх час від часу відбирали і везли в крематорій, і ніхто з них ніколи навіть не пробував чинити опору або ховатися — настільки вони були слабкі й виснажені, з потьмареною свідомістю. Навіть сам вигляд цих нещасних викликав невимовну жалість до них.

Володі стало не тільки шкода оцього нещасного, а й соромно, що його, Володю, потерпілий вважає мародером.

— Візьми свою річ, я ж не хотів її забирати, я тільки підняв, — сказав, повертаючи блискучу цяцьку, яку навіть не встиг розгледіти і яку той миттю сховав за пазуху.

— Ось тобі шматочок хліба, — знову сказав Володя, відламавши трішки від пайки, одержаної у Карела.

«Мусульманин» знову заплакав, але вже від радості, і, майже не розжовуючи, почав ковтати.

— Дай ще малесенький шматочок, зовсім маленький! І я віддам тобі ліхтарик. Він справний, новенький, гарно світить. Я не вкрав його, ні! Знайшов — хтось із німців загубив, а я знайшов. Хотів виміняти баланди. Побоявся. Капо звір — уб'є. Візьми ти.

Володя віддав ще половину того, що лишилося. Віддав би й усе, але ж треба хоч трохи лишити Петрові.

Володя з Жорою вирішили перевірити, чи справний ліхтарик. Під полою увімкнули і аж злякалися: ліхтарик світив, як автомобільна фара. Чи ж не казка це? Так несподівано й випадково здобути річ, про яку давно мріяв Карел! Для них це просто безцінна річ. В усьому таборі ніхто не мав ліхтарика, і чехи не змогли його ніде дістати. А тепер... Хлопці зраділи ще більше, побачивши, що ліхтарик має особливу конструкцію: з допомогою круглої, як горошина, кнопки шкло рефлектора закривалося прозорою червоною пластинкою, схованою всередині, і ліхтарик світився червоним світлом. А з допомогою другої кнопки включалося зелене світло. Батарейка ж, як видно, мала велику потужність, бо світив ліхтарик дуже сильно. Такого хлопцям ще не доводилося бачити.

— Диво-ліхтарик! Ти розумієш, що це значить? Крім освітлювання, його можна використовувати для подачі умовних сигналів. А з комбінацій трьох кольорів можна придумати багато різних умовних сигналів — аж до азбуки Морзе, — радів Жора.

Вони розшукали Петра в умовному місці біля штабелів цегли, віддали йому хліб. І хоча закони конспірації вимагали суворого збереження таємниці, однак Володя вирішив «провести розвідку» і завів мову про те, яка тепла осінь стоїть і які щасливці ті, хто, утікши з таборів, пробиваються в рідні краї...

— Що ж зробиш — кому як повезе: кому бублик, а кому дірка від бублика. Така доля... — меланхолійно відповів Петро.

Володя аж розізлився:

— Так що, по-твоєму: змиритися з долею й сидіти склавши руки?

— Чого ж сидіти? При першій же можливості я рвону ще разок. А чого боятися — двом смертям не бувати...

— І ти надієшся, що така можливість трапиться? — поспитав Жора.

— А чого ж. Ще може бути таке, що й не присниться: і бомбардування, і наліт партизанів, і яка-небудь заваруха — тоді лиш не зивай, — розмірковував Петро і додав пошепки: — Ось хочу якось потрапити в нічну зміну на будівництво електростанції...

— Ну й що? — наступав Володя.

— А те, що в нічну охоропяється не вся територія, а

лише той клопот, де працюють в'язні. Якщо зумієш вибігти на десять метрів за постепкете, ти вже невловимий, бо кругом пільма, а поруч ліс. Тільки б вистежити момент. Буває інколи, двоє есесівців підходять один до одного, закурюють, зубоскалять, а в ланцюгу охорони дівка. Скинь гольцшуги й тікай. Поки отямляться, мине якийсь час, ти пробіжиш 15 — 20 метрів, а там — шукай вітра в полі...

— Непогана ідея, Петре. Ну гаразд, до побачення. Завтра на цьому ж місці...

Отже, Петро не змирився з неволею, мріє про втечу і готовий «рвонути», а в такому ділі, як утеча, моральна готовність і здатність ризикувати — це головне.

— Ех, знав би він, що його чекає, заривав би від щастя, — збуджено каже Володя.

— Звичайно, — погоджується Жора й тут же попереджає: — Але поки що без дозволу Карела говорити не маємо права...

Упочі Володі снилось, що у нього вкрали диво-ліхтарик. Він двічі прокидався, злякано намацував за пазухою ліхтарик і, переконавшись, що він цілий та неушкоджений, знову засинав.

А відпочинку того — як кіт наплакав: о четвертій, як завжди, знову довго реве сирена — підйом! Сонні, напівживі, очманілі від дикого смороду в'язні кулаками протирають очі, ошелешено кліпають, намагаючись зрозуміти, що ж відбувається: підйом насправді чи, може, сниться? Хтось спросоння запитує: «Невже підйом?» І тут же розпачливо зойкає від несподіваного удару кием.

Так, у бараці уже сновигають по всіх закутках десятків зо два капо на чолі з Маткабоскою і замашними киями розворушують надто млявих. Щедро роздаються удари. Тепер уже всякі сумніви розвіюються — це справжній підйом. Шум, крик, метушня, штовхапина, тріск нар, стукіт тисяч колодок, стогони, зойки, прокляття, лайки чи не всіма мовами світу... Розпочинається новий день — метушливий, виснажливий, моторошний, безконечний і тяжкий, як смертний гріх.

В'язні безладною юрбою товпляться до виходу. Тисячі дерев'янок стукотять і грюкають по дошках нар, по підлозі, барак, немов гігантський бубон, резонує цей гуркіт, дошки розхитаних нар і підлоги ходять ходором, і створюється враження справжнього землетрусу. В дверях — несусвітна давка, найслабіші стають жертвою стихії. Аж

ось гуркіт потроху стихає — всі уже на майданчику перед баракком. Тут їх шикують, разів з десять перераховують. З годину чекають блокфюрера. Більшість стоять у строю із заплющеними очима — досипають.

Нарешті лунає пенависне «ахтунг!» В'язні остаточно прокидаються і повертаються в реальний світ — грубий і жорстокий, мов кий блокового. Тим часом Картяр рапортує блокфюрерові Жабі: «Тисяча дев'ятсот сорок гефтлінгів живих і п'ятнадцять мертвих. У блоці повний порядок!» Блокфюрер Жаба задоволений, апель проходить благополучно.

Після апелю Володя і Жора, як і раніше, біжать у тринадцятий до чехів.

— Чого сяєш, як новий шилінг? — питає Карел Володю.

— Зараз засяєте і ви, — каже Володя і, різким рухом вихопивши з-за пазухи ліхтарик, спрямовує в очі Карелу сильний, яскравий промінь.

Карел тільки ахнув. Вони почали обдивлятися ліхтарик. У блискучому корпусі, крім основної, лежала ще й запасна батарейка, а також рекламний папірець, в якому писалося: «Електричний ліхтар «Екстрапромінь» разом з сухими елементами суперпотужності, розрахованими на 24 години безперервної роботи кожна, створені інженером-винахідником Шнейдером і є власністю фірми «Альгемайне Електрїтетс Гезельшафт». Корпус ліхтаря непроникний для пилу, вологи, води і газу. Ліхтарем можна користуватися під час будь-яких наземних і підземних робіт, а також у шахтах з великою концентрацією вибухонебезпечних газів. Ліхтар можуть використовувати як цивільні, так і військові, а також поліція, регулювальники вуличного руху вночі. Ліхтар знадобиться на флоті, в мотомеханізованих та авіадесантних військах для подачі світлових сигналів. Берлін, С-39, Лютцовштрассе, 21. АЕГ. Липень 1943 року».

— Цей Шнейдер просто молодчага! Він вчасно зробив те, що нам потрібно. Та й фірма АЕГ — просто люкс, потурбувалася про нас, — сміється Карел. — Ну й везучий же ти, Орлятко! Тебе я обов'язково візьму в свою групу.

— Не тільки мене, а й Жору з Петром, — просить Володя.

— Гаразд, візьму всіх трьох. Але уяви собі: чехи теж не хочуть розлучатися один з одним. Усі розуміють слушність твоїх пропозицій, але ніхто ні з ким не хоче розлу-

чатися. Сьогодні на параді треба вирішити це питання, а поки що давайте опустимось в забій і там випробуємо оцей диво-ліхтарик.

У тунелі раділи, як діти на святі: ліхтарик освітлював увесь тунель з кінця в кінець. Працювати стало веселіше й легше.

Через годину їх змінили, і Володя став на пост біля вікна. Уже розвиднілося. У таборі після години дикої штовханини і кривавого побоїща все прийшло в «норму» — на центральній лагерштрассе вже стояли чітко вишикувані, готові до відправки арбайтскоманди. Останньою стояла, як завжди, команда «мусульманів», сформована з доходяг, вишпурпутих з усіх інших команд. Арбайтскоманди рушають за браму, а команду «мусульман» ведуть на пустирище біля кар'єру. Тут кілька вільних від наряду есесівців влаштовують «конкурс силачів», змушуючи «мусульманів» боротися і битися. Есесівці хапаються за животи від сміху. Це триває з чверть години. Затим нещасних заставляють бігати рачки наввипередки. Кількох «симулянтів» добивають. Інших шикують і змушують скандувати лозунг: «Спорт допоможе сили примножити — в цьому запорука здоров'я!» До Володі долинає хор вимучених, хрипких голосів. На цьому закінчується одне з найдикіших і пайогидніших видовиськ.

Есесівці повертаються до вахштуби, задоволено потираючи руки і ляпаючи один одного по плечах. А «мусульманів» якийсь капо жене підмітати дорогу. На місце щойно проведеного «конкурсу силачів» із ревіру поспішає лайхенкоманда, тобто трупоносці з ношами. Вони підбирають забитих і відносять до трупарні. «Там, мабуть, уже опинився й той, легенький, як пір'їнка, що вчора віддав мені свій диво-ліхтарик», — з гіркотою подумав Володя, пильнуючи на своєму посту.

Невдовзі в розчахнутій брамі з'явився блискучий «мерседес» лагерфюрера і, уповільнюючи швидкість, зупинився посеред табору. Відчинилися дверці, й з машини вивалився, як лантух з просом, сам Кабан. Назустріч йому з рапортом уже поспішав староста табору Бруно.

Володя хутко доповів Карелу про побачене, і той оголосив тривогу. І не даремно: лагерфюрер з старостою вже йшли по табору — і саме до тринадцятого блоку.

Ті, що працювали в тунелі, блискавично піднялися нагору, сполоснули обличчя й руки водою, забруднені глиною роби кинули в шахту, яку зразу ж закрили льодою,

а на неї пасунули купу тирси. У повітря підкинули обремки сміття, лонат з десять тирси, створивши своєрідну пилову завісу. Гучно стукали молотки, вищали пилки, співали рубанки, тирса і стружки летіли на всі боки — робота в бараці кипіла. І коли увесь цей маскарад дійшов апогея, а пиловий фейєрверк зроблено такий, що на відстані двох кроків нічого не було видно, в дверях з'явився Кабан у супроводі Бруно.

Не гребуючи пилом і брудом, Кабан вкотився до барака, ледве несучи своє величезне черево. За ним увійшов Бруно. Громовим голосом Карел гаркнув «ахтунг!» і відрпортував. Кабан наказав продовжувати роботу, але всі заgrimіли молотками так, що він змушений був скомандувати: «Роботу припинити!» Тепер, знявши шапки і виструнчившись, хлопці застигли на своїх місцях, поїдаючи очима начальство. На кітелі Кабана красувався цілий іконостас всіляких есесівських брязкалець, а на бочкоподібному череві чорним лаком блищала кобура парабелума. У його полигача Бруно в руці шкіряний, добре сплетений нагай, якого вже скуштували на своїй шкурі тисячі в'язнів.

— Чому так довго марудитесь із цим бараком? — суворо запитав Кабан.

— Гер лагерфюрер! Не маємо жодного механізму. Бараки доводиться ставити вручну... — пояснив Карел.

— Дорогий капо, в таборах треба обходитись без механізмів, — повчально сказав Кабан.

— Яволь! Ми обходимося без механізмів, але гальмує роботу відсутність необхідних інструментів — сокир, стамесок, рубанків, пилок, дрелей тощо.

— Що ще, капо?

— Вважаю потрібним доповісти ще про одну річ. Ті бараки, що будувалися до нас, зроблені неякісно. А бараки ж повинні служити не місяць і не рік, а десятиліття. Мабуть, будівельники не розуміли своїх завдань і не враховували реального навантаження, не кажучи вже про запас міцності. Барак розрахований на п'ятсот місць, але практика показала, що в нього необхідно поміщати дві тисячі гефтлінгів. Отже, навантаження збільшується в кілька разів. Як наслідок — у багатьох бараках нари, не витримавши навантаження, зруйнувалися. Дахи всіх бараків погнили і скоро рухнуть. Не в кращому становищі підлога та стіни. Крім своєї основної роботи, нам доводиться займатися ремонтом багатьох бараків. Я ж роблю

роботу з гарантією на багато років. І от блокові буквально замучили мене: одному треба терміново зробити нари, другому — відремонтувати дах і так далі. Це вибиває мене з колії...

— Капо, я забороняю надалі без моєї особистої вказівки виконувати які б там не було замовлення!

— Яволь! — вдоволено гаркнув Карел.

— А тобі, Бруно, наказую сьогодні ж прочистити мізки блокельтестерам. Попередь, що кожний, хто посміє без мого дозволу чіпати тишлерів, буде суворо покараний. Ремонтуватимемо бараки пізніше, до зими ще далеко, а зараз є робота важливіша.

— Яволь! — відчеканив Бруно.

— Скільки потрібно днів для закінчення усіх робіт у цьому бараці? — запитав лагерфюрер Карела.

Почувши це, усі захвилювалися: як повернеться справа? Адже для закінчення тунелю потрібно з тиждень. Тим часом Карел, не змигнувши оком, випалив:

— Десять днів, гер лагерфюрер.

— Десять? Ні, я даю на це п'ять днів. До середи муляри закінчать псарню. І в середу я заберу вас туди. За тиждень там зробите усе необхідне, а потім в есесмістечку знайдеться інша робота. Після її завершення, до зими, ви ще поставите у таборі два блоки — чотирнадцятий і п'ятнадцятий. Ось поки що все.

— Яволь, гер лагерфюрер! Але, щоб виконати за п'ять днів такий обсяг робіт, дозвольте нам на ці п'ять днів перейти в цей барак, адже доведеться працювати й уночі. Та й ніхто не розтягуватиме дефіцитних матеріалів. Учора, наприклад, ми схопили двох злодюг з шостого блоку. Ось їхні помери — я записав, щоб доповісти...

Карел дістав з кишені папірець і дав Бруно, а Кабан наказав сьогодні ж перед строем провчити пегідників. Це були помери двох мерзепних піплів, які вже давно набридли чехам і не раз що-небудь крали у них. А головне те, що ці піплі по-садистьки знущалися з «мусульманів», і треба було провчити їх.

— Перейдете в цей барак, але на апелі з'являтиметесь до свого центрального блоку — не буду ж я ставити до вас іще одного блокфюрера. Тепер можете працювати, як хочете, хоч цілодобово, але до середи щоб усе було закінчено. І женіть в шию усіх, хто заважатиме. А найпахабніших — передавати в руки Бруно. Він зуміє прочистити мізки будь-кому, — наказав Кабан.

— Яволь, гер лагерфюрер! Усе буде виконано! — гаряче запевнив Карел.

Після цього Кабан і Бруно поверхово оглянули барак.

— Бруно, мені подобається цей чеський капо, який ще не втратив господарської жилки, совісті і почуття обов'язку. До того ж — чудова німецька вимова, відчувається справжня німецька школа. Оце справжній інженер-будівельник. Накажи видавати йому особисто пайок з есесівської кухні, а його команді признач з в'язнівської кухні цулягу: супу необмежено, а хліба — додаткову порцію на кожного.

— Яволь! — виструпчився Бруно.

На цьому огляд закінчився, і вони пішли з барака.

— Ахтунг! — надривно гаркнув Карел, страшенно схвилюваний.

Пронесло! І так вдало! Тепер вони знали конкретний строк, знали, що і як робити. А головне — їм допоміг сам лагерфюрер, дозволивши переселення. Візит начальника в будь-яку арбайтскоманду завжди був нещастям, а тут усе вийшло навпаки. Як у казці!

— Карел, вам не доводилося чути російське прислів'я: «Не было бы счастья, так несчастье помогло?» — запитав Володя.

— Я зрозумів, — посміхнувся Карел. — У нас теж є таке прислів'я, щоправда, звучить воно трішки інакше: «Якщо людині дуже погано, тоді їй іноді допомагає нещастя».

Вони увімкнули диво-ліхтарик і знову полізли в тунель.

20

В обід прибіг посильний із табірної кухні. Він приніс приголомшуючу звістку: Карела просять з'явитися на кухню й одержати пайок — на себе і на свою команду. Умиваючись, Карел жартував і сміявся:

— Ось так, друзі мої. Запрошення на царський обід. Пер-со-наль-не! Це вам не фунт цвяхів і пучка тирси. А лагерфюрер мені страшенно сподобався — симпатичний кабанчик, ну просто молодчага. Свій в дошку. Розуміє, що людям перед далекою дорогою треба набратися сил. У Чехословаччині я дам банкет, і перший мій тост буде за здоров'я Кабана. А зараз — Вальдемар, Георгій і Фраптек — ходімо зі мною. Цікаво ж усе-таки знати, чим сьогодні нас почастують.

Учотирьох вони вирушили на кухню. Зустрів їх кюхе-капо Вальтер — сіроокий молодий німець, в недалекому минулому відомий спортсмен, член збірної команди Німеччини з футболу. Як він опинився в таборі, хлопці не знали. Знали тільки те, що серед есесівців було багато шанувальників спортивного таланту Вальтера. Йому симпатизував і покровительствував сам Кабан, який і призначив Вальтера начальником табірної кухні, почепивши йому на рукав пов'язку капо. До цього призначення Вальтер поставився своєрідно: взяв у помічники одного поляка — колишнього кухаря фешенебельного варшавського ресторану — й переклав на нього усі свої обов'язки, а сам з ранку до ночі займався спортом і засмагав на сонці.

Жив Вальтер як знатний вельможа: в окремій величезній кімнаті бельетажа кам'яного будинку табірної кухні. Споруда ця була схожа на фортецю: метрові стіни з червоної німецької цегли, вузькі, схожі на бійниці, вікна, гостроверхий черепичний дах. Тут було тихо, спокійно. Вальтер розкошував. Півсотні табірних придурків — німецьких кримінальних злочинців, які займали в таборі вищі командні посади, харчувалися з есесівської кухні і есесівських складів, де було все, починаючи від курятини, свіжого молока, вершків і масла і кінчаючи шоколадом, винами й фруктами. І все це проходило через руки Вальтера. Крім того, він одержував, завдяки протекції лагер-фюрера, багато поштових посилок від численних друзів і шанувальників його спортивного таланту, а також від Міжнародного Червоного Хреста. Усе це Вальтер розда-ронував у таборі друзям і знайомим, нерідко пригощаючи ласощами й винами навіть блокфюрерів. Тому всі табірні промінені запобігали перед ним, намагаючись будь-якою ціною зажити «блат» і прихильність Вальтера. Його величали найкращими найменнями, а найчастіше — «наш годувальник», «наш Вальтер», «наш дорогий Вальтер».

Навіть у таборі Вальтер зоставався таким же фанатом-спортсменом, яким був до ув'язнення. Він не курив, не пив, не об'їдався, суворо дотримувався режиму спортивних тренувань і відпочинку, мріючи після війни і звільнення знову повернутися у великий спорт. Уранці проводив двогодинну розминку на повітрі, а в другій половині дня — тригодинне тренування, в яке входили різні види бігу, кроси, гімнастика і робота з м'ячем. Щодня хто-небудь з есесівців брав Вальтера на прогулянку в ліс, де він бігав кроси або гуляв. Інколи його використовували як

інструктора-методиста для організації занять з фізичної підготовки в есесівському гарнізоні.

Есесівці відверто заздрили йому, але водночас і пишалися ним: адже зовсім недавно його фотографії не сходилили зі сторінок спортивної преси, він вважався кращим нападаючим німецької збірної, а в 1939 році сам Гітлер потиснув йому руку — тоді ще зовсім юному талановитому спортсмену. Німецькі кримінальники і есесівці, вкрай отруєні націоналізмом, вважали Вальтера втіленням спортивної гордості і честі німецької нації та арійської раси. Однак Вальтер чомусь опинився в таборі. Ходили чутки, що він не виправдав сподівань гітлерівців, які намагалися перетворити німецький спорт на знаряддя своєї расової політики. А дехто висловлював припущення, що Вальтер, як людина абсолютно аполітична, ув'язнений за якийсь тяжкий кримінальний злочин. Але мало хто вірив у те, бо ж Вальтер ніколи не скривдив у таборі жодного в'язня і ставився до всіх однаково, незалежно від того, якої національності в'язень — поляк, росіянин, українець, німець чи єврей.

Незважаючи на це, лагерфюрер виявляв до Вальтера якусь незрозумілу зворушливу увагу, оточив його особливим піклуванням і покровительством, що дивувало і в'язнів, і есесівців, які поки що не знали справжньої причини. Усе, пов'язане із загадковим ув'язненням Вальтера і його не менш загадковими стосунками з лагерфюрером, було оповите якоюсь таємницею, яка, власне, хлопців зараз і не цікавила, бо вони мали свою таємницю, важливішу й дорожчу за все на світі.

— А я вас жду і дивуюсь, що капо такої висококваліфікованої команди до цього часу не ставили в список тих, хто отримує пайок за спеціальними, високими нормами, — сказав Вальтер, тиснучи Карелу руку.

— Що вдієш, табір є табір, — розвів руками Карел, — але, слава богу, помилка виправлена, і ось ми прийшли до вас. А ми ж, дорогий Вальтер, усі шанувальники вашого таланту й дуже раді познайомитись...

Вальтер запросив усіх чотирьох до своєї кімнати. Вона вражала розмірами і розкішною обстановкою. На шикарній тахті — дорогі вовняні ковдри, білосніжні простирадла й пухові подушки. На підлозі — величезний пухнастий яскравий килим. На вікнах — ніжно-прозорі фіранки, а на підвіконнях — гарні вазони з квітами розквітлої рожевої герані, пишної примули і з великими суцвіттями напро-

чуд гарних гортензій. Під вікнами на підлозі в два ряди вздовж усієї стіни — теж вазони: і листаті молоденькі фікуси, і кактуси, і цикламени. Це була своєрідна оранжерея, яка наповнювала кімнату терпким, хвилюючим запахом живих квітів. Мабуть, Вальтер дуже любив квіти і в такий спосіб боровся із смородом, що долинав із трупарні в усі куточки табору. В усякому разі, в затишку цієї кімнати можна було відпочити від табірних жахів, і Вальтер відпочивав, поживаючи таким собі князьком.

Всі стіни кімнати обклеєні вирізками з журналів зі знімками Вальтера та його команди. В центрі, на видному місці, усміхнений Гітлер у нацистській формі тисне руку юному Вальтеру на стадіоні. Вальтер лівою рукою притискує до грудей кришталевий кубок. Спокійно, без ніяких підлесливих посмішок, з гідністю дивиться на фюрера. На бронзовому тілі біленька майка і біленькі труси. Під знімком напис: «Серпень 1939 року. Берлін». Усе це, мабуть, вражало кожного, хто переступав поріг цієї дивовижної кімнати. Десятки ефектних фотографій яскраво відображали спортивний шлях цієї людини, яку хоча й викреслили зі спорту, однак не змусили зрадити йому. Вальтер і зараз був у самих трусах і майці — засмаглий, мускулястий, сильний і життєрадісний. Осяяний могутнім здоров'ям і юною тренованою силою, яка нуртувала в ньому, він, здавалось, щойно вибіг з арени стадіону і на хвилю заглянув до своєї роздягальні. Звалений в кутку кімнати спортивний інвентар посилював таку ілюзію.

Володя ковзнув очима по фотокартках, де були відображені драматичні моменти футбольних баталій на стадіонах Берліна, Лейпціга, Дрездена, Нюрнберга, Дюссельдорфа, Рима, Барселони, Мадрида, Лондона, багатьох інших міст. Карел вів жваву розмову з Вальтером, Жора з Франтеком роздивлялися фотографії, а Володя милувався атлетичною статурою живого Вальтера, кожний м'яз якого вигравав тренованою силою, дихав квітучим здоров'ям.

І Володі стало сумно, в серці забриніло тужливе і болісне, ще мало усвідомлене відчуття чогось навіки втраченого. Якби не війна, Володя, можливо, зараз зустрівся б з Вальтером де-небудь на міжнародній спортивній арені. Можливо. Але через оцього пихатого, жорстокого типа з вусиками, що на фотографії потискує руку футболістові, Володя з Вальтером, як і мільйони інших жертв, опинилися в проклятих таборах. І хоча становище цих двох

юнаків зовсім різне, однак обидва вони у таборі смерті, і ще невідомо, хто з них і коли вийде на волю...

Тим часом Вальтер запросив усіх до столу, натиснув кнопку сигналізації, і в кімнату хутко зайшов чоловік у білосніжній кухарській куртці, мовчки поклонився.

— Стефане, накрийте, будь ласка, стіл на п'ять персон, — попрохав Вальтер.

Стефан знову мовчки, немовби німий, поклонився і щез.

За хвилину стіл був накритий. Овочевий суп, макарони з підсмаженим м'ясом, свіжі огірки і помідори, оселедець, картопляне пюре, зелена цибулька, вершкове масло, білий хліб і какао. Усе це здавалось солодким сном, а не реальністю.

— Чи не налити по чарці доброго вина? — запитав Вальтер, дістаючи з полірованої тумбочки пляшку старого рейнвейну.

Карел відмовився. Вальтер не став умовляти і запропонував налягти на їжу. За цією царською трапезою він завів мову про те, як йому потрібна їхня допомога.

— Розумієте, Карел, я мрію повернутися у великий спорт і тому не повинен марнувати час. Мені треба зберігати спортивну форму, і для цього у мене є можливості. Звичайно, технічно як футболіст я тут не виросту, але рівень загальної фізичної підготовки я можу і повинен зберегти. Для цього потрібно серйозно тренуватися. У погожі дні я роблю це на повітрі, але в сльоту треба мати умови. Тому я хочу мати свій спортивний куточок. Оцю кімнату можна перетворити на невеличкий імпровізований спортзал. Ось тут поставимо шведську драбину, а з цього боку повісимо гімнастичні кільця. Ви зрозуміли мій задум?

— Так, зрозумів. Ви маєте рацію: хіба ж можна такому спортсменові сидіти склавши руки? Це було б просто злочином! Кільця — обов'язкові! Стеля тут висока, дуже зручно. На горищі ми покладемо зміцнюючу балку, просвердлимо в стелі дірки й пропустимо через них троси для кілець.

— Ви просто читаєте мої думки: я якраз так і думав — балка, дірки, троси... А ось тут приладнаємо гімнастичну перекладину — одним кінцем у стіну, а другий кінець закріпиться кронштейнами до стелі або до підлоги. Далі. Ви мені зробіть велосипедний станок для тренажу, щоб можна було, сидячи на велосипеді, закріпленому у цьому станку, тренувати ноги, серце. Скоро мені привезуть спеціальний велосипед, з шестернями перемикання передач.

Універсальний. Він годиться для будь-яких умов — і для тренування на місцевості, і для тренування на тренажному станку. Станок повинен бути розбірним, щоб легко було розбирати й переносити в будь-яке інше приміщення. Потрібні будуть ще деякі речі, наприклад, гімнастичні стояки. Тобто гімнастичні паралельні бруси в мініатюрі — в основному для силових вправ. Або такі дрібниці, як гімнастична лавка чи дерев'яний поміст для штанги. Конструкцію і розміри я підкажу. Думаю, що для вас це не становитиме ніяких технічних труднощів.

— Ясно. Все зробимо, Вальтер. У вас буде справжній спортзал, — пообіцяв Карел.

— Чудово. Я не сумнівався, що ви допоможете. Але коли ви змогли б розпочати роботу?

— Доведеться трішки зачекати. Зараз виконуємо особисте завдання лагерфюрера, працюємо вдень і вночі. А десь через тиждень — будь ласка, ми до ваших послуг.

Зраділий Вальтер пообіцяв належним чином віддячити, причому негайно. Він наливав їм уже по четвертій склянці справжнього какао, а вони, змокрівши, пили й пили з насолодою. В цей час хтось тихенько постукав.

— Герайн! — відгукнувся Вальтер.

Двері обережно прочинилися, просунулася голова таємничого, незворушного Стефана.

— Увага! Кюхефюрер!.. — багатозначно прошепотів він і моментально щез. Хлопці, як по команді, підхопилися з-за столу, збираючись тікати.

— Не лякайтеся, сідайте й допивайте. У мене з кюхефюрером повний контакт, — заспокоїв Вальтер.

В цю ж мить двері різко розчахнулися і в кімнату вкотився спітнілий обершарфюрер з парабелумом на животі.

— Ахтунг! — неголосно і спокійно скомандував Вальтер.

Усі виструнчилися. Володя пошкодував, що не встигли закінчити обід і вчасно не вшилися звідси, та виявилось, що його тривога була марною.

— Сідайте, їжте, я не заважатиму, — байдуже буркнув кюхефюрер, здивувавши всіх, окрім Вальтера.

— Велике вам спасибі, але нам час на роботу, — сказав Карел, вийшовши з-за столу.

— Не варто поспішати, ще напрацюєтесь. Я ось хочу вас дещо запитати, — сказав кюхефюрер цілком дружельбно і, посадовивши усіх за стіл, сам теж опутився стомлено на тахту. Зняв кашкета, розстебнув мундир і почав вити-

рати хусточкою зіпрілу шию. Його лице було неприродно червоним, як у алкоголіка, який щойно десь хильнув спиртного. Хлопці почувалися ніяково.

— Вальтер, налий-но скляночку,— зморено попросив кюхефюрер.

Вальтер дістав з тумбочки пляшку рейнвейну, налив у склянку. Кюхефюрер перехилив її в горло, як у бочку.

— Ще одну. Дякую, Вальтер. А гостям?

— Вони непитуці.

— Гарзд. Тоді нагодуй їх обідом.

— Вони щойно пообідали. Це чехи із команди тишлерів,— пояснив Вальтер.

— Бачу, що чехи, не сліпий, слава богу,— відповів кюхефюрер і повернувся до Карела, у якого на рукаві пістрявіла шовкова пов'язка капо: — Скільки в твоїй бригаді теслярів?

— Двадцять вісім, гер кюхефюрер,— доповів Карел, скочивши на ноги і клацнувши підборами.

— Не клацай, це мене дратує. В неофіційній обстановці формальності ні до чого,— в'яло промимрив.

Від жару й вина він геть розморився і поглядав на них з добродушністю безтурботного п'яниці, який після чималої дози спиртного дивиться на довколишній світ ласкаво, з дитячим захопленням, готовий пробачити всім будь-які гріхи. Бурячково-червоний ніс, мішки під очима і очі алкоголіка видавали в ньому стійкого шанувальника Бахуса. Кюхефюреру було вже років за п'ятдесят. Він був пшакуватий, товстий, занадто брезклий і млявий як для свого віку. Очевидно, його кар'єра не вдалася, оскільки звання обершарфюрера, тобто фельдфебеля СС, в такому віці — явище рідкісне. Як правило, обершарфюрерами ставали дев'ятнадцятирічні есесівці після навчання в спеціальній школі, куди набирали юних фашистів із загонів гітлерюгенда. Але щоб на шостому десятку літ дослужитися до фельдфебеля — таке траплялося рідко. Та й не часто можна було здібати закінченого алкоголіка в есесівському мундирі, особливо — при виконанні службових обов'язків. Все це дуже здивувало Володю, а панібратське ставлення кюхефюрера насторожувало, здавалось підозрілим. «Добре, що ми з Жорою одягли куртки з чеськими вінкелями», — подумав Володя, позираючи на кюхефюрера, який якраз дивився на його вінкель.

— Чехи... Та-а-к, люблю чехів, непогані хлопці,— промимрив кюхефюрер з відвертістю п'яного, який освідчуєть-

ся в своїй любові першому-ліпшому зустрічному. І звернувся до Карела: — Як тебе звати?

— Карел.

— Ось що, Карел. Я видаватиму вам цулягу — на всіх двадцять вісім чоловік. Тобі особисто даватиму ще дещо — продуктами будеш забезпечений, як бог. А ти мені теж дещо зробиш. Правда ж?

— Яволь, гер кюхефюрер!

— Чудово. Спершу на кухні. Нема ж ніякого обладнання: ні столів, ні шаф, ніяких пристосувань, а про якісь механізми й говорити нічого — хоч вішайся. Як працювати? Правда, робочих рук вистачає, але ж робітники — це ще не все. До того ж усі вони злодії. Краще зменшити їх кількість за рахунок механізації і кращого обладнання. А що ж казати про овочесховище? Нема навіть жолобів для засипання картоплі. З машин картоплю кидаємо лопатами прямо в підвал на цемент, картопля б'ється, псується. Хіба це порядок? І головне — нікого це не обходить, усе повинен робити я. А в мене що — десять рук і дві голови? поскаржився розімлілий кюхефюрер.

— Так, правду кажете, гер кюхефюрер. Годувати такий табір — хіба це жарти? — поспівчував Карел.

— Ти мене зрозумів, капо. Приємно мати справу з розумною людиною. Отже, сьогодні ж приступайте до роботи, а я, ясна річ, у боргу не залишусь, — відразу ж пожвавився кюхефюрер.

— Мушу вас засмутити, гер кюхефюрер. Ми повинні терміново закінчити тринадцятий барак, а потім обладнуватимемо псарню. Це наказ лагерфюрера, — сказав Карел.

— Ох, знову собаки... Собаки, звичайно, річ непогана, але чи можна собаками виграти війну? — саркастично усміхнувся кюхефюрер.

Володя та його друзі просто не повірили своїм вухам, бо ж не сподівалися почути таке від есесівця. А тим часом кюхефюрер продовжував:

— Ці собаки мені в печінках сидять — я повинен день і ніч сушити собі мізки, чим і як їх годувати. М'ясо давай найкраще і найсвіжіше, раціон міняй майже щодня. Адже це собаки найкращої німецької породи! І все повинен робити я. А якийсь вискочень собачий фюрер Зесбом намагається мною командувати... Вальтер, налий-но ще скляночку...

— Гер кюхефюрер, сьогодні я мав розмову з лагерфюрером, і він мені сказав, що після царні буде інша робо-

та. Можливо, він мав на увазі якраз ваше кухонне господарство? — спробував утішити його Карел.

— Голубе мій, знаю я його плани — почне будувати собі нову віллу. Йому однієї, бачте, замало. Ох, бог буде свідком, незабаром усі ці вілли разом із собачими фіурерами та собаками полетять до чортів собачих, донерветер, — сказав, геть сп'янілий. І, варнякаючи, звернувся до Вальтера: — До тебе маю претензію: я ж тебе люблю, а ти, негідник, зловживаєш цим — не робиш ну нічогосінько, просто валяєш дурня. Хіба можна перетворювати кухню на бордель? Коли б я не прийшов — завжди застаю біля кухні сонмище «мусульманів». Унадились. Якщо лагер-фіурер побачить, зніме з нас обох шкуру! Мені теж шкода «мусульманів», але хіба я винний, що вони дохнуть? Якого біса притарабанились у табір? Я вас сюди запрошував? Вальтер, показую покінчити з цим свинством — киями порозганяти зброд! І щоб я не псував собі нерви...

Володя нетерпляче позирав на Карела — надто вже затягувалась ця аудієнція. А там — робота, дорога кожна хвилинка! Та й товариші ж чекають, мабуть, нервують, та ще й голодні. А тут слухай п'яні теревені есесівського «добрячка»... Карел зрозумів його погляди і почав дякувати шефові кухні, обіцяючи, що найближчим часом при першій же можливості займеться його господарством і зробить усе, що треба.

— Хвилиночку, капо, я відмічу собі для пам'яті дещо і розпоряджусь. Вальтер, поклич мені Гришеньку, — наказав кюхефіурер.

У його німецькій мові дивним дисонансом прозвучало російське ім'я «Гришенька», сказане без найменшого акценту.

Володя з Жорою ще більше здивувалися, коли через хвилину в кімнату, радісно підстрибуючи, вбіг п'ятнадцятилітній, рожевощокий пустунчик — чистенький, вгодований, сяючий, гарненький, схожий більше на дівчинку, ніж на хлопчика. На чорному вінкелі, що означало «саботажник», літера «R» — тобто росіянин. А номер «сто п'ятдесят тисяч» свідчив про те, що хлопчик цей зовсім недавно потрапив до Освенціма, а звідти — до цього табору. Отже, свіженький новачок, а поведінка як у стопроцентного, досвідченого піпля. Дивина! Грайливо підстрибуючи, хлопчик підбіг до кюхефіурера і дзвінким дитячим голосом гарною російською мовою привітався:

— Здрастуйте, Рудольф Карлович!

— Здрастуй, моя радість! — стрепенувся кюхефюрер, схопивши хлопчика в обійми.

Кюхефюрер говорив теж російською, як справжній росіянин. В його голосі і в очах — непідробна ніжність. Володя з Жорою ошелешено дивилися то один на одного, то на кюхефюрера і цього дивного хлопчика, якого фельдфебель, не соромлячись присутніх, посадив собі на коліна. Есесівець і в'язень обнімаються — нічого собі картина! Таке вони бачили вперше, і в цьому було щось незбагненне, страшенно огидне.

— Гришутка, ти вже обідав?

— Так, Рудольф Карлович, обідав, чесне слово.

— Нічого, ріднесенький, поїмо ще раз — у мене є смачні речі... Ось тільки відправимо цих людей. Принеси мені, лебедику, мою папочку, — солодко проспівав кюхефюрер.

І Гриша, безцеремонно обмацавши кишені свого благодійника, знайшов там ключі, весело підкидаючи їх на долоні, вибіг з кімнати. За хвилину повернувся з шкіряною папкою. Кюхефюрер дістав з неї цупкий зошит, щось записав і звернувся до Гриші, мабуть думаючи, що з присутніх більше ніхто не розуміє по-російськи.

— Ці в'язні — з чеської бригади теслярів. Їх двадцять вісім чоловік. Якщо мене не буде і якщо відсутній Вальтер — видавай їм цулягу, двічі на день: можна суп, картоплю, трохи хліба і трохи маргарину — на твій розсуд, але не дуже балуй, бо ще нічого вони для нас не зробили.

— Зрозуміло, Рудольф Карлович.

Тепер Володя не сумнівався, що кюхефюрер за походженням російський німець, який, мабуть, довгий час проживав у Росії. А ось Гриша — загадка. Скоріш за все — звичайнісінький піпль, який став жертвою есесівського алкоголіка-гомосексуаліста.

Нарешті кюхефюрер відпустив їх, попередивши, що через тиждень жде від них роботи. Вальтер повів їх до зали роздачі, де приголомшив своєю щедрістю: великий кесель пшоняного супу і кесель щойно звареної, очищеної картоплі, смак якої вони вже й забули за довгі роки неволі. Та й це ще не все. Вальтер завів їх у приміщення продуктового складу, дав там кілька пачок маргарину і цілий мішок сухарів вагою тридцять два кілограми. Матінко рідна! Він неначе в воду дивився і, вгадуючи їх думки, дав сухарів на дорогу. А дорога ж далека й нелегка. Скільки треба продуктів, щоб прогодувати тридцять одного чоло-

віка протягом хоча б одного тижня? Чимало. А де їх узяти? Вони мріяли про кілограм сухарів, які треба мати в запасі — насамперед для хворих, знесилених, поранених, адже збиралися не на прогулянку... І раптом — цілий мішок! Як тут не хвилюватися!

У барак поверталися, задихаючись від напруження. Вантаж, який вони несли, був для них тепер цінніший за всі скарби світу...

А там, у бараці і під землею, кипіла шалена робота. Зробили перерву і накинулися на їжу, як божевільні. Їх підганяла невідкладна справа, від якої залежало все, навіть життя...

Увечері Володя з Жорою лишилися в бараці охороняти інструмент і майно, а чехи кинулися переносити свої постелі з центрального блоку. Ще не встигли вони повернутися, як прибїг посильний з кухні.

— Капо Вальтер просив повернути порожні кеселі і одержати каву! — крикнув ще здалеку.

— Дякуємо! Зараз прийдемо! — відповів Володя.

Через хвилину повернулися чехи — у кожного на плечах скачаний, з ковдрою і подушкою, матрац.

— Якщо не зіпсуються наші стосунки з Вальтером, у ці останні дні ми непогано підгодуємось і зробимо необхідний запас на дорогу. А втім, він гарний хлопець і не повинен змінити своє ставлення до нас, — уголос міркував Карел.

За вечерею згадали Петра Панасюка. Оскільки він перебував у сусідньому, дванадцятому, бараці, знайти його було легко. Володя і Жора віднесли йому хліб, маргарин, грохи картоплі, пляшку гарячої кави з цукром. Біля барака сіли з Петром на вичовгану тисячами ніг землю.

— Ех, землячки, землячки, дорогі ви мої рятівники! Не знаю, просто не уявляю, що робитиму без вас... — сказав схвильовано.

— А ти без нас не роби нічого, роби тільки з нами, — намагався пожартувати Жора.

А Володя тихо пообіцяв:

— Тебе, Петре, ми не кинемо. Ніколи.

Петро мовчки їв, і сльози гарячої вдячності текли й текли по його змарнілому обличчю... Сьогодні він чомусь розклеївся.

Заревіла сирена апелю. Володя і Жора кинулися до свого блоку. Апель у їхньому блоці пройшов на диво швидко і благополучно: блокфюрер Жаба поспішав у казино, а

блоковий Картяр — до своїх друзів догравати. До відбою лишалася година, і Володя з Жорою поспішили назад до чехів. Проходячи мимо шостого блоку, побачили показову ексекуюцію. За наказом старости табору Бруно, на майданчику, перед строем двох тисяч в'язнів, гумовими шлангами били двох мерзенних піплів за крадіжки. Це були якраз ті самі піплі, що вже не раз крали різний інструмент у чехів. Карел давно їх запримітив, як запримітив і те, що саме ці двоє дуже полюбляли знущатися з в'язнів, тому, не вагаючись, і повідомив їхні номери начальству. І от машина спрацювала: каральний меч адміністрації упав цього разу на двох садистів.

Володя аж зупинився, щоб подивитися ексекуюцію, але Жора смикнув його:

— Не варто витрачати час! Нам ніколи...

Після тяжких роздумів і палких суперечок прийняли соломонове рішення: загін розділити на дві групи: 15 і 16 чоловік. Вибрали командирів. Командиром більшої групи став комуніст Карел. Меншу групу очолив комуніст Януш Кемпка — колишній капран чехословацької армії. Відразу ж затвердили два маршрути: для групи Карела — «північний» маршрут, для групи Януша — «південний». Пункт збору обох груп — ліс поблизу Острави. Час збору — з 15-го по 20-е жовтня. Затим передислокація в районі Південних Бескидів. Затверджені основні і запасні явки у надійних, знайомих Карелу чехів з числа тамтешніх жителів. Пароль і відгук давні, ще довоєнні: «Над Влтавою гарні світанки» — «І влітку, і взимку».

Це здивувало Володю, але Карел пояснив, що змінювати пароль і відгук не можна, бо ж про це не знатимуть там, на явці, адже стільки років не було з ними зв'язку. І взагалі, все це — теоретично, умовно, оскільки невідомо, чи є ще ті явки, чи вже давно знищені гестапівцями. Головне — вирватися з табору і пробитися в Чехословаччину, а там буде видно...

Подія, якою вони жили і якою марили, наближалася, набувала в їхній уяві чітких, реальних, конкретних форм. Уперше за всі місяці перебування у цьому страшному таборі смерті Володя заснув глибоко й міцно, як убитий, не поворухнувшись аж до сирени підйому, а прокинувшись, відчув себе зміцнілим і бадьорим. Таке ж самопочуття було і у Жори. Посилене харчування робило свою справу, молодість перемагала, а велика мета підняла незламних юнаків над усіма страхіттями світу.

— Живемо, малюк? — радісно запитав Жора, щойно розплющивши очі.

— Живемо! — бадьоро озвався Володя.

— Тож-бо.

З таким настроєм починали новий день, який мав бути ще метушливішим, виснажливішим і складнішим за всі попередні.

21

Після вранішнього апелю розпочалося формування арбайтскоманд. Центральна лагерштрассе вирувала. Скори-ставшись несусвітною колотнечею, Володя і Жора, як і раніше, чкурнули в тринадцятий до своїх побратимів.

Чехи вже встигли одержати у Вальтера так звану цулягу. І знову Вальтер дав більше, ніж сподівалися. Взявши частину продуктів, Володя і Жора збігали до Петра, нагодували його. Усе робилося блискавично. Щойно сформовані арбайтскоманди ще не встигли вирушити за ворота, а тут, у тринадцятому, вже кипіла шалена робота.

Карел привів бригаду електриків і, пославшись на строгий наказ лагерфюрера, змусив їх терміново проводити електромережу в цей, ще не готовий, барак. П'ятеро молодих німців із зеленими вінкелями на в'язнівських куртках виявилися не тільки чудовими спеціалістами електромонтажної справи, а й метикованими хабарниками. Вони неохоче приступили до роботи, явно розраховуючи затягти її на невизначений час. П'ять пачок сигарет і п'ять баночок м'ясних консервів, запропонованих Карелом, подіяли на електриків значно краще, ніж усі «найстрогіші накази лагерфюрера». За якусь годину в бараці загорілося електричне світло. Більше того, щедрі електрики подарували чехам кілька запасних лампочок з патронами й метрів двадцять електричного шнура — «для технічних потреб». І як тільки пішли електрики, чехи підключили шнур до загальної електромережі й освітили тунель.

Це було величезне досягнення, бо ж під землею світло було потрібне, як повітря. І хотілося ж приберегти ліхтарика. Крім того, освітлення необхідне і в бараці, щоб працювати і вночі: адже вони змушені були рухати, крім тунелю, і усю теслярську роботу в бараці, яку пильно перевіряв сам староста табору гер Бруно Броцевскі.

Щодня Бруно робив обхід табору, навідувався й сюди. Щоправда, затримувався педовго, бо не любив дихати пилюкою. Штучна пилова завіса, створювана спеціально до його приходу, поки що рятувала становище, проте його візити дуже лихоманили усіх, бо в усьому таборі це був найнебезпечніший тип. От і цього разу приперся — мовчазний, похмурий, страшний, як гроза. Поляскуючи нагайкою по лакових халявах, покрутився з хвилину і мовчки зник, але ця довга, тяжка хвилинка добряче усім потіпала нерви.

А згодом цілком несподівано прителіпався п'яний кюхефюрер, якому заманулося особисто перевірити, чи не байдикують чехи і чи не забули про обладнання кухні. Від цього відкараскалися порівняно легко, наобіцявши сім мішків вовни.

— Як ти думаєш, що це за тип? — запитав Володя Жору.

— Очевидно, російський німець або колишній білогвардієць. Алкоголік, гомосексуаліст. Неважко здогадатися, для чого тримає Гришу... Покидьки.

— А якої ти думки про Вальтера?

— В усякому разі, Вальтер ще не втратив порядності. Звичайно, так одразу людину не пізнаєш, але від першого знайомства лишилось дуже приємне враження. Незрозуміло тільки, як така людина могла «вписатися» в отой «кухонний тріумвірат». А втім, чого дивуватися, концтабірна дійсність зіткана з парадоксів. Та й чого нам сушити цим мізки. За роботу, малюк! Швидше б уже попрощатися з усіма оцими «благородними» і «неблагородними», перед якими зараз жебракуємо...

Ні Жора, ні Володя навіть гадки не мали, що в майбутньому їм ще доведеться зустрітися і з Вальтером, і з кюхефюрером, і з Гришею... А поки що хлопці разом з чехами опустилися в глибокий, холодний тунель, де вони знову затято вгризалися в тверду землю.

І раптом — тривога! І знову, уже вчетверте, підйом нагору, маскарад з переодяганням і пиловою завісою, з «шумовим ефектом».

Цього разу притарабанився новоспечений блоковий іще не обладнаного й не заселеного, власне, ще не існуючого тринадцятого блоку. Карел ошелешено дивився на нахабного заброду, який тримався підкреслено розв'язно, з викликом. Граючись нагасм, цей жевжик крутився дзигною і весь час стріляв очицями на свій лівий рукав, на якому

красувалася широка малинова пов'язка з чорним вигаптуваним написом «Blockältester 13». Він одверто хизувався і цією новенькою яскравою пов'язкою, і гарно сплетеним шкіряним пагаєм, і своїм службовим становищем. Блоковий ще не одержав у своє розпорядження підлеглих, а у нього вже свербіли руки. «Матінко рідна, скільки ж є ще на світі падлюк, які за шматок шовкової ганчірки на рукаві, за додатковий черпак баланди здатні на будь-яку підлість!» — з ненавистю й огидою думав Володя, скося позираючи на новоспеченого катюгу, який уже почав прискіпуватись до Карела.

— Капо, чому так довго тягнеш з будівництвом? Чи не збираєшся отут порпатися аж до зими?

— Ні, не збираюсь. До того ж я за свою роботу звітую не вам, а лагерфюреру, — з притиском відповів Карел.

— Он як! Гонористий... Не дуже костричя, бо пошкодуєш. Хоч ти і капо, але я можу поставити клізму й такому.

У Карела від гніву пересмикнулося лице і потемніли очі. Зусиллям волі він поборов себе.

— За наказом лагерфюрера ми женемо в шию усіх, хто заважає нам працювати, — спокійно мовив Карел. — А ви своїми теревенями саме це й робите. Отже — ось двері.

— Ах, так? Ну, ми ще поговоримо іншим разом і в іншому місці, — нахвалявся мерзотник.

Криво посміхнувшись, він пішов з барака, але настрої у Карела та його побратимів був остаточно зіпсований.

І знову — в тунель. А через півгодини якийсь піпль прийшов щось просити. Його просто прогнали, навіть не оголошуючи тривоги.

Потім спостерігачі повідомили, що четверо незнайомих в'язнів з величезним ящиком на плечах у супроводі якогось фюорбайтера прямують до цього барака. Карел цього разу таки оголосив тривогу. Нервові напруження дійшло межі.

І раптом виявилось, що прибульці принесли радість, а точніше — цілу хуру різного теслярського інструменту, а найголовніше — стамески та сокири, правда, без топорів. А це також зброя. Ті вантажники зі складу навіть гадки не мали, як підняли настрої теслям. Нічого не знав, звичайно, і лагерфюрер, за наказом якого принесено інструмент. Вантажники пішли собі, а тут, у бараці, Карел жваво розподіляв інструмент, як розподіляють зброю серед бійців...

На вечірньому апелі того дня провадилась чергова перетасовка в'язнів. Як же хвилювалися хлопці й потерпали, щоб їх не зачепило це лихо! Воно таки зачепило їх, але як! Це справді була величезна радість. По-перше, їх не розлучили, обоє вони потрапили в дванадцятий блок! По-друге, дванадцятий блок стоїть метрів за п'ятдесят від тринадцятого, а тому тепер їм не доведеться, ризикуючи кожного разу, бігати через увесь табір. А по-третє, вони будуть тепер разом з Петром, якого треба підготувати до втечі. На щастя, перетасовування в'язнів не зачепило Петра, і він залишився на своєму місці. Їм повезло так, що навіть важко було в це повірити.

Після апелю вони на radoщах здушили в обіймах Петра і зайняли місце на нарах поруч із ним — якраз біля дверей барака...

Працювали тепер і вдень, і вночі. Щовечора після відбою Володя і Жора чекали, поки заснуть змучені в'язні, і Петро також, тихенько знімали з ніг гольцшуги і босоніж бігли в сусідній, тринадцятий, до чехів, де знову впрягалися в роботу. Прагнучи якнайскоріше вирватися на волю, побратими майже не дозволяли собі відпочинку. Дні мішалися з ночами. Падали з ніг від утоми й одразу ж засинали. Але сон був короткий, тривожний і чутливий, як відпочинок змученого птаха, що летить у далекий вирій і вмудряється на льоту, над безоднею моря, виключатися на короткий проміжок часу, щоб хоч трішки перепочити. Настороженість не полишала навіть уві сні. Та й спали не більше двох годин — раз чи два на добу, по черзі. Найчастіше засинали в тунелі, вибившись із сил. Але там не вистачало кисню, і того, хто заснув, витягали з підземної пори на поверхню. На повітрі, проспавши з годину, люди самі оживали, прокидалися, як після паркозу, і знову лізли в тунель...

Володя ледве тримався на ногах, на змарніле обличчя Жори лягла печать нелюдської втоми.

— Як же бути з Еріхом? — питав Володя в хвилину відпочинку. — Невже більше не побачимося з ним? Хоча б попрощатися, подякувати...

— Ох, не кажи... — зітхнув Жора. — Мене завжди мучитиме совість, що не зміг по-людськи віддячити цій благородній людині. Він знайшов нам чехів, зробив мені зуби, ділився останнім шматком хліба. А ми й не навідуємося... Давай відпросимося в Карела хоча б на п'ять хвилин, — запропонував.

Так і зробили. Карел дозволив, але сказав, що пайзручніше зробити це увечері, коли у таборі повно народу. І суворо попередив:

— Лише п'ять хвилин! І не розсюсюкувати, бо й стіни мають вуха, тим більше — в центральному блоці. Дасте йому трохи продуктів, пообіцяєте навідуватись, і все. Зрозуміло?

— Зрозуміло, — з полегшенням відповів Жора.

Проте ждати до вечора не довелося — зустріч з Еріхом відбулася значно раніше. Несподівано до них знову навідався Бруно, який, поверхово оглянувши барак і переконавшись, що роботи наближаються до завершення, наказав Карелу негайно піти до художника Еріха і там зняти мірку з портрета, над яким зараз працює художник.

— Спитай у нього, яка рамка потрібна, і щоб сьогодні ж вона була виготовлена. Це моє особисте замовлення. Ясно?

— Яволь, гер лагерельтестер! Зробимо якнайкраще! Я вам безмежно вдячний за увагу, за турботу, за цулягу, за інструмент, за все. Вам і лагерфюреру, — розщебетався Карел.

— Гаразд, робіть, — відтанув суворий староста, — а я доповім лагерфюрерові, що все йде нормально. — І вийшов з барака.

— Ахтунг! — гаркнув, як завжди, Карел.

Переконавшись, що Бруно справді пішов у есесмістечко, Карел, Володя і Жора гайнули до Еріха, влетіли в його комірчину.

— Боже ж мій милий, оце так зустріч! — зрадив Еріх. — А я якраз подумав, де ж мої хлопці, чому не заходять? Радий, дуже радий... Ну, сідайте, будь ласка. Чим же вас пригостити? Хіба що часм...

— Еріх, дорогий, нічого не треба, ми не голодні, ще й вам дещо принесли. Ось хліб, маргарин, цукор, банка консервів, кілька пачок сигарет, — заметушився Жора.

— Так я ж некурящий, — збептежився Еріх.

— Тим краще. За сигарети дістанете все, що тільки треба.

— Ні, ні в якому разі! — запротестував Еріх і, стиснувши голос, почав переконувати: — Зараз працюю на багатого замовника — сволоцюга превеликий, але щось трохи дас. З голоду не помру. Ось гляньте: симпатичний мерзотник...

І тицьнув пальцем у мольберт, де на величезному підрамнику метра півтора заввишки було натягнуте і вже заґрунтоване полотно з чіткими, виразними контурами майбутнього портрета.

— Бруно? — стиха запитав Карел.

— Так. Мерзотник найвищого ґатунку і заплішений дурень: намагається бути схожим на Гітлера. Навіть на портреті хоче бути зображеним так само, як Адольф на відомій картині «Фюрер на параді» — на повний зріст, права рука на пряжці ремня. Оце ж і малюю. Для мене це — тяжка мука. Та що зробиш? Важко навіть сказати, кого ненавиджу більше — єфрейторчика чи майорчика.

— Якого майорчика? — не второпав Володя.

— Та Бруно ж. Хіба я вам не розказував? Він у минулому був штурмбанфюрером, тобто майором СС-військ. За походженням — із багатих німецьких дворян. Його батьки у Сілезії мали великий маєток, декілька копалень. А Бруно був пройдисвітом, волоцюгою і бабієм, якого світ не бачив. Вино, карти, красуні, кінні біга, адюльтери, дуелі... Каламутна хвиля нацизму підхопила його і зробила штурмбанфюрером. Навіть служив деякий час у гіммлерівському відомстві. Але, як і раніше, упадав за чужими жінками. Спіймали на гарячому, бійка, потім дуель. На дуелі застрелив такого ж, як і сам, штурмбанфюрера. Ледве врятувався від шибениці, яку замінили Освенцімом. Бруно був першим нумерованим в'язнем Освенціма: його освенцімський номер — одиниця. Врахувавши минулі «заслуги» цього «почесного» в'язня і соціальне становище його батьків, Гіммлер зробив Бруно першим старостою Аушвіца¹. Проте там Бруно не ужився з Рудольфом Гессом². Той недолюблював аристократів, бо сам колись був бідняком і довгий час наймитував у багатіїв, працюючи конюхом. Гесс відправив його в цей філіал, але не понизив у посаді, бо ж порушувати наказ Гіммлера стосовно Бруно Броневські не наслідився. Зробив це хитро, під пристойним приводом: послав «навести порядок у Явожницькому таборі». Отак Бруно опинився тут. Учора нажлуктився коньяку, з годину позував мені і варнякав

¹ Аушвіц — кодова назва освенцімського табору смерті, який нараховував тридцять дев'ять гігантських філіалів, розкиданих по всій Сілезії.

² Рудольф Гесс — оберкомендант усіх освенцімських таборів смерті.

про своє минуле, про свої заслуги та зв'язки. Вопо мені байдуже. Але цікаво те, що пезабаром Бруно сподівається знову одягти мундир штурмбанфюрера. Каже, що через величезні втрати на фронтах і пов'язаний з цим дефіцит есесівських кадрів Гімmlер помилує його, і він знову стане штурмбанфюрером, а можливо, навіть оберштурмбанфюрером. Ось яких фюрерчиків мені доводиться малювати,— пошепки розповідав Еріх. Глянувши на годинник, Карел розвів руками:

— Вибач, Еріх! На жаль, не маємо ні хвилини. Дякуємо за все. Давайте швиденько зміряємо, яких розмірів має бути портрет. І втовкмайте цьому фюрерчикові, що рама повинна бути масивною, простою і строгою, як портрет і оригінал,— мовляв, це відповідатиме сучасному націонал-соціалістському стилю.

— А для чого це потрібно? — здивувався Еріх.

— Для того, щоб цей бовдур не примусив нас робити йому раму з різними завитушками. Інкрустація — річ копінтка і складна, а в нас немає часу. Відбухаємо йому масивну і просту, як труна, раму, ще й пофарбуємо її в чорний колір. От і все.

Еріх засміявся.

— Гаразд, так і зробимо.

Ще не сіло за обрій сонце, а рамка для портрета була вже готова. Сам Бруно приперся ще раз, прискіпливо обдивився раму, але лишився задоволений. Наказав віднести раму художникові і пообіцяв за роботу два буханці хліба. Один із теслів відніс раму, а інший пішов до Вальтера по хліб. Наказ Бруно Вальтер виконав по-своєму: замість двох буханців дав десять.

Увечері Володя і Жора, як завжди, понесли Петрові продукти. Той уже чекав біля барака. Відійшли на безлюдне місце, сіли на землю, виклали харчі. Але цього разу Петро не накинувся на їжу, а, оглянувшись на всі боки, зненацька ошелешив хлопців:

— Спасибі вам, побратими! Ви врятували мене від загибелі, і я зобов'язаний вам життям. А тому прошу мені вірити... З ваших натяків я здогадався, що ви задумали втечу. І не заперечуйте, я знаю... Учора в бараці біля входу хтось вкрутив потужну лампочку, і в її світлі я помітив у вашому волоссі свіжу глину і тирсу. І я згадав, що бачив якимось, як ви бігли в тринадцятий блок, де працюють чехи. А в усьому таборі ніде не знайдеш глини — скрізь лише пісок... Я одразу здогадався: ви разом з

чехами ристе підкоп? Учора тільки не наважився вам про це сказати... Благаю вас: не кидайте мене, візьміть із собою!

Хлопці пригнічено мовчали.

— Ти нікому про це не бовкнув? — нарешті спитав Жора.

— Та краще повіситися, ніж виказати своїх рятівників! — схвильовано відповів Петро.

— Ось що, Петре, нікому ні звуку! Інакше...

— Могила! — запрягся Петро, стукнувши кулаком себе в груди.

Хвилини через п'ять Володя і Жора доповідали Карелу про розмову з Петром. Карел спокійно сприйняв їхнє повідомлення:

— Думаю, Петро не підведе. А стосовно глини і тирси — ми, звичайно, тюхтії: захоплюємось, втрачаємо пильність. Та що поробиш, коли по сім разів на день доводиться оголошувати тривогу... За всім не вгледити. Ну, нічого, лишилося відмучитись одну ніч і один день. До початку операції лише одна доба... Завтра приведете Петра сюди...

22

І ось настав жаданий день «зет» — 28 вересня 1943 року. Він випав на вівторок. Вранці похолодало, але на небі не було ні хмаринки, після обіду стало навіть припікати. Радувало й те, що ночі стояли безмісячні, темні. Здавалося, сама природа допомагає сміливцям.

А вони вже закінчували усі приготування. Запасені сухарі розфасовані по невеличких пакетах, які могли поміститися в кишенях. З трьох мішків зшито шість рюкзаків — по три на кожну групу. В рюкзаки покладено медикаменти, саморобні бинти, вірьовки, шпагат, запас солі, консерви, кілька пачок маргарину. Крім того, кожний матиме при собі два індивідуальні перев'язувальні пакети. Бинти зроблені з порізаних простирадл, але все ж таки це бинти. В останні хвилини будуть наточені стамески — це теж зброя, і вона діятиме в руках сміливців, — Володя в цьому не сумнівався, — безвідмовно.

Отже, до вечора треба закінчити обладнання барака, бо ж начальство обов'язково перевірить, чи виконано наказ. А вночі тунель вивести на поверхню. Затим — сама операція: по черзі вибратися через тунель на поверхню, за дрот і есесівські вежі, а потім по-пластунськи тихо відповзти метрів на двісті. Далі — босоніж бігти в ліс, і вже

там розділитися на дві групи. До світанку необхідно подолати якнайбільшу відстань в напрямку Східних Бескидів — скільки вистачить сил. Отака була програма дій.

В обід знову одержали цулягу. Їли зосереджено, мовчки. Деякий час у бараці панувала гнітюча тиша, і, щоб розвіяти її, Карел попросив Жору заспівати. І Жора тихо заспівав пісню, яку так любили чехи, яка нагадувала їм про уярмлену батьківщину:

Горо, горо, висока йсі,
Ма, паненко, вздалена йсі,
Вздалена йсі за горама,
Вадне ласка мезі нама¹.

Затамувавши подих, вслухалися чехи в рідну пісню, як у голос вітчизни. На обличчях — горе і радість, гордість і біль. А пісня лине тихо, чисто, виразно в глухій порожнечі величезного барака й немовби оновлює побратимів світлою надією. Здавалося, та пісня несподівано прилетіла з-за колючого дроту, із давнього мирного життя, з далеких просторів рідної землі, знайшла тут, у таборі смерті, своїх знедолених синів і втішає їх, голубить любов'ю і ласкою...

— Спасибі, Георг, спасибі від усіх нас! — розчулено мовив Карел, по-батьківськи пригорнувши Жору.

— Спасибі й вам, друзі, за братерську підтримку, — вдячно потиснув йому руку Жора.

— А зараз, товариші, за роботу! — уже діловито розпорядився Карел.

Працювали як ніколи і водночас із тривогою чекали візиту ненависного Бруно, який мав перевірити і прийняти роботу. Та й чи є на світі люди, які змогли б не хвилюватися в такій ситуації? Дивлячись на змучені, стурбовані й зосереджені обличчя побратимів, Володя відчував щемну жалість до них: як змучилися всі... Та все ж щастя, воля так близько, поруч — і кожен ще з більшим шаленством накидався на роботу...

Лагерельтестер Бруно після обіду мав звичку години зо дві відпочити, потім освіжитися під душем, і тільки

¹ Горо, горо, ти висока,
Моя дівчино, ти далеко,
Ти далеко за горами,
В'яне любов поміж нами.

після цього з набувлюченим виглядом обходив табір. Робив це двічі на день: вранці, після розводу арбайтскомад, і в другій половині дня. Знаючи це, чеські спостерігачі пильнували появу Бруно; були впевнені, що той неодмінно загляне й сюди. І справді, о четвертій годині дня Бруно вийшов із своєї резиденції і одразу ж попрямував до тринадцятого блоку: сьогодні закінчувався строк, визначений ним для теслярської бригади.

Сигнал подали вчасно. Усі встигли переодягтися, вмитися і хутко розсипалися по бараку, загупали молотками, завищали дрелями та пилками. Замелькали лопати — і в повітрі повисла хмара пилу, тирси. Це — «пилова завіса», щоб начальству не дуже хотілося тут затримуватись.

І ось на порозі Бруно. Він, як завжди, акуратно поголений, чепуристий у своєму ретельно випрасуваному чорному мундирі й до блиску начищених лакованих чоботях. В руці — незмінний шкіряний нагай. Після громового «ахтунга» Карел почав доповідати:

— До дванадцятої години ночі усі роботи в бараці будуть закінчені. До першої години ночі тут буде прибрано, сміття зсиплемо в паперові мішки. А завтра можемо розпочати роботу на псарні.

— Гаразд, — кивнув Бруно. — Але після вранішнього апелю сміття віднести на смітник, свої постелі — назад у центральний блок, а інструменти — на склад! Поснідаєте і чекатимете виклику.

— Яволь! — гаркнув Карел, пожираючи очима начальство.

Бруно навіть не виявив бажання обдивитися барак і перевірити якість роботи. Він звик наказувати, знаючи, що ніхто не наслідиться порушити наказ, адже порушників карали на горло.

І знову — шалена робота. Ніхто з начальства більше не турбував їх. З настанням темряви в табір повернулися арбайтскомади і, як завжди в такі часи, табір перетворився на розворушений людський мурашник. Карел покликав Володю й Жору, наказав їм добре повечеряти перед важкою дорогою, дав кілька бутербродів з маргарином і пляшку кави для Петра.

— Нагодуйте земляка і поговоріть з ним. Але ніяких розп'ятувань! Тільки запитайте: згоден чи ні. Якщо згоден, після відбою, коли всі в бараці заснуть, босоніж прибіжіть сюди, але так, щоб есесівці на вежах вас не

помітили. Якщо раптом вас освітять прожектором і крикнуть «хальт!» — не здумайте тікати. Навпаки, зупиніться, зніміть шапки і голосно відрепортуйте, що ви — теслі і за наказом лагерфюрера ідете в тринадцятий блок на нічну зміну, щоб закінчити термінову роботу, яку вранці буде приймати сам лагерфюрер. Я теж вийду вам назустріч з пов'язкою капо. Це переконає есесівців, адже вони бачать, що в бараці вдень і вночі кипить робота. І все ж таки бажано не попадатися. Ну, як кажуть, з богом!

Хлопці пішли шукати Петра.

В цей час біля кухні зчинився гвалт, пролунало кілька пострілів. Дикі лайки і крик, розпачливі зойки... Неймовірний шарварок свідчив про те, що там — облава. Мабуть, хтось із в'язнів, а може, ціла група вчинили спробу щось украсти і «погоріли».

Володя з Жорою з тривогою чекали Петра, а його все не було. Нарешті біля кухні все стихло, звідти розходилися по своїх бараках капо. Навіть у темряві їх легко було розрізнити по жовтих пов'язках і княх, з якими вони ніколи не розлучалися.

Кількох убитих в'язнів потягли до трупарні. А один, покалічений, повз до дванадцятого блоку. Охоплені тяжким передчуттям, Володя з Жорою кинулися йому на допомогу — і з жахом побачили, що то Петро! Впізнавши товаришів, він зарідав і знепритомнів...

Хлопці віднесли його до барака, поклали на землю. Володя лишився біля непритомного Петра, а Жора побіг доповісти Карелу про нещастя. Повернувся швидко, і не сам, а з Янушем Кемпкою. Той приніс медикаменти й ліхтарик. Сяк-так привів Петра до тями, роздягнув його й почав обдивлятися рани, присвічуючи ліхтариком. Хлопці ж, знявши куртки, прикривали від сторонніх те, що робив Януш. А він обробляв рани йодом, заклеював їх лейкопластирем, накладав тугі пов'язки.

Петро увесь був закривавлений. Перебиті м'язи рук і ніг жахливо роздулися, в багатьох місцях розсічена шкіра. Він уже не міг ворухнути ні руками, ні ногами, поки що неясно було, чи хоч цілі кістки. Лице теж закривавлене, страшенно розпухло. Зуби вибиті, на голові рани. Ні про яку втечу Петро вже не міг і мріяти...

— Петре, ми не залишимо тебе, нестимемо на руках... Єдиний шанс! Більше його ніколи не буде... Ти розумієш?.. — мало не плачучи, говорив Володя.

— Спасибі,— простогнав Петро.— Проривайтесь без мене і... хай вам щастить! А мені, видно, не судилося...

На нього ледве натягли одержу й лишили лежати на землі до апельу. Тим часом Януш збігав до чехів і, повернувшись, сказав, що вони готові взяти Петра з собою, нести на руках...

— Ні, ні, я не згоден. Просто не маю права. І ви — теж,— сказав Петро кволо, але твердо.

Януш довго мовчав, розмірковуючи, потім дістав з торби десяток пачок сигарет і буханець хліба.

— Сигарети віддаси штубовому й попросиш зарахувати тебе прибиральником. Головне — аби тебе залишили в блоці. Якось, може, відлежишся — організм у тебе міцний. Впадати у відчай не треба. Штубовий у вас якраз не звірюка, та й цигарки свою справу зроблять... Ну, прощай.

— Прощайте. Дякую. Хай вам щастить,— тихо сказав Петро.

Януш пішов.

Біля Петра лишилися Володя і Жора. Скоро мав початися апель.

— Як же це сталось? — у розпачі питає Володя.

Петро, шамкаючи закривавленим беззубим ротом, розповідає:

— Випадково зустрів хлопця, з яким подружився давно, ще до Освенціма, в тюрмі. Миколою звати. Розговорились. Виявилось, що він у четвертому блоці. Я вирішив трохи провести його. Йшли повз кухню. А там у цей час десятків зо два капо одержували продукти. Скориставшись шарварком, двоє в'язнів проникли просто в роздаточний зал, поцупили бачок з картоплею й кинулися тікати. Причому побігли прямо на нас. На ганок вискочив п'яний кюхефюрер і давай стріляти. Убив обох, попадали бідолахи, картопля розсипалася по землі... А той стріляє. І тут падає мій Микола — куля влучила йому в голову. Кров як бризне! Упало ще кілька чоловік... Я кинувся бігти — і напорівся на Зеєна та ще кількох капо. Накинулися на мене з киями та як почали молотити... В цей час інші в'язні хапають картоплю, розбігаються хто куди. Капо — за ними! А я поповз до свого блоку...

Заревіла сирена. Апель! Хлопці підняли Петра і, обхопивши під пахви з двох боків, поставили в стрій всередину колони, та так і простояли з ним до кінця апельу, підтримуючи, щоб не впав. А потім віднесли й поклали

на нари. До відбою лежали мовчки. На серці у кожного — важкий камінь: свобода поруч, а тут помирає друг.

Знову реве довга сирена — відбій! Зразу ж усе завмирає, табір поринає в тяжкий сон. У бараці не сплять тільки троє.

— Прощай, Петре... — шепоче Володя.

— Прощайте...

Володя з Жорою, взявши в руки свої дерев'янки, тихенько злазять з нар і, затамувавши подих, відчиняють двері. Скрип незмащених завісів різонув по серцю пожем. Нараз здалося, що цей ненависний скрип чують усі вартові на вежах. Хлопці завмерли, напружено прислухаючись. Над табором залягла тривожна, глибока, чорна ніч. Це була та ніч, про яку вони так довго мріяли. Вона зачайлась, як смерть. І хоча Володя й не вірив у прикмети, однак несподіване нещастя з Петром сприйняв як лиху ознаку. Тому й почувався кепсько, невпевнено. В серце заповзав підступний сумнів. Мліли руки й ноги, голова — мов свинцем налита...

У тринадцятому горіло світло. Хтось забивав цвяхи, хтось тесав рубанком, гуркотіли якісь дошки. І повискувало точило — заточують стамески! Ці звуки і заспокоювали, відволікаючи від важких думок, і водночас хвилювали, нагадуючи, що минають останні приготування, як перед боєм.

Хлопці, як тіні, переметнулися до сусіднього барака. Есесівці на вежах нічого не помітили, а чеські спостерігачі, які стояли біля свого барака у темряві, добре бачили товаришів. Безвідмовно діяв світловий ефект, про який не раз говорив Володя.

Карел виліз із тунелю мокрий від поту, забруднений, у глині. В руці — рулетка. Обвів усіх довгим, уважним поглядом.

— Сідайте, друзі, в тісенький гурт. Так, чудово. Двадцять вісім плюс двоє на посту — тридцять. Почнемо останню нашу нараду...

Обличчя Карела світилося суворою урочистістю. Говорив він дуже тихо, але кожне його слово закарбовувалось в свідомості бранців.

— Довжина тунелю — сімдесят метрів. Достатня. Через чверть години пробиватимемо лаз нагору. — Це ще метрів дев'ять. Таким чином, точка виходу на поверхню буде приблизно метрів за п'ятдесят від колючого дроту. Цього досить, щоб непомітно для вартових вислизнути

з тунелю і сховатися в лісі. Направляючим буде Кемпка, замикаючим — я. Як командир я повинен останнім покинути цей барак. Метрів сто будемо повзти по-пластунськи, потім я дам команду бігти до лісу. Головне — робити все швидко, але не зчиняти шуму. Дорогі друзі! Серед нас є двоє комуністів — я і Януш Кемпка. Ми вдячні вам за довір'я, за те, що вибрали нас своїми командирами. Постараємось виправдати довір'я. А зараз ось що: вважайте, через годину ми опинимося в бойовій обстановці, де радитись уже не буде часу. Там наказ командира — єдиний закон, його треба виконувати беззаперечно і блисквично. Отже, залізна військова дисципліна! Ніщо, навіть загроза смерті, не може змусити кинути пораненого товариша на полі бою. Гинь сам, але товариша виручай! Це також для нас священний закон. За боягузтво, малодушність, недисциплінованість і панікерство будемо карати нещадно. Цього вимагає саме життя, наша боротьба, наша справа, на яку ми пішли добровільно й свідомо.

Карел висловлював те, про що думав кожен. Командир хвилювався, потрібні слова не зразу відшукувалися, але він знаходив їх і кидав у цю напружену тишу, просто в серця побратимів. Здебільшого це були молоді люди, змучені важкими стражданнями, страшною каторгою. Але ж скільки сили і волі зберегли вони, виношуючи в серцях палку мрію про збройну боротьбу з ненависним фашизмом! Можна було не сумніватися: ніхто не злякається, виконуючи завдання, а якщо станеться лихо, ніхто не здригнеться під пострілом ката і не заплаче під шибеницею. Кожен був упевнений в собі і в товаришах.

— У нас усе готово, — по хвилі мовчання мовив Карел. — Стамески розібрати, заткнути за пояс з правого боку за спиною, щоб не заважали повзти. Ковдри скатайте в скатки, зв'яжіть кожну шпагатом. Черевики — за пазуху. Януш зараз роздасть продовольчі й перев'язувальні пакети і речові мішки. Всі опускаєтесь в тунель. Януш, Франтек і Юрек починають пробивати лаз. Вийнятий ґрунт розсипати по всьому тунелю. На поверхні залишається п'ятеро: я, Счастний, Гнеха, Орлятко і Георгій. Я буду ось тут, коло ляди. Счастний, Гнеха, Орлятко і Георгій зараз змінять наших вартових і до кінця стоять на постах.

Всі одразу ж заворушилися, але робили все спокійно, по-діловому, без метушні. Карел проводжав їх суворим поглядом. А коли опустився в тунель останній, повернув-

ся лицем до чотирьох, що залишилися біля нього. Посмішка зігнала з його лица усю суворість, сірі очі втратили холодний сталевий блиск, потепліли.

— У тебе, Георгій, найкращий слух, а ти, Орлятко, найвезучіший. Вам довіряємо головний пост на правому розі барака. Стежитимете за місцевістю в тому напрямку, куди веде тунель, і особливо — за двома найближчими вежами. Про все підозріле доповідати мені. Счастний і Гнеха, стаєте на пост на лівому розі барака. Стежитимете за вежами ліворуч і за всією східною стороною табору. Доповідати про все, що викличе у вас яку-небудь підозру. Вартові на вежах змінюватимуться о третій годині. Це ви знаєте. А зараз маємо десять хвилин на першу. Єдине, що мене турбує, це обхід патрулів. Ці не завжди точно проходять на нашій ділянці. Якщо пройдуть без зупинки — то все нормально, а якщо чомусь зупиняться, це вже гірше. Але в кожному випадку про появу патрулів доповідайте мені. Вони проходять довкола табору на відстані 20—30 метрів від дроту і обов'язково перекликаються з кожним вартовим. Отже, ви почуєте їх здалеку.

— Карел, дорогий, невже ми покинемо Петра? — розпачливо спитав Володя.

Хвилину тривало гнітюче, важке мовчання. Зараз це було найболючіше питання, яке необхідно вирішити негайно.

— Не покинемо! — твердо сказав Карел. — В останню хвилину, коли проб'ємо вихід на поверхню, ви удвох, Орлятко і Георг, кинетеся у дванадцятий блок і заберете Петра. Я буду вас чекати.

Карел розвів їх на пости. Володя з Жорою раділи, що в ці вирішальні хвилини їм довірили найвідповідальніший пост. Вони були схвильовані так, як буває під час виконання небезпечного бойового завдання. Напружено й чітко працював мозок, загострилися зір і слух.

23

Ніч була розкрита, як чорна паща. Лише вгорі темінь була прорвана кількома крихітними, ледь помітними мерехтливими зірочками. Скрізь владарювала холодна мертва тиша — чутлива, напружена, вичікуюча і оманлива. Так буває в осінню пору уночі на закинутому цвинтарі. Навіть есесівці перестали топтатись на вежах і шарудіти, ніби боячись порушити цю незвичайну тишу.

І раптом ніч прорізали якісь гортанні вигуки. То двоє патрульних есесівців з автоматами в руках розпочали нічний обхід довкола табору, перегукуючись із вартовими коло кожної вежі.

Жора одразу ж збігав до Карела, доповів і одержав наказ посилити спостереження за патрулем і вартовими, прислухаючись до їхніх розмов.

Тим часом патруль наближався. Невдовзі хлопці почули кроки, приглушені голоси.

Один з патрульних спіткнувся, брутально вилаявся, проклинаючи усіх святих.

— Обережніше, Отто, тут багато пеньків.

— Чорти б їх забрати! Ніби нікому викорчувати — стільки гефтлінгів... І куди тільки дивиться начальство?

— Начальство тут не ходить, Отто, а ходимо ми з тобою.

— А звісно. Не завадило б присвітити ліхтариком.

— Не можна — ліхтарик демаскує.

— Яка нісенітниця! Просто безглуздя! А табірна смуга освітлення не демаскує? Її можна побачити з відстані ста кілометрів!

— То нас не обходить. Наш обов'язок — виконувати інструкцію.

— Нема такої інструкції, яка б не порушувалась. Ось ми розмовляємо, а по інструкції...

— Тому давай краще замовкнемо. Але спершу обійдемо ці кляті пеньки. Здається, праворуч їх менше. І взагалі — чому ми тиснемось до світлової смуги? Адже тут тільки осліплює. Треба йти там, де темно, тоді бачитимеш, що у тебе під ногами, а тебе не побачать партизани, якщо вони де-небудь бродять.

— Тю, цього нам тільки не вистачало. Слава богу, вони сюди ще не потикалися...

Патрульні виявилися на диво говіркими. Вони почали віддалятися якраз у тому напрямку, де був прокладений тунель.

Хлопці розхвилювалися: доповісти, негайно!

Жора кинувся в барак і за хвилину повернувся з Карелом. Усі троє напружено вдивлялися в темінь, але не могли нічого розгледіти, бо їх і патрульних розділяла сліпуча смуга освітлення, яка зараз однаково заважала і патрульним, і втікачам. Вони чули тільки приглушені відстанню голоси патрульних і визначили, що ті тепер якраз там, де пробивається лаз на поверхню. Володя це

відчув інтуїтивно. Серце ударило важко і дзвінко, і зда-лося, від цього удару задзвеніла тиша.

Есесівець, під яким зненацька провалилась земля, за-кричав з переляку, як на пожежі:

— Отто, пастка! Стріляй, бий тривогу!

Володі на мить здалося, що цей крик почула вся Ні-меччина. Він завмер, відчуваючи, як щось важке розпи-рає його зсередини, як заливає свідомість тягучий, не-стерпний туман відчаю. Мозок відмовлявся вірити в ка-тастрофу, хоча було очевидно, що вона вже сталася: адже голос есесівця пролунав з-під землі. Мабуть, він зовсім провалився під землю, наступивши на те місце, де в цей час під землею закінчували рити вихід на поверхню.

На місці обвалу пролунала довга автоматна черга — і майже водночас на найближчій вежі спалахнув про-жектор. Його сліпучий меч, розпанахавши пітьму і кре-сонувши по всій території табору, блискавично метнув-ся туди, до патрульних. І хлопці із своєї засідки побачили, як із земляної вирви вискочив переляканий есесівець, як дав довгу чергу з автомата у цю ж таки вир-ву, а його напарник заходився строчити в бік лісу — нав-мання, з переляку. Обидва репетували: «Тривога! Парти-зани!» У сліпучому світлі прожектора матово виблиску-вали автомати в їхніх руках.

Спалахнули прожектори на всіх інших вежах, і громох-ко затріщали кулеметні черги. У Володі здригнулося серце, по всьому тілу розлилася слабкість. У свідомості пронеслась безглузда думка: знову відкрити завалений лаз і прориватись до лісу! Будуть стріляти в спину — нехай! Смерть не страшна. За ці короткі секунди побратими пе-режили все — страх, смерть, відчай і подвиг.

Володя схопив руку Карела, шукаючи захисту і від-чуваючи, як холодне рука, яку він стиснув до болю. А Ка-рел у відчаї скреготів зубами.

— Загинуло все! — нарешті простогнав він з невимов-ним болем.

Сліпучо-білі мечі прожекторів нищпорили довкола та-бору, обмацуючи землю, а тут, у таборі, стало ще темні-ше. Це була помилка вартових, і нею скористалися по-братими.

Спершу Карел стояв нерухомо, паралізований страш-ною і непоправною катастрофою. На ньому, як на коман-дирові усього загону, лежала відповідальність за життя тридцяти чоловік. У його свідомості ураганом пронеслись

думки про війну, про страждання мільйонів людей, про смертельний двобій з фашизмом і про неминучість перемоги над ним. А ще згустком болючої ніжності промайнув образ старенької матері, діточок і дружини... Він встиг подумати про все — і навіть про сьогоднішню фатальну помилку, яка привела до катастрофи. Адже треба було припинити усі підземні роботи, поки не закінчиться обхід патрулів. Та чи ж можливо передбачити неймовірну випадковість? Зобов'язаний був передбачити! А тепер загинуло все... У цю трагічну хвилину мозок Карела виконав титанічну роботу, намагаючись розв'язати безліч нерозв'язних питань. Зараз його думка билась над єдиним питанням: що можна ще встигнути зробити?

І тут він відчув судорожне стискання гарячих Орляткових рук. І Карела осяяла щаслива думка: «Є шанс врятувати цих юнаків!» Різко повернувся до них:

— Є один-єдиний шанс врятуватися вам двом. Ніхто не знає, що ви працювали з нами. А ми вас не викажемо. Поки почнеться облава, я встигну переговорити з хлопцями. Ми мужньо прийнемо смерть. А ви тікайте в свій блок. Прощайте!

Він вихопив з-за поясів у Володі й Жори стамески-кинджали, кинув їх у вигрібну яму з нечистотами. Але хлопці не зрушилися з місця.

— Бігом! — суворо наказав він.

— Ми будемо з вами до кінця, — заперечив Жора.

— Це наказ! Виконуйте! — ще суворіше крикнув Карел — у голосі його звучав метал.

Хлопці нерішуче тупцювали на місці, але Карел щосили штовхнув обох у спину, і вони побігли до свого барака.

А де ж гольцшуги? Ця думка обпекла мозок, бо від наявності довбанок тепер залежало їхнє життя. Нарешті пригадали, що залишили свої дерев'янки тут же, біля дверей, коли бігли до чехів. Схопилися з нар і — знову за двері. Гольцшуги знайшлися. Взувши їх, хлопці впали на нари.

Моторошно завили сирени: тривога! Барак прокинувся. Стрілянина, як це не дивно, майже нікого не розбудила, а сирена усіх підняла на ноги. Сонні в'язні злазили з нар і за звичкою виходили на майданчик шикуватися. Та прибіг напівголий блоковий, загнав усіх у барак, наказав лягати на нари й не ворухитись: «Це повітряна тривога! Блокшпера!» Й запер двері. А в'язням цього тільки й тре-

ба — лягли досипати. У бараці було темно, як у забитій домовині. Не спали лише троє.

— Зірвалось? — пошепки спитав Петро.

— Ага. Тільки про це — ні звуку! — відповів Володя.

Утрюх почали радитись, що робити з сигаретами: усього мали дванадцять пачок. Залишати при собі таку кількість — небезпечний ризик, бо ж скоро почнеться загальна облава і, безсумнівно, тотальний обшук усіх в'язнів табору. Але ж і викинути таке казкове багатство не можна, бо ж чим відкупишся від арбайтскоманди, як врятуєш Петра? Потрібна валюта, а сигарети у таборі — найдорожча валюта. Без неї Петрові не вижити... Втім, викинути ніколи не пізно, адже обшукати двадцять п'ять тисяч чоловік не так-то просто. У такому сум'ятті сигарети можна підкинути непомітно під нари, під ноги, й за секунду з них нічого не залишиться, якщо по них пройдуться тисячі пар колодок, або затоптати в пісок, або віддати штурбовому. Отож вирішили залишити при собі, розділивши порівну — по чотири пачки кожному. Так легше сховати й зберегти, та й простіше буде позбутися їх при необхідності...

Минуло ще з чверть години. Есесівський гарнізон, піднятий по тривозі, залізним кільцем оточив табір, почав прочісувати довколишню місцевість. У повітрі повисли освітлювальні ракети, і в таборі стало видно як удень. А сліпучо-білі мечі прожекторів металися довкруг, обмацуючи кожний горбочок, кожний кущик. У Явожницькому лісі зчинилася шалена стрілянина, самими ж есесівцями було вбито і поранено кілька патрульних. Перелякане воїнство з черепами в петлицях мундирів з самого початку пішло хибним шляхом. Магічне слово «партизани», злетівши з язика того, що провалився, зчинило фурор, і тому патронів не шкодували. Минуло чимало часу, поки есесівське начальство зрозуміло свою помилку і вирішило нарешті взятися за сам табір, ґрунтовно розслідувати причину загадкового обвалу, що стався за межами табору.

О третій годині ночі сотні озброєних до зубів есесівців увірвалися в табір і оточили тринадцятий блок. Чехи уже встигли знищити все, що треба було знищити, починаючи з карти, диво-ліхтарика, медикаментів, сигарет і кінчаючи запасними робами. Усе це було вкинуто у вигрібну яму з нечистотами. Чехи встигли домовитись про те, як поводитись під час арешту, на допитах. Вони палко вірили, що Орлятку і Жорі пощастить врятуватися, радянські

юнаки були тепер для приречених живою ниткою, яка протягнеться в майбуття. Побратими розуміли, що есесівці страчуватимуть їх перед строем тисяч в'язнів, отже, свідками їхнього подвигу стануть двадцять п'ять тисяч чоловік — громадяни з усіх країн Європи. А чимало з них таки дійдуть до Перемоги і розкажуть у своїх країнах про все бачене й пережите, і жива пам'ять людська про полеглих не вмре, не загине, не згасне, не вивітриться з свідомості ні сивих ветеранів, ні молодих поколінь, служитиме благородній справі боротьби проти насильства і зла. І це було для них єдиною моральною втіхою.

Вони мали сокири і стамески-кинджали, але вирішили не пускати в хід цю зброю під час арешту, щоб не викликати масової кривавої розправи над тисячами безневинних в'язнів. І тому, коли озвірілі есесівці з автоматами в руках влетіли в тринадцятий барак, сподіваючись на відчайдушний опір, Карел спокійно, з убивчим сарказмом сказав: «Не хвилюйтесь, панове, ми вирішили утриматись від різанини». Ошелешені есесівці зв'язали їм за спиною руки й почали виводити з барака, але щойно прибулий лагерфюрер наказав: «Кожному чехові по черзі розв'язати руки і, засунувши усі десять пальців у щілину між косяком та дверима, поламати пальці, після чого знову зв'язати руки за спиною. Для профілактики, щоб ці жевжики вже не змогли нічого зробити своїми «золотими» руками. А потім ми з ними ще поговоримо по щирості...» Невдовзі усі двері, одвірки й поріг у цьому бараці були забризкані кров'ю...

Потім їх, покалічених і закривавлених, із зв'язаними руками, погнали у есесівське містечко, а в таборі при світлі прожекторів почався серед ночі незвичайний апель. Перераховували десятки разів, а затим почалась перевірка номерів за списками. В'язні підходили до начальства і показували витатуйований на лівій руці номер. У списку біля номера ставилась позначка, після чого перевірений переходив на протилежний бік майданчика.

— Гундერთайнунддрайсікгундერთайнундзехцік!

Володя здригнувся, як від пострілу, вийшов із строю і, холодіючи всім тілом, закачав рукав, підійшов до есесівського начальства, не бачачи нічого перед собою, немаче сліпий. Його відзначили в списках, і вже викликали інший номер, але Володя не зреагував на те, і лише удар кием, від якого задзвеніло у вухах і захиталася земля під ногами, привів його до тями. Немов уві сні, поплентався

до гурту перевірених, все ще не розуміючи, чому його не затримали. Адже арештантська роба замащена глиною, а на долонях, ліктях і колінах страшні мозолі, вкриті кривавими струпами,— результат шістнадцятиденної роботи в тунелі. Йому здавалось, що есесівці бачать усе це і зразу ж схоплять підозрілого. Та ніхто не звернув на нього уваги, бо тисячі інших в'язнів теж були брудні, в корості і струпах, виразках і саднах, синяках, чиряках та інших болячках. За ним «проскочив» Жора. А Петро? Його номер значився аж у кінці списку. Він прийшов останнім. Не впав. Це здавалося неймовірним. На превеликий подив, обшук чомусь не влаштували, і в хлопців лишилося дванадцять пачок сигарет.

Біля кожного блоку в оточенні есесівців стояли живі квадрати в'язнів з непокритими головами — море голів! Тільки в тринадцятому бараці і довкола нього копошився есесівський мурашник. Туди погнали півтисячі в'язнів дорожно-будівельної команди, слюсарів, електриків. Спонукувані киями, вони швидко розібрали нари, зірвали підлогу. За якусь годину тунель був розкритий від початку до кінця і для всіх стало ясно: чехи готували втечу, яка не вдалася через фатальну випадковість...

Для хлопців тепер почалося виснажливе балансування над чорною безоднею. Жах, відчай, біль, тривога стискували серце кожного сталевими лещатами. Пригнічені нещастям і тяжкою скорботою, вони нагадували осиротілих дітей, що раптово втратили батька, сім'ю, віру в життя. Інколи, упавши на нари, зіщипивши зуби, вони беззвучно плакали. Непоправна катастрофа потрясла їх, залишила в душі кожного тяжку, невігойну рану. Найтяжче страждав Володя, і були хвилини, коли він уже впритул наблизився до межі, за якою — божевілля і смерть. В його свідомості з'явилися якісь провали: він не чув окриків і команд, часом не міг збагнути, що і як робити в тій чи іншій ситуації, траплялося, забував скинути шапку перед начальством, за що був не раз битий, але не відчував при цьому фізичного болю. Інколи йому здавалося, що все це — химерний сон, варто лише прокинутись — і воно щезне. А коли під час перевірок викликали його номер, він здригався, як від пострілу. Це зловісні симптоми...

Єдине, що ще в ньому жило, так це почуття обов'язку перед покаліченим Петром. Піклування про беззахисного і безпорадного друга повертали Володю до дійсності.

Прощаючись з Петром у день «зет», Януш Кемпка дав покаліченому хлопцеві не тільки сигарети, а й цінну і точну інформацію стосовно штабового. І справді, штабовий дванадцятого блоку поляк Ягодзінський виявився людиною покладистою. А головне — він був заеклим курцем, і хлопці швидко знайшли з ним спільну мову. Усіх трьох він зробив позаштатними прибиральниками, давши такий інструктаж: з віником, совком і ганчірками залізи в найглухіший куток під нижній ярус нар і лежати там цілий день до повернення у табір арбайтскоманд. А в разі несподіваного нальоту есесівців робити вигляд, що прибирають під нарами. Хлопці, сховавшись у темному закутку й підклавши під голови ганчір'я, відлежувались цілими днями. Більше того, Ягодзінський давав їм щодня по мисці баланди. Цього було досить, щоб не померти з голоду, а Петрові — загоїти рани.

Так тривало цілих два тижні, поки не скоїлось нове нещастя: за ліберальне ставлення до в'язнів блоковий зняв Ягодзінського з посади й відправив поляка в штрафну команду на «перевиховання» до Зеппа, а той, познущавшись два дні з нової жертви, забив нещасного...

У таборі відбулось нове перетасовування в'язнів. За жорстокою іронією долі Петро потрапив до другого блоку, де колись гиніли Володя з Жорою, а двоє побратимів — у відбудований і щойно заселений тринадцятий блок.

Тут уже настелили нову підлогу, поставили на місце розібрані нари, а величезну траншею розритого тунелю — від барака за табірну огорожу — засипали землею, камінням і ретельно утрамбували. У бараці все було так, як і при чехах, навіть не встиг вивітритись запах соснових стружок, а довга смуга свіжоутрамбованої землі від барака за межі табору, на якій ще не встигла вирости трава, нагадувала про недавні події... Доля жорстоко глумилася з них: тепер хлопцям доведеться гиніти у цьому бараці, де знайома кожна дощечка. Краще б уже опинитися в чужому бараці чи в іншому таборі або й зовсім не жити...

Весь табір знав про те, що есесівці дверима ламали чехам пальці. Чув про це і Володя. І якась невідома сила тягла його, пеначе магнітом, до цих дверей... Двері як двері. Колись Володя не раз стояв біля них з Карелом, Франтеком чи Янушем — спостерігали за табором. Він добре знав ці двері: діяла тюремна звичка запам'ятовува-

ти деталі. І він пам'ятав кожна дошку, кожний цвях, щілину чи подряпину на цих дверях, де соснові дошки ще не встигли почорніти. Так, тут усе було знайоме до болю.

Те, що Володя побачив, змусило його схопитися за серце... Пази, стулки, шарніри, весь одвірок були забризкані кров'ю. Бурі плями засохлої і потемнілої крові навіки всмоктали соснові дошки.

— Що з тобою? — стривожився Жора. І, подивившись туди, куди прикипів Володин погляд, стиснув кулаки — аж затріщало в суглобах. — Запам'ятаємо це! — сказав тихо і потяг товариша від дверей.

Цієї ночі Володя не міг заснути — перед очима стояли темно-бурі плями крові... Він перебирав подумки своє коротке життя, у пам'яті спливали обривки якихось епізодів, подій, картин — і тут же гасли, губилися серед пожеж, шибениць, тюремних казематів, павутиння колючого дроту. І тільки живі добрі очі чеських побратимів яскраво поставали перед ним. Минув лише місяць, як вони познайомилися, а Володі здавалося, що разом з чехами він прожив велике життя. Немає більше чехів, немає їхнього командира Карела... Лишилася тільки в душі тяжка порожнеча і ниюча рана в серці...

Його мучило безсоння. А о четвертій ранку підйом. Скільки їх уже було й скільки буде! Хоча ні, буде, мабуть, уже небагато. Проклятий табір швидко висотує життєві соки: не встигнеш оглянутися, як уже й на фініші, а там — крематорій, вогонь, гіммельскоманда... Конвейєр страждань і смерті тут чітко налагоджений. А крім цього, є ще й гестапо. Може, все ж краще кинутися на дріт, як Кость Соснін?.. Тільки хіба ж для цього боролися і страждали чеські брати? І хіба для цього ти страждав так довго і стільки вже витерпів? До біса капітуляцію! Боротися до останнього!

Частина друга

1

Після арешту чехів минув місяць. Володя з Жорою щодня й щогодини чекали на гестапівців, які з'являться із сталевими наручниками й повезуть туди, де вибивають зуби, трощать щелепи, ламають ребра, викручують руки, заганяють під нігті голки і цвяхи, б'ють і калічать до непритомності, доводять до божевілля. Хлопці жили як на вулкані, щохвилини чекаючи вибуху. Дні минали в хворобливому маренні. Про долю чехів ніхто нічого не знав і навіть не було ніяких чуток, неначе схоплені есесівцями втікачі безслідно зникли. Відомо було лише, що, за геста-

півськими інструкціями, кожного втікача чи будь-якого іншого «злочинця» страчували саме в тому таборі, звідки вони намагалися втекти, і страчували неодмінно перед строем в'язнів, щоб залякати, вибити з їхньої свідомості навіть думку про втечу. Це було одним з непорушних правил гестапівського терору.

Але минув уже місяць, а чехів не страчували. Отже, напрошувався висновок: розслідування цієї справи триває. Причиною затяжного розслідування могло бути лише одне: чехи не «розкололися», і їх продовжують катувати, намагаючись вирвати потрібні гестапівцям відомості. Про це моторошно було навіть подумати. Володя знав, що в кривавому страхітті катувань, у стані важкого марення людина нерідко вимовляє імена рідних, друзів. Він побував у багатьох фашистських тюрмах, витримав чимало допитів і пересвідчився, що гестапівцям часто вдавалося добувати потрібні їм відомості методом звірячих катувань. Інколи бувало й так, що в'язень на допиті не сказав нічого, але ось його кинули в камеру-одиночку на цементну долівку, голого, і він, покалічений, з поламаними кістками й кривавими ранами, з температурою до сорока градусів, починає марити. Уголос розповідає про себе все, про всі свої нещастя. Гестапівському слідчому залишається тільки сісти на стілець і спокійно записати почуте. Ось так усе те, чого гестапівці впродовж тижнів катуваннями не могли вирвати з вуст своєї жертви, раптом саме пливло їм у руки... А тут же не одна людина — двадцять вісім чоловік. Витримає один, другий, третій, а четвертий чи п'ятий може зламатися.

Це добре розуміли Володя з Жорою, подумки готуючись до найгіршого. І все ж таки у глибині душі в кожного жевріла слабенька надія. Так буває з людьми, яким загрозус смертельна небезпека або страта і вони охоче вірять в помилування або в якесь диво. Такі нещасливі самі придумують для себе всілякі фантастичні версії, на основі яких народжується спочатку полохлива надія, котра поступово переростає в упевненість. Хлопці перебирали в пам'яті відомі їм факти, коли зволікання із стратою зрештою оберталось помилуванням. І водночас розуміли, що всі ці факти й приклади не мали нічого спільного з фашистськими методами — есесівці й гестапівці ніколи нікому нічого не прощали. Інколи юнаки сподівалися на якесь диво, але все частіше провалювалися в чорну безодню відчаю і безнадії...

За останні два тижні вони побували в кількох арбайтскомандах, що працювали за межами табору: на будівництві доріг, на вирубці лісу, на викорчовуванні пеньків, на осушуванні болота і на будівництві електростанції. Каторжні роботи забирали останні сили, вкрай виснажували. За ці дні вони не мали бодай миски додаткової баланди, жодного шматочка хліба. Жили тим жалюгідним концтабірним пайком, що був розрахований на повільне вимирання в'язнів. Подаровані чехами сигарети давно вже витрачені на підтримку Петра, який потроху оклигав, і це було єдиною втіхою. Тимчасово перестали зустрічатися з ним, щоб не потрапити на очі придуркам з другого блоку.

Боялися тепер зустрічатися навіть з Еріхом, щоб не накликати небезпеку на художника. Навіть не наближались до центрального блоку, щоб не потрапити на очі Зеппу, старості табору Бруно, геру фон Гольцу чи будь-якому іншому промієнтові. Тікали й від кухні, де їх могли впізнати кухонні працівники: адже не раз одержували тут разом з Карелом продукти у Вальтера. Зрозуміло, що, вгледівши «воскреслих чехів», кухонні працівники вдарили б на сполох, і тоді вже порятунку не жди. Хлопці маскувалися, як тільки могли. Їхні обличчя були забруднені до невпізнаності, а концтабірні чепчики насунуті аж на очі. Юнаки намагалися розтанути в масі в'язнів, загубитися, як дві піщинки в пустелі, до отупіння працювали в арбайтскомандах, щоб нікому не впадати у вічі.

Щодня після відбою падали на нари, змучені непосильною працею. Та навіть уночі не легшало. Їм снилися всілякі страхіття, вони прокидалися, нервово крутилися на голих дошках нар, відчуваючи гострий біль у всіх суглобах. Одного разу Володя прокинувся від крику Жори. Той марив у сні, кликав на допомогу Карела... А вранці, поволі отямлюючись від страшних снів, знов брели на роботу, шулячись від холоду і важких думок.

Стояла та пора осені, коли навіть у сонячний день відчувалося, що негода не за горами. Для в'язнів осіння негода з нескінченними дощами й холодними вітрами — то тисяча нових смертей... Та поки що трималася сонячна погода. Був кінець жовтня. Ліси, гаї і поля, стомлені літньою спекою, вкутувалися прозорою тишею — тією осінньою тишею, коли, здається, чуєш, як дзвенять невагомі

срібні павутинки, повільно й плавно пролітаючи над вигорілою за літо, сонною землею.

В ці дні Володя з Жорою працювали в команді «Берле» на будівництві електростанції. Копали глибокий котлован для закладки фундаменту якоїсь споруди. Для виснажених юнаків це була пекельна робота, що припинялася лише з настанням вечірніх сутінок. Але цього разу сигнал прозвучав значно раніше — в другій половині дня. Часті удари ломом по підвішеному шматку рейки сповіщали про загальне шиккування усіх арбайтскоманд. Тільки щось надзвичайне могло змусити есесівське начальство дати команду передчасно припинити роботу тисячам в'язнів на важливому об'єкті. Оглушливе бамкання рейки відлунювалося в серцях юнаків тривожним сполохом.

— Чує моє серце — будуть страчувати чехів... — похмуро мовив Жора, і лице його посіріло.

Не хотілося вірити, однак і Володя подумав саме про це: страчуватимуть чехів...

І ось багатотисячна колона поволі повзе по дорозі до табору. Ніхто не знає, чому так рано припинили роботу. В'язні давно звикли до всіляких жахів, і їм нібито й байдуже, куди й навіщо їх ведуть. Але тривога поступово почала окутувати всіх. Це було видно із спантеличених поглядів, якими обмінювалися, з уривків тривожних фраз: «Куди?», «Чому?», «Що сталось?». Та ніхто нічого не знав.

Минуло ще з півгодини в тяжкій невідомості. Нарешті — останній вигин дороги біля мальовничих пагорбів, на узвишші яких розташувалося есесівське містечко, і голова колони увіткнулася в залізну браму табору. А далі, за брамою, лагерштрассе, яка упирається в фасад центрального блоку. Це тупик, далі йти нікуди. Цей блок, на відміну від решти, стояв на узвишші, до нього вели десять кам'яних сходинок. Перед вікнами блоку — квадратний, рівний, як стіл, гладенько укатаний, посищений червоним піском майдан, кути якого підпирає міцна кам'яна кладка. Цей акуратний, схожий на тенісний корт майдан — своєрідна авансцена табору, на якій нерідко влаштовувалися криваві вистави. По суботах тут ставили перепосні, спеціально виготовлені козли з припряжними пасками, на яких шмагали звинувачених у чомусь в'язнів. По боках майданчика були вкопані стовпи з ланцюгами. Тут підвішували за викручені руки або за ноги «злісних

симулянтів», які помирали на цих стовпах повільно, в страшних муках. На цьому ж майдані староста табору Бруно — «покровитель талантів» — влаштовував «огляди», називаючи їх «конкурсами». У конкурсі міг взяти участь будь-який аматор, який умів співати, танцювати, ходити на руках або показувати фокуси. Глядачами на цих видовиськах були завжди промінені: блокові, штабові, писарчуки, капо, унтеркапо, фоторайтери, лейфери та піплі — декілька сот відбірної потлочі. Головним суддею був, звичайно, Бруно. Він сам визначав переможців і сам нагороджував їх: «найкращих» — пайкою хліба, «хороших» — мискою баланди. «Посередні» не одержували нічого. На потіху публіки заключним номером завжди було «нагородження халтурника», тобто виконавця, визнаного найгіршим, іншими словами, того, хто не сподобався Бруно, — двадцять п'ять ударів кием. Найчастіше жертвами цих «конкурсів», «оглядів» і «концертів» ставали недосвідчені новачки, які погано знали табірні порядки і самого Бруно. Незважаючи на те, що «халтурники» прямо зі сцени попадали в трупарню, ентузіастів спробувати щастя ніколи не бракувало...

Тепер на цьому печальному майдані перед центральним блоком їх чекало зовсім інше видовище. Як тільки на підході до табору колона виповзла на пряму дорогу, перед очима кожного виринув удалині ненависний табір, а в його центрі на узвишші — центральний блок із страшним майданом, на якому бовваніла щойно поставлена широка, мов ярмарочна арка, шибениця з повислими у повітрі зашморгами. Із завмиранням серця Володя порохував їх. Двадцять вісім зашморгів! Тепер розвіялися всякі сумніви. «Вішатимуть чехів...» — пронеслося по колоні, як вітер...

Усі арбайтскокоманди повернулися в табір. Серед білого дня був влаштований незвичайний апель, під час якого табірні придурки лютували, як ніколи, вислужуючись перед есесівцями. Цілих дві години тривало мордування. Нарешті в'язнів з усіх блоків колонами погнали до центрального блоку. Тут, біля майданчика, звели усіх в загальну розгорнуту колону і повернули лицем до шибениці. В'язні тринадцятого блоку опинилися на правому фланзі, кроків за двадцять від шибениці. Володя й Жора, міняючись місцями з тими, що стояли попереду, непомітно перейшли в першу шеренгу, щоб бути ближче до кам'яних сходів, по яких вестимуть чехів.

Спершу в табір з гуркотом влетіло десяток грузовиків з есесівцями. Як горох з мішка, вони висипали з машин, несучи на собі важкі, крупнокаліберні кулемети і металеві коробки з кулеметними стрічками. Кулемети встановили на майданчику довкола шибениці, розстелили на піску плащ-накидки і полягали до кулеметів, зарядивши їх і націливши на щільні шеренги в'язнів. Есесівці в піднесеному настрої: прийшли як на свято — веселі, збуджені, трохи напідпитку, адже любили криваві вистави. Командував ними сьогодні Боксер — у новому мундирі із Залізним хрестом. З нагоди «свята» він чи не вперше з'явився перед в'язнями без боксерських рукавичок. Хизуючись собою, новим мундиром і новим хрестом, цей бравий фюрерчик картинно походжав коло шибениці і гучним, пронизливим голосом, ніби командував цілою дивізією, давав розпорядження своїм підлеглим.

Чверть години минуло в тяжкому чеканні. Нарешті з есесмістечка долинула тріскотня мотоциклів. По дорозі мчала кавалькада машин, супроводжувана мотоциклістами. Серед них — «чорний ворон». Їх везуть! Шеренги важко зітхнули, немов ударив дзвін. Людське море колихнулось, як од підземного поштовху.

— Не ворухитися! Інакше — відкриваю вогонь! — істерично верескнув Боксер, зловісно блиснувши білуватими очима.

Усі завмерли, відчувши холодний подих смерті.

Тим часом мотоколона влетіла в табір і різко загальмувала посеред лагерштрассе. До «чорного ворона» підбігли кілька капо, заходилися витягати і ставити на землю покалічених, напівживих чехів. Сам лише їхній зовнішній вигляд змушував здригатися. Руки кожного скручені за спиною шматком колючого дроту, усі до одного — без головних уборів. Продумали гестапівці: адже в присутності есесівців в'язень не має права бути в шапці, а зняти її він не зможе, бо скручені руки.

Першим ішов Карел — понівечений до невпізнанності, геть сивий. За ним — Роман, Януш, Борис, Ярослав, Йозеф, Стефан, Серж, Юлек, Юрек, Вербічка, Фіалка, Швестка, Гопка, Пьотр, Маковічка, Томашек... Останнім брів Франтек — наймолодший, двадцятирічний юнак, колишній фюарбайтер команди теслярів. Франтек з дитинства мріяв стати скульптором, захоплювався ліпленням і різьбою по дереву. Навіть тут, у таборі, в рідкісні хвилини відпочинку він з кавалка глини ліпив химерні

фігурки людей, тварин, птахів, вирізав з дерева оригінальні шахи і навіть шахову дошку. Ці шахи, якими нікому так і не довелося зіграти, бо не було часу, Франтек хотів забрати з собою, але, підкоряючись суворому наказу Карела — не брати нічого зайвого, в день «зет» залишив їх у бараці, і вони, мабуть, стали трофеями есесівців... Франтек з особливою ніжністю ставився до сімнадцятирічного Володі, який тоді був фізично найслабшим, віддавав йому частину своєї порції, запевняючи, що він після Карела, звичайно, найсильніший. І справді, тоді він був дужий, а тепер, коли його зняли з машини й поставили на ноги, хлопець аж поточився, перш ніж зумів зробити перші кроки...

Їх вишикували в колону по одному і наказали йти до шибениці. Йшли вони повільно, з гордо піднятими головами. Страшенно покалічені, чехи все ж трималися з дивовижною гідністю. Їх ніхто не підганяв — мабуть, есесівці вирішили, що в'язням необхідно переконатися в тому, що це саме ті чехи, а не підставні особи. Вони повільно йшли перед строем, напружено вдивляючись у безкінечні шеренги й лиця, немов намагаючись увібрати в себе усю гіркоту і біль тисяч в'язнів. Карел ішов першим. Коли він порівнявся з Володею, їхні погляди зустрілися. В очах Карела спалахнула ціла гама почуттів: і радість цієї останньої зустрічі з Орлятком, і глибока печаль, і бажання підбадьорити хлопця.

— Не плачте. Помирати не страшно. Ми чесно пройшли свій шлях, — сказав Карел, дивлячись у вічі Володі, а звертаючись до всіх, щоб не викликати ніякої підозри у конвойних есесівців. Затим, швидко глянувши на Жору, кинув ще одну коротку фразу: — Ми не зрадили вас, прощайте, брати!

Решта чехів, так само, як і Карел, звертали до в'язнів одну-дві фрази: «Прощайте, товариші!», «Помститься!», «Свобода іде зі Сходу!..» Есесівці не звертали на це уваги: все одно зухвальці зараз будуть покарані...

Їх поставили під шибеницею. Над головою кожного звисав зашморг, перед ними стояли табуретки, а за спинами — капо. За Кареловою спиною став Зепц. Бандит нетерпляче переминався з ноги на ногу, потираючи свої довгі, як у горили, волохаті руки. На його перекошеній пиці блукала посмішка садиста, якому дуже приємні ці хвилини. Щоправда, ніхто не звертав уваги на вішателів. Погляди усіх були прикуті до чехів, які стояли чіткою

шеренгою під шибеницею і в цю хвилину зовсім не схожі були на приречених. Вони трималися мужньо, спокійно, зосереджено, як тримаються справжні герої, які знають, за що ідуть на смерть. Стримуючи сльози, Володя з болем дивився на них, назавжди закарбовуючи в пам'яті і в серці риси дорогих побратимів.

Карел стояв на правому фланзі шеренги — спокійний, суворий і зосереджений, як і тоді, в день «зет». Він змінився лише зовнішньо: дуже посивів і постарів так, немовби за ці тижні прожив дуже довге і тяжке життя, пройти яке дано не кожному. Його вірні побратими теж пройшли крізь страждання й муки і тепер віддавали своє життя на вівтар Свободи. Вони стояли під шибеницею, як живі монументи на скорботному, гігантському цвинтарі залитої кров'ю Європи...

Спливали останні хвилини. Двадцять п'ять тисяч в'язнів уперше без примусу і без команди завмерли в жалобі, засвідчуючи свою глибоку шапу героям. Есесівці занепокоїлися, бо ж ніякі інструкції не могли передбачити таку парадоксальну ситуацію. Інструкції вимагали, щоб в'язні в присутності есесівців стояли тільки струнко і обов'язково з непокритими головами. Зараз так і було. Усе нібито правильно, але ж урочисто-траурна тиша і кам'яна непорушність в'язнів усього табору набували тепер зовсім іншого смислу і значення... Втім, навіть сушити собі мізки — інструкції дотримано, все гаразд. Бо ж як учить фюрер? «Солдат повинен уміти стріляти, вбивати і ні про що не думати — за нього думаю я». Гранично ясно. Отже, нехай думає начальство.

А начальство прибуло останнім. «Мерседес» лагер-фюрера підкотив майже до шибениці. З нього вилізли семипудовий Кабан і... елегантний гер фон Гольц.

— Ахтунг! Усім — струнко! — прогавкав Скрипаль і поспішив назустріч з рапортом.

Йому як рапортфюрерові належало виголосити таку команду, і він її подав, але прозвучала вона недоречно, бо й так усі стояли струнко, затамувавши подих.

Товстелезний Кабан з трудом піднявся на майдан, відхекався, окинув примруженим поглядом кулеметників, Боксера, приречених чехів, застигле людське море і задоволено посміхнувся. Він був у доброму настрої: у таборі абсолютний порядок, поки що, слава богу, не сталося жодної втечі. Ну, а ось ці зухвальці зараз будуть повішені. Усе гаразд, як і має бути. Біля Кабана — улесливий Скри-

паль. Обидва семипудові черевані, обидва в парадних мундирах з іконостасами есесівських брязкалець, обидва схожі на якихось дивних клоунів з якоїсь далекої, давно вмерлої епохи. Позад них на деякій відстані — гер фон Гольц: поштиво схилив голову і скромно опустил очі. Вірний собі, він навіть на цій печальній сцені залишався артистом. Привезли його сюди як перекладача, аби переклав вирок гестапівського трибуналу всіма мовами Європи.

Кабан дістав з течки папірець і, осідлавши ніс окулярами, зачитав вирок. Гер фон Гольц без ніяких пауз, швидко і чітко, як кулемет, «прострочив» почуте кількома мовами. Приреченим наказали піднятися на табуретки. Зпаючи, що тяжко покалічені чехи вже неспроможні це зробити, катюги-капо поставили їх туди й почали накидати їм на шиї зашморги. У мертвотній тиші чути було, як скриплять дошки під ногами вартового на найближчій вежі.

І раптом під шибеницею пролунало як грім:

- Смерть фашизму!
- Смерть собаці Гітлеру!
- Прокляття катам!
- Помститься за нас!
- Не забувайте загиблих!
- Хай живе свобода!
- Хай живе Радянський Союз!
- Хай живе Червона Армія!
- Хай живе братерство народів!
- Прощай, Вітчизно!..

В цю передсмертну хвилину кожний з них спішив сказати живим своє останнє, найзаповітніше слово. Здавалось, вони звертаються до живих від імені мільйонів задушених, убитих, розстріляних, страчених, спалених, замучених, розтерзаних, від імені усіх жертв фашизму, які не дійшли до перемоги, але віддали за неї своє життя. І їхні слова звучали як заклик до нещадної боротьби з фашизмом!..

У Володі серце рвалося з грудей. Йому праглося зараз, аби розверзлася земля й проковтнула катюг, щоб рухнула шибениця, бетонні стовпи й колючий дріт, щоб сталося диво...

Але дива не сталося. Лагерфюрер махнув рукою, і кати вибили з-під ніг приречених табурети. Убивця Зепп, дарма що був обер-бандитом, цього разу загаявся і пізніше за

всіх вибив табуретку з-під ніг в'язня, і Карел встиг крикнути ще одну фразу:

— Прощайте, друзі, прощай, Орлятко!

У Володі потемніло в очах і здавлений крик вирвався з грудей. Жорині пальці вп'ялися йому в передпліччя. На щастя, Володиного крику не почули есесівці, які голосно гелготіли поміж собою...

Стомлене сонце вже котилося за туманний обрій. Довгими косяками потяглися тіні від сторожових веж, бетонних стовпів і бараків. Осінній вологий туман стелився по землі важкою хвилею. І раптом стало пронизливо вогк і холодно. Пролунали різкі, як удари нагайки, команди: в'язнів розводили по блоках. Кабан і Скрипаль, немов сторожові собаки, стирчать біля шибениці, хижими очима спостерігають за колонами. Біля них шпалерами вишикувалися есесівці. Над ними висять страчені чехи. Як прокляття фашизму, як заклик до помсти...

2

Був кінець осені. Щоранку в морозному повітрі ліниво кружляли ажурні сніжинки — перші посланці недалекої зими, повільно опускалися на посивілі за ніч поля. Зима була вже не за горами. Від самої лише думки про це в'язнів починало лихоманити.

В один з таких листопадових днів Володя з Жорою попали в нову, щойно сформовану команду, яка мала офіційну назву «навантажувально-розвантажувальна арбайтс-команда об'єднаної фірми «Гаст». І в'язні, й капо називали її простіше: «Команда «Гаст». А то й ще коротше — просто «Гаст». У ній працювало півсотні в'язнів. Старшим у команді був фюрарбайтер поляк Антек Сташевський — вродливий смаглявий юнак з виразними очима, густими й довгими, як у дівчини, віями. У недалекому минулому Антек вчився в театральному інституті, мріяв стати артистом. Війна і окупація зруйнували мрії обдарованого хлопця, який досконало володів кількома мовами, мав неабиякі артистичні дані. Фюрарбайтером Антек став випадково, саме завдяки своїм артистичним здібностям.

А сталося це так. Першого ж дня своєї роботи на будівництві електростанції під час загального шиккування Антек опинився в останній, неповній сотні, де якраз не

було ні капо, ні ф'орарбайтера. Шикуння тривало довго, а начальство десь забарилось. Щоб якось потішити стомлених в'язнів, веселун і гуморист Антек вийшов із строю, повернувся лицем до в'язнів і, по-звірячому витріщившись на них, почав їх шпетити на чому світ стоїть, погрожуючи і віртуозно лаючись німецькою мовою. Усе це було настільки натурально, що ніхто й подумати не міг про якусь там акторську гру. А тим часом із-за стосів будівельних матеріалів несподівано вигулькнув командофюрер у супроводі оберкапо. Побачивши їх, Антек не розгубився і громовим голосом гаркнув: «Ахтунг!», а потім чітко доповів командофюреру, що через відсутність ф'орарбайтера змушений був узяти на себе його функції, щоб «ледарі не валяли дурня і щоб був порядок». Командофюрер сприйняв це за чисту монету і тут же наказав оберкапо призначити «енергійного, ініціативного гефтлінга ф'орарбайтером».

Так Антек став бригадиром. Йому доручили сформувати і очолити команду «Гаст», у яку потрапили й Володя з Жорою. Команда була в розпорядженні пімецького виконроба — цілком терпимого гермайстра з числа тих спорохнявливих стариганів, яких чергова гітлерівська тотальна мобілізація безжально вимела на так званій арбайтсфронт, позбавивши теплового домашнього затишку и спокою. Команда «Гаст» розвантажувала будівельні матеріали, починаючи з цементу і кінчаючи цвяхами, а також ящики та контейнери з деталями електрообладнання для майбутньої електростанції. Робота була важка, але Антек умів її полегшити для виснажених в'язнів завдяки відсутності суворого контролю. Гермайстра вони бачили лише тоді, коли надходили вагони з вантажем, та й то лише кілька хвилин. Старий давав вказівки Антеку, що і як зробити, а сам біг в інше місце, де його чекала інша робота. Темп і обсяг робіт цілком залежали від капо і ф'орарбайтерів. Есесівці ж стояли на вежах довкола величезної території будівництва. Роботу усіх арбайтскоманд контролювали тільки командофюрер — есесівський офіцер — і оберкапо, які обмежувалися перевіркою кількості в'язнів в арбайтскомандах (а це була нелегка справа, бо арбайтскоманд багато і розкидані вони на всьому об'єкті). Та навіть без їхнього втручання бандити-капо витискували з в'язнів усі соки. Тому хлопці вважали, що їм страшенно пощастило, що вони після тяжких страждань потрапили до Антека.

Антек був уродженим артистом і відчайдушним веселуном, його вдачу не змогла змінити навіть страшна освенцімська дійсність. Свою катівську посаду він уміло використовував для полегшення важкого становища своїх підлеглих, яких вважав своїми друзями. За це його й любили в'язні. Гарно скроєний, стрункий і засмаглий, темпераментний і рухливий, Антек шастав скрізь і завжди знав, де перебуває те чи інше начальство, що і як треба робити, щоб в'язні з його команди могли таємно під час роботи відпочити. А коли появлялося начальство, Антек моментально перевтілювався у справжнього капо: горланив диким голосом, погрожував, лаяв і бив шматком гумового шланга по спині. «Биття» проводилось за сценарієм, розробленим самим же Антеком. Декілька чоловік мали під одежею на спині багат шарову прокладку з картону і шматків брезенту, припасовану до тіла шпагатом. Удари шлангом по такій «кольчuzі» були безболісні, зате справляли потрібне враження на начальство, яке, переконавшись в активності фюрарбайтера, спокійно йшло далі. Гра була настільки майстерна, що ні в кого з начальства не виникало ніякої підозри.

Антек був великим майстром подібних витівок і умів створювати видимість роботи, яку організовував таким чином, що працювала лише половина команди, а решта, сховавшись від стороннього ока, відпочивала. Але на цьому не кінчалися «творчі пошуки» в організації саботажу. Одного разу, наприклад, навіть у присутності есесівців команда «Гаст» довго переносила кілька величезних диктових ящиків, надриваючись від «непосильної ваги». Насправді ящики були порожні. Подібна бутафорія у Антека завжди була під руками. Він, бувало, казав: «Тут, як і на сцені театру, гарну ідею треба гарно оформити і майстерно подати, інакше вона провалиться. Чудові задуми авторів, режисерів і постановників втілюють у життя артисти. Тут ми теж повинні бути артистами в найвищому розумінні цього слова. А що ви думаєте? Тут теж театр — комедія і трагедія водночас. Різниця лише в тому, що погану гру на театральній сцені глядачі лише освистують, а погана гра на цій сцені коштуватиме нам життя. Отже, будьмо добрими артистами, мізкуймо...»

І вони мізкували. Місцем їхньої роботи було півгектара рівного поля, де під відкритим небом звалили цілі гори будівельних матеріалів і різного устаткування, що належало десяткам німецьких фірм, які брали участь у будів-

ництві електростанції. На цьому «розвантажувальному полі» працювала тільки команда Антека. Величезні гори цього господарства служили надійною схованкою від очей есесівців і їхніх прихвоснів. Антек вчив: «Працювати треба очима, а не м'язами. Головне — не прогавити небезпеку і вчасно створити видимість шаленої роботи, а все інше — дрібниці». Уся діяльність команди «Гаст» на чолі з Антеком Сташевським зводилася до чітко організованого і майстерно налагодженого саботажу, де кожний сушив мізки над тим, «як робити так, щоб нічого не робити». Вдалі «знахідки» і «відкриття» негайно впроваджувались у «виробництво». Антек придумав навіть змагання, девізом і гаслом якого було: «Довести ефективність праці до нуля!»

Після загибелі чехів Володя й Жора відчували себе сиротами. Кров холонула в жилах, коли згадували, як на їхніх очах страчували дорогих побратимів. Біль непоправної втрати, безсила ненависть до фашистських катюг посилювали їхні страждання. Концтабірний конвейєр смерті висотував з них життєві соки, вбивав віру в життя. Хлопці знову дійшли до останньої межі виснаження і, певне, недовго протягли б, якби їм не зустрівся Антек. Цей життєрадісний хлопець нічого не знав про їхні страждання і горе, але своєю людяністю, зворушливим ставленням до змучених юнаків і своїм невичерпним оптимізмом повертав їм втрачену віру в життя.

І ось одного разу, цілком несподівано, Жора заспівав. Для Антека. Проста польська пісня до сліз схвилювала вразливого Антека. Він обняв Жору, як рідного брата.

— Спасибі, друже! Я й гадки не мав, що у цьому пеклі зустріну таку людину. Талант! Великий талант! Ти можеш щось іще співати?

— Можу.

— Тоді хвилиночку почекай — треба зібрати усіх, нехай послухають, — сказав Антек і легенько стукнув шматком заліза по металевій трубі.

Це був умовний сигнал. Усі моментально збіглися до купи. Антек виставив спостерігачів — «кругову оборону». Вони повилазили на штабелі цегли, сонки контейнерів, ящиків і різного мотлоху, звідки було видно все довкола.

І почався незвичайний концерт. Польські, російські, українські, білоруські, німецькі, французькі, чеські пісні лилися одна за одною. Жора співав без передішки, немов

побоюючись, що не встигне виспівати все, що знає, і в кожну пісню вкладав усю свою душу. Імпровізований концерт тривав з годину. Ніхто не думав і не гадав, що оцей змучений радянський хлопчина володіє таким чарівним голосом, таким яскравим талантом співака, таким чудовим знанням багатьох мов і пісень. А слухали ж його зараз люди щонайменше двадцяти національностей. Слухали і витирали сльози. І світлили душею. Це був фурор. І все ж таки більше за всіх радів Володя; він побачив, що Жора переборов душевний шок, знову став тим Жорою, яким був колись. Згадалися слова, сказані ним ще в перші дні їхнього знайомства, давно, в Освенцімі: «Мистецтво — це моя зброя, і я повинен використовувати її до кінця».

В обід їм привезли кесель баланди. Антек з аптекарською точністю почав її ділити, ніби зважував ліки для хворих. В жодній іншій команді не дотримувалися такої абсолютної точності, тож, здавалося б, тільки радуйся. Але тут усі запротестували і попросили Антека спершу нагодувати Жору, давши йому стільки, скільки він подужає. Жора зніяковів, почав відмовлятися, але Антек від імені усієї команди наказав підкоритися.

Отак народжувався колектив, керівником якого був невтомний, відважний Антек, а душею став Жора. У такому колективі відчуваєш себе людиною, не боїшся ніяких труднощів і неможливе починає здаватися можливим.

У Володі з'явився відчайдушний задум — створити в команді «Гаст» підпільну антифашистську групу. Він поділився цим з Жорою, який відразу ж пристав на цю пропозицію. Того ж дня у них відбулася таємна розмова з Антеком. Почав її Жора.

— Дивлюсь я на людей і думаю: люди тут різні, а думи у всіх одні — пережити табори, дійти до перемоги...

— Правильно! Це ж цілком природно, — погодився Антек.

— Зверни увагу, Антек, тут зібраний цілий інтернаціонал, представники багатьох національностей, і разом з тим — це одна сім'я. Яка між нами може бути ворожнеча? Незважаючи на тяжкі страждання, люди залишилися людьми, не втратили людяності...

— Саме це і є головне: людяність в людині! Усі зроблені з одного тіста, і яка різниця, хто якою мовою говорить. А тим більше тут, де у всіх одна доля, — підхопив Антек.

— Все це так, але якщо в колектив потрапить хоча б один націоналіст або фашист...

— Фашистське падло я задушу своїми руками! — гаряче запевнив Антек.

— Задушиш, якщо він буде твоїм підлеглим. А якщо падлюку поставлять на твоє місце, а тебе зроблять його підлеглим?

— Тоді ми з вами разом задушимо його!

— Ось тому, дорогий друже, поки є можливість, треба створити міцний колектив, де усі за одного і кожний за всіх.

— Ідея прекрасна, але як її здійснити? — засумнівався Антек.

— Треба починати з ядра. Спершу необхідно створити ядро підпільної групи Опору з найбільш надійних людей, а потім — групу підпільників. Якщо вона виявиться сильною і босздатною, вона може вирости в справжню організацію, політичною платформою якої повинно бути інтернаціональне братерство в'язнів і боротьба проти фашизму.

— Чудова ідея! Але ж чи здійснення? Аж не віриться...

— Чому нездійснення? Треба тільки по-справжньому взятися. Але обережно, не забуваючи про пильність. А цього тобі якраз і бракує. Ти хлопець чесний, і це дозволяє нам говорити з тобою відверто. У тебе мало концтабірного досвіду, бо в таборах ти недавно. Хіба можна афішувати свою ненависть до фашизму? Щодня ти привселюдно розповідаєш сотню антифашистських анекдотів. Чи ж потрібно це? Звідки відомо, що серед п'ятдесяти чоловік нема гестапівського донощика — особливо тепер, після страти чехів?

— Не може бути! Адже людей я відбирав сам, — збентежився Антек.

— А якщо завтра у твою команду увіллють ще з півсотні чоловік? І всі тобі незнайомі... А серед них можуть бути стукачі. От і прощай, життя...

Ці слова схвилювали Антека. Він замислився, а потім враз засміявся:

— Але ж ти теж необережний: взяти хоча б цей концерт...

— Я співаю старовинні народні пісні, а не «Інтернаціонал». З таким же успіхом я можу проспівати їх навіть есесівцям — і одержати за це буханець хліба. Але спробуй розказати їм анекдот про Гітлера — і вони відрубують тобі голову. Звичайно, пісні, які я виконую, несуть у собі

позитивний заряд, нагадуючи в'язням, що вони теж люди, живі частинки своєї вітчизни. Мистецтво допомагає зміцнювати віру в життя. Однак старовинна народна пісня чи ніжний романс про кохання — це ще не заклик до боротьби.

— Ти мене спантеличив, — печально погодився Антек. — Але що ж тепер маю робити?

— Перебудовуватися. Ми усі повинні допомагати один одному доброю порадою, ділом, колективно виправляти помилки. Учитися треба все життя — в колективі, через колектив, для колективу. Тільки так життя людини може стати по-справжньому змістовним.

— Згоден. Дякую. Буду перебудовуватися, — сказав Антек.

— От і чудово. А що ти думаєш стосовно нашої команди: як довго нам пощастить валяти дурня отак, як зараз? — запитує Жора.

— Якщо врахувати, який хаос на цій будові, можна надіятись, що посачкуємо місяців зо два.

— А що потім? — запитав Володя.

— Як «що»? Прийдуть радянці, і плювати я хотів тоді на усіх цих фірерів з черепами на пілотках! — відразу повеселішав Антек і почав мріяти уголос: — Уявіть собі, як будуть драпати есесівські головорізи, коли сюди влетять радянські танки! Як витрушені з мішка зайці, як обсмалені щури... Ото буде вистава! Сподіваюсь, радянці не відмовлять мені — парочку гранат дадуть, як ви думаєте?

— І ти підеш воювати в лавах Червоної Армії?

— А що б я був за поляк, якби не допомагав звільненню Польщі? — щиро здивувався Антек.

— Правильно міркуєш, Антек, але, на жаль, цього часу доведеться чекати не два місяці, а набагато довше, — похитав головою Жора.

— Чому? — здивувався Антек.

— Тому що в руках у Гітлера ще майже вся Європа з її величезним промисловим потенціалом, а нашим військам доводиться наступати по випаленій гітлерівцями землі. Розтрощити гітлерівську воєнну машину — це не казочку розповісти. Так що доведеться набратися терпіння...

— Шкода. А мені здавалось, що ось-ось... — сумно каже Антек.

— А як ти уявляєш післявоєнну Польщу? Якою вона буде через п'ять чи десять років? — питають хлопці.

— Польща буде належати польському трудовому народові і ні в якому разі не німецьким чи польським фашистам! Вона буде демократичною, суто народною. При наявності такого союзника і брата, як Радянський Союз, ми швидко подолаємо усі труднощі й підемо вперед!

— Куди?

— Як «куди»? — щиро здивувався Антек: мовляв, як можна про таке питати, тут же й дитині ясно.— До соціалізму, звісно!

— Антек, як ти вважаєш, чи не мучитиме нас совість, якщо ми нічого не робитимемо для наближення перемоги над фашизмом? — знов питає Жора.

— А що ми можемо зробити? Ось сачкуємо потихеньку, зберігаємо людям життя — хіба це не удар по фашизму?

— Цього мало. Треба завдавати гітлерівському рейху ще й матеріальних збитків.

— В який спосіб? — з гострою цікавістю запитує Антек.

— Шкідництвом. Треба псувати найцінніші матеріали, механізми, деталі — усе, що можна зіпсувати.

— А ви думаєте, що німці не здогадаються, хто це робить? — зауважує Антек.

Однак Жора розвіює його сумніви:

— Помиляєшся, Антек. Це якраз той випадок, коли німці не швидко дотямлять, що й до чого, а може, й взагалі нічого не розплутають. По-перше, тут, як ти переконався, панує хаос, усе заплуталось; графік будівельних робіт, незважаючи на надлишок робочої сили, давно поламаний і не виконується навіть наполовину, графік надходження матеріалів і обладнання теж давно полетів к бісу, бо Німеччину щодня бомбардують. Щось потроху надходить, а щось не надходить, і взагалі невідомо, чи надійде. Про це відверто кажуть самі німці. Німецькі спеціалісти, як видно, давно вже махнули рукою на будову, розуміючи, що рано чи пізно, а таки доведеться їм звідси тікати. Та й чимало з них уже переведені у воєнну промисловість. Отже, при такому хаосі начальству важко розібратися і знайти винних, бо ж війна. По-друге, обладнання і всі цінні матеріали випускаються не однією, а десятками фірм і сотнями німецьких заводів, де працюють такі ж, як і ми, невірники з багатьох країн. До того ж заводи розташовані по всій Німеччині — це ми бачимо з написів на ящиках, мішках і контейнерах. Плюс бомбардування, диверсії, саботаж, шкідництво, хронічна нестача сировини і так далі. От і розберись, хто, коли і де

відгвинтив ту чи іншу деталь чи, може, забув її вкласти в той чи інший ящик. Далі. Нам доводиться розвантажувати вагони. Якщо у букси вкинути по жмені звичайнісінького піску, то через 30—40 кілометрів букси почнуть горіти, а це призводить до залізничної катастрофи. Ось які величезні можливості відкриваються перед нами!

Очі у Антека заблищали, весь він засвітився радістю.

В концтабірних умовах багато важило уміння підняти настрій знедоленим, зацькованим і зневіреним людям. Життєрадісний Антек умів, як ніхто, це робити, бо ж був талановитим оповідачем і актором, на ходу перевтілюючись в ті образи, які змальовував словами. Його численні оповіді, дошкульні анекдоти були гострою політичною сатирою, яка не тільки піднімала настрій, а й зміцнювала віру в перемогу.

3

Через кілька днів у підпільну групу було прийнято ще десять чоловік. Хлопці дуже обережно вели агітаційну роботу. Вони навчилися розбиратися в людях, уміли розпізнавати антифашистів і відрізняти байдужих, інертних індивідуалістів, що плывуть, як те опале вербове листя,— куди занесе вода.

У підпільній групі Опору підібралися найвідважніші. Найстарший за віком у групі виявився волжанин Чупрунов, якого друзі називали лагідно: «дядя Вася». Йому виповнилося лише п'ятдесят, але він уже мав вигляд старезного діда. Дядя Вася брав участь у трьох війнах: у першій світовій, громадянській і Великій Вітчизняній. Трудове життя починав вантажником на царицинській пристані ще до революції. В громадянську воював під командуванням легендарного Чапаєва, а пізніше будував Сталінградський тракторний і став кадровим робітником цього заводу — слюсарем-інструментальником високої кваліфікації.

Біля стін заводу клекотіла небувала битва, верстати здригалися від вибухів снарядів і бомб, але цехи продовжували працювати — випускали танки. Ці танки із заводськими екіпажами, котрі не встигали навіть одягти червоноармійську форму, прямо із складального цеху йшли в бій. В один з таких критичних моментів Чупрунов сів у щойно зібраний танк і вступив у бій. Того ж

дня танк був підбитий. Екіпаж зайняв кругову оборону, відстрілювалися до останнього патрона. Товариші загинули, а Чупрунов, контужений і поранений, потрапив у полон...

Полонених загнали в якусь балку і наказали вишикуватись. Хто не зміг стати в стрій — розстріляли, а решту погнали в тил. По дорозі в колону вливали групи інших полонених — поранених, змучених. Їсти нічого не давали. Харчувалися лише тим, що місцеві жителі, нехтуючи смертельною небезпекою, кидали через голови конвоїрів у колону: картоплю, буряки, огірки, інколи шмат хліба. Одну картоплину ділили на п'ять чоловік. Якщо попадалася на дорозі калюжа, її випивали блискавично разом з брудом. Ночували під відкритим небом, на вогкій землі. А на світанку їх гнали далі. Увесь час гриміли постріли — фашисти розстрілювали тих, у кого вже не було сил рухатись. Потім почалися холодні осінні дощі. Грузькі дороги, крижані дощі з вітрами, нестерпна холоднеча... Спати доводилося в багні, серед дощових калюж. Зверху лило й лило, а дорозі не було кінця, як не було кінця-краю людським стражданням. Конвоювали бранців спеціально підготовлені кавалерійські конвойні команди, які відзначалися особливою жорстокістю. На перевалочних пунктах команди змінювалися, й свіженькі конвойні ще з більшою люттю накидалися на нещасних...

Нарешті тих, хто пережив увесь той жах, пригнали на якийсь полустанок і запакували у вагони-телятники — по сто чоловік у вагон, натоптом, як дрова. У кожний вагон вкинули харчі на дорогу — мішок вівса. Полонені розділили овес: вийшло по пілотці на п'ять чоловік. Овес одразу ж з'їли, і до ранку більше половини бранців померли в страшних муках від завороту кишок...

На території окупованої Польщі ешелон зупинився. Із нього витрусили живих і мертвих — не везти ж у Німеччину трупи! Мертвих звалили в купу, а живим налили в брудні, просякнуті потом і кров'ю пілотки по черпаку якогось пійла. Пили його з дикою пожадливістю тут же, біля купи трупів. Цю сцену фотографували гітлерівські офіцери, знімали на плівку кінооператори для документального фільму, який мав переконати німців у «неповноцінності слов'янської раси».

І знову дорога. У Лодзі на товарній станції ешелон простояв добу. Тут бранцям влаштували лазню, дезинфекцію, прожарку вошивого лахміття, а в цей час місцева

спеціальна команда з числа польських полонених мила телятники, оббризкуючи їх з пульверизаторів отруйною речовиною, щоб не завезти в Німеччину ніякої інфекції. Не встигла вивітритися смердюча отрута, як полонених загнали у вагони. Ще одна доба в чаду отруйних випарів — і нещасні бранці прибули в Німеччину.

Шталаг — табір військовополонених під Берліном. Тут дядя Вася відмучився цілих десять місяців. У цьому могильнику існувала міцна підпільна організація. Не нещасні одинаки, а згуртований навколо комуністів колектив підпільників вів боротьбу за життя кожної радянської людини. Дяді Васі також всіляко допомагали. А коли зарубцювались його рани, він почав думати про втечу з табору.

Під час бомбардування таки пощастило втекти. На четвертий день у полі здибав українських дівчат-підлітків, які копали картоплю. Хазяїна якраз поблизу не було, і вони нагодували втікача, сховали його в купі сухого картоплиння, де він перебув ніч. Уранці його знову нагодували, переодягли в стареньку одягу, а клеймоване табірне лахміття спалили. На дорогу дали печеної картоплі, трохи хліба, солі. А як стемніло, провели. Прощаючись, дівчатка плакали, бажали йому щасливого повернення на Батьківщину.

Дяді Васі довго щастило. За два тижні він дійшов аж до Бреслау. Але тут щастя зрадило йому. Попався у лісі серед білого дня, коли спав, бо ж доводилося йти тільки вночі, а вдень ховатися від людського ока. Він добре замаскувався, і піякий чорт його б не знайшов. Знайшла вівчарка. Прокинувся від гавкоту — і побачив перед очима червону пащу, гострі ікла, найжачену шерсть хижого звіра, почув попереджувальне: «Не ворухись!» Це був німецький лісник з карабіном у руках. Не яка-небудь поганенька рушничка, а справжній бойовий карабін, на поясі підсумки з обіймами і величезний кинджал. Та ще й клята вівчарка... Дядя Вася із сумом подумав, що чинити опір безглуздо...

Лісник вивів його на шосейну дорогу, зупинив першу стрічну машину й на ній привіз у поліцію, за що одержав нагороду — триста марок — тут же, в поліції.

— Комісар, більшовик? — насамперед запитав слідчий.

— Господь з вами, — відповів дядя Вася і перехрестився, прикидаючись набожним. Виснажений, з посивілою бородою — старезний дід, та й годі.

— Скільки років? — запитали його.

— Я й сам не знаю, бо неграмотний. Та вже чимало...

— Ким працював до війни?

— Пас колгоспних свиней. Приїхав сюди добровільно, працював у якогось німця, та він до мене ставився гірше, ніж я до його скотини, і тому вирішив піти до інших. А вони мене гнали в шию. Оце й уся історія. Якби був молодший, то, може, й узяли б. А так — кому потрібний? Нехай бог милує... — сказав, знову перехрестившись.

Слідчий дещо записав і взявся розглядати його руки, щоб переконатися, що це таки свинопас. А руки ж у нього були шкарубкі, вузлуваті й темні, як коріння старого дуба. Слідчий зрадив, що «речовий» доказ підтвердив характеристику, яка вже склалася в його голові, та й сподобався йому оцей темний, затурканий і кумедний старий, що без кінця хрестився на портрет Гітлера. «Типовий представник неповноцінної раси», — подумав слідчий, і відправив дядю Васию в табір смерті.

Виявилося, що дядя Вася проходив карантин у піщаному кар'єрі разом з Володею та Жорою. Коли хлопці втаємничили його в свої плани, він сказав: «Діло це пехитре, зробимо». Сказав так спокійно і просто, ніби мова йшла про купу сміття. І вони почали носити сміття на смітник, куди кидали і відгвинчені деталі дорогого, дефіцитного обладнання. В цьому ділі дядя Вася став «головним інженером». Як людина з великим технічним досвідом, він сам визначав, що і як відгвинчувати, відпилювати чи псувати, і сам же здійснював усю операцію. Хлопці лише створювали умови — охороняли, маскували, закривали від стороннього ока, коли він порпався в механізмах, деталях, контейнерах і ящиках, та вели кругове спостереження, щоб не прогавити появу начальства. Роздобули дещо з інструментів: ломик, молоток, зубило, металорізальну пилку, викрутку, гайкові ключі. На величезній будові це було порівняно легко знайти. Щойно створена підшільна група Опору розгорнула свою діяльність. Тепер не було жодного агрегату чи механізму, привезених по залізниці, до яких вони не доклали б рук, особливо дядя Вася. А руки у нього були справді золоті. Він знав, що і як зробити, аби нацистським інженерам потім довелося місяцями сушити мізки над тим, як виправити становище...

На території будови, неподалік від центральних споруд, була невелика, але глибока улоговина — справжнє урвище, яке використовувалось як звалище будівельного сміт-

тя. Проектанти розрахували, що за три роки будівельних робіт воно буде заповнене сміттям, засипане зверху землею і стане рівним, як аеродромне поле. Разом із сміттям у це урвище тепер потрапляли деталі дорогих механізмів і мішки з цементом найвищих марок, ящики з катушками мідного дроту, цвяхами, болтами, електродами для електрозварювання тощо. Усі ці дорогі матеріали разом з будівельним сміттям навіки осідали мертвим баластом на дні звалища, куди не здогадався заглянути жоден з німецьких спеціалістів,— може, ще й тому, що для тисяч в'язнів це звалище служило водночас і нужником.

Якось дядя Вася сказав: «Якщо попадемося, кара буде одна — шибениця! І за одну гайку, і за тонни обладнання. То ж яка пам різниця? Давайте будемо фугувати на всю катушку». І вони «фугували». А крім цього, ще й умудрялися насипати піску в букси вагонів, які надходили на будову і які доводилося розвантажувати.

Великим ентузіастом цієї справи став молодий парижанин Марсель Жіро, який опинився у таборі за участь у французькому русі Опору. Спершу він потрапив у заложники і чекав розстрілу. Багатьох заложників розстріляли, а йому випадково пощастило вскочити в колону, яку кудись відправляли. Їх загнали у вагони-телятники і привезли в Освенцім. Марсель люто ненавидів гітлерівців. Стискуючи кулаки і гнівно зблискуючи очима, він казав: «Ми їм збудуємо таку електростанцію, що у Берліні від напруги згорять усі лампочки, а у Гітлера в очах засвітить, засвербить у носі і заколе в печінці!» Марсель був щирим і надзвичайно товариським хлопцем, для якого дружба — понад усе. Він любив усіх підпільників, але Жору — більше за всіх. Може, тому, що Жора знав і часто співав французькі пісні, а скоріше тому, що той добре володів французькою мовою, і говіркий Марсель не почував себе самотнім. Більшість в'язнів називали юнака Георгієм або Георгом, а Марсель кликав його так, як і Володя, Жорою, вкладаючи в це ім'я особливу ніжність. Якщо доводилося нести важкий ящик, Марсель рішуче відсторонював Жору і підставляв свої плечі і навіть ображався, якщо той теж намагався взятися за ящик. Говорив він темпераментною скоромовкою, як кулемет, випускаючи за секунду десяток слів, і один тільки Жора міг уторопати, про що так жваво лопоче цей парижанин.

Поважали й щиро любили в підпільній групі літнього поляка Сильвестра Домбровського. Ще зовсім недавно він

мав у Краківському воєводстві своє невеличке господарство, нажите невсипущою працею кількох поколінь Домбровських. Хтось із місцевих поліцаїв заявив у поліцію, що Сильвестр приховує від властей зерно та іншу сільськогосподарську продукцію. Представники окупаційної влади з жаандармами вчинили обшук на його обійсті, перевернули, перетрусили все і таки знайшли кілька мішків збіжжя. Сильвестра заарештували, жорстоко побили на допиті, звинуватили в обкраданні пімецької держави та в шкідництві і як «шкідника» запроторили в Освенцім, а потім в Явожно, де він став шкідником справжнім, помщаючись ненависним гітлерівцям на кожному кроці.

Ще коли був під арештом у Краківській поліції, йому зачитали рішення прокурора про те, що його господарство і все конфісковане майно стало власністю німецької держави і передане в руки німцю-колоністу. Родину ж його, дружину і двох синів-підлітків, вивезли в Німеччину для «відбування трудової повинності аж до переможного кінця війни». Що буде з сім'єю після «переможного кінця війни» — про це не сказали нічого. Почувши таке, Сильвестр мало не збожеволів. «А при чому ж тут діти?» — гнівно вигукнув він. За це його знову жорстоко побили, вибили кілька передніх зубів. Разом із зубами Сильвестр Домбровський назавжди позбувся останніх наївних ілюзій щодо горезвісного «нового порядку в Європі»...

Сильвестр дуже важко переживав своє нещастя, а страшна освенцімська дійсність потрясла його ще більше, зробила похмурим, мовчазним і замкнутиим. Навіть на всі запитання друзів відповідав лише «так» або «ні», з нього важко було витягти бодай одну-дві фрази. Однак таємну підричну роботу на будові виконував з величезною охотою і навіть насолодою. В члени підпільної групи його завербував Антек, який умів підбирати ключі до людських сердець. Сильвестр ніколи не гарячкував, не метушився і, здавалося, навіть не здатен хвилюватися. Усе робив з чисто селянською неквапливістю й спокоєм, непаچه орав поле чи підмітав обійстя. Він носив сміття на звалище, а разом із сміттям — відгвинчені деталі агрегатів та механізмів. Сильвестр вражав усіх своєю витримкою. Якось, порпаючись у стосах матеріалів, ускочив у халепу: на ногу йому завалився важкий ящик. Сильвестр навіть не зойкнув, а лише підпер плечем нахилений стос, щоб не впали інші ящики, і спокійно мовив: «Зніміть». Ящик зняли і побачили, що ступня Сильвестрова геть закривавлена...

Зовні Сильвестр скидався на огрубілого, похмурого відлюдька, здавалося, ніщо й ніколи не може його зворушити. Та це тільки здавалося. Одного разу біля них зупинився віз із запряженою гнідою конячкою — добре доглянутою, красивою і дужою. На ній під блискучою шерстю так і вигравали м'язи. Їздовим був молодий поляк з місцевих вільнонайманих, котрі щойно прибули на будову. Він ще не орієнтувався тут і почав розпитувати, як проїхати до якогось складу. Гніда зупинилася за два кроки від Сильвестра. Вгледівши її, він раптом розхвилювався і геть-чисто перемінився. Білі, пухнасті брови заворушилися радісно, все лице засвітилося тихим, лагідним світлом. Він заворожено дивився на гарну конячку, на її великі, з фіолетовим полиском очі, і губи його шепотіли щось ніжне і лагідне... Поки Антек пояснював їздовому, куди і як проїхати, Сильвестр ніжно гладив тугу, гарячу шию гнідої, розчісував шкарубкими пальцями хвилясту, м'яку, як шовк, гриву і... раптом заплакав. Це було настільки несподівано, що хлопці, щоб не бентежити розхвилюваного Сильвестра, відвернулися. А він ще довго дивився услід підводі, поки вона не зникла за поворотом, потім розпачливо, глухо пробурмотів: «До чого ж схожа!..» Мабуть, ця конячка була схожа на його власну, тому й стала тією краплею, що переповнила гірку чашу...

Зовсім іншою людиною був Серьожа Серебров — двадцятитрьохрічний юнак з Ленінграда. Він дуже кохався в поезії — особливо любив Єсеніна. До війни сам писав вірші, мріяв стати поетом. Вдачу мав вразливу, а тому важче за інших сприймав освенцімські жахи і удари власної долі. На початку війни під час бомбардування загинула його мати, а через кілька днів — наречена. Він добровільно пішов на фронт, сподіваючись помститися ворогові. Ходив в атаки, ніколи не кланявся ворожим кулям, ніби сам шукав собі смерті. Але ворожі кулі обминали його, ніби цей тендітний поет і безстрашний юнак був зачаклований. Провоювавши кілька місяців, він був нагороджений орденом, двома медалями, став уже помічником командира стрілецького взводу. Ніколи, навіть у думках не допускав можливість полону, але доля ніби навмисне познущалася з нього: Серьожа потрапив у полон, а потім — в Освенцім. Хлопці зустрілися з Серьожею тоді, коли він уже подумував про самогубство, у чому сам їм признався. Володя й Жора допомогли йому подолати душевну кризу, ввели його в підпільну організацію.

Сорокарічний польський єврей Яша Фуксман з Катовіце до війни працював шахтарем і, як усі рядові робітники в буржуазно-поміщицькій Польщі, встиг сьорбнути горя й страждань навіть у мирні, довоєнні часи. Безробіття, голод, безпросвітні злидні, расова дискримінація для Яші Фуксмана були не книжними поняттями, а самим життям, живою долею бідного, безправного і приниженого єврея, що звідав усе те на власній шкурі. Ось як він про це розповідав сам.

«Я мав дружину і дві дочки. Наші батьки були дуже бідні, а бідність, як і багатство, передається в спадщину. Батьки не дали нам ні гроша, бо й самі нічого не мали. Доводилося розраховувати на власні мозолі. Виручало міцне здоров'я, яким, на щастя, бог мене не обділив. З допомогою кайла й лопати добував черствий шматок хліба, та й то не завжди.

Перед війною в Польщі заворушилися різні єврейські релігійні секти, синагоги, сіоністські організації. Усі вони намагалися втягти євреїв у свої общини. Моя мати, темна, затуркана, змучена злиднями жінка, просила мене зробити так, «як роблять усі євреї». Та виявилось, що для вступу в сіоністську організацію, яка нібито бореться за права євреїв, потрібно спершу внести чималу суму грошей, а потім платити регулярно щось із двадцять процентів від усіх своїх прибутків чи заробітку. Я послав під три чорти усі ці аферистські контори. Одного нахабного сіоністського функціонера, який занадився в наш дім і не хотів розуміти моїх делікатних патяків, довелося просто виставити за двері. За це мене почали цькувати свої ж сіоністські паскуди, що охрестили мене «скаженою собакою» і «зрадником». Через це почалися сварки з дружиною. Вона продовжувала відвідувати синагогу, а я — ні, тому дружба з сіоністами у мене не витанцювалась. І тут я помітив, що всі більш-менш помітні сіоністські верховоди, — а це були багатії, — почали потихеньку збувати своє майно; лавки, магазини, аптеки, перукарні тощо, аж до заводів і фабрик, — і виїжджати за кордон. Мені стало ясно: у повітрі запахло війною.

І справді, скоро почалася війна. За три тижні Польща була розтрощена. Коли прийшли гітлерівці, у Польщі не лишилося жодного відомого сіоністського діяча — усі вони завчасно втекли, прихопивши з собою усі власні капітали,

а водночас і кошти громадські, зібрані до війни сіоністськими організаціями серед єврейського населення. Якщо врахувати, що в Польщі до війни проживало три мільйони триста тисяч євреїв, неважко уявити, який капітал випорснув разом з сіоністськими верховодами за кордон — у Швейцарію, Англію, Сполучені Штати Америки. А тим часом окупанти в Польщі ретельно реєстрували усіх євреїв, що залишилися. Це здійснювалось під суворим наглядом спеціальних референтів поліції безпеки і СД, які займали посади уповноважених з єврейського питання. Розповсюджувалися чутки: кожен єврей може вільно виїхати в Радянський Союз (сам або з сім'єю), якщо заплатить відповідне мито німецькій владі і купить візу та проїзний квиток. Віза і квиток коштували шалених грошей, та, крім того, треба було давати ще й хабарі сіоністським керівникам, яким німецька влада надала «ініціативу» складати списки, оформляти «клопотання» тощо. Оскільки всі сіоністські лідери ще до війни разом з касами вислизнули з Польщі, то повоспеченим діячам довелося затіяти новий збір грошей і коштовностей — цього разу вже «для евакуації усіх євреїв до Радянського Союзу». Більшість євреїв ненавиділи Гітлера, тому й вирішили за будь-яку ціну емігрувати в Радянський Союз, де пехай і нема приватних лавок, контор, магазинів, зате немає й расової дискримінації. Але для виїзду потрібні були гроші, тому все, що тільки можна було продати, перекочувало на чорний ринок. Сіоністські організації, заохочувані окупаційною владою, розгорнули бурхливу діяльність. В єврейську масу кинули лозунг: «Усі євреї — брати. Бідних кидати напризволяще не слід. Тому заможні євреї повинні фінансувати еміграцію бідних євреїв, а розрахуємося потім». З цією метою провадився так званий еміграційний збір, який мав іти на покриття витрат, пов'язаних з еміграцією бідних євреїв. Але знову сіоністи повернули справу так, що в першу чергу виїжджала єврейська буржуазія: торгаші, підприємці, власники лавок, ресторанів, кафе, перукарень, учені, юристи, лікарі, артисти, спекулянти, валютчики, аферисти і всяка наволоч. З їхніх листів ми скоро дізналися, що прийняли їх у Радянському Союзі як рідних, розмістили в містах України і Білорусії, забезпечили житлом, пристойною роботою, видали безвідплатну допомогу грошми як таким, що постраждали від фашизму.

Усіх нас охопила еміграційна сверблячка — виїхати якнайскоріше! Я продав усе до крихти, навіть кофту з

дружини, але цього виявилось замало, щоб одержати візу. Того ж вечора ми посварилися з дружиною. Вона докоряла мені за те, що я колись не вступив у сіоністську організацію, і тому, мовляв, ми лишилися в дурнях. На другий день я відніс останнє — шлюбні каблучки, знаючи, що той, хто віддає золото, може розраховувати на прихильність і підтримку сіоністів. Але вони, прийнявши дарунок і пообіцявши клопотатися, усе ж таки пригадали мені, що я колись відмовився від їхньої общини.

Минали дні і тижні. Ми з дружиною вже зневірилися в чеканні. І тут блискавично поширилася нова чутка: радянських німців, які бажають емігрувати в Німеччину, будуть обмінювати на польських євреїв, котрі хочуть виїхати в Радянський Союз. І без ніяких грошей!

Тепер нас охопила справжня лихоманка. Сіоністи вирішили спорядити делегацію до генерал-губернатора Франка з проханням заступництва і сприяння в справі «остаточного вирішення питання еміграції євреїв в Радянський Союз». Для успіху місії було вирішено піднести Франку «скромний» подарунок — купу золота і діамантів на золотій таці. До Франка їх, звісно, не пустили, але за великий хабар влаштували аудієнцію у ад'ютанта генерал-губернатора — молодого есесівського генерала. Він прийняв коштовності, нагородив усіх чарівною посьмішкою і пообіцяв передати їхній дарунок за призначенням, а також доповісти про візитерів. Чекати довелося цілий день, а увечері їх відвезли машиною в управління поліції безпеки і СД до іншого есесівського генерала — референта генерал-губернатора і головного уповноваженого з єврейського питання в генерал-губернаторстві. Це був фон дем Бах-Зелевські. Делегації знову довелося добряче трусонутися гаманцем, і все пішло як по маслу. Фон дем Бах-Зелевські був дуже веселий і привітний — навіть запропонував стільці, уважно вислухав сіоністських посланців. Бесіда тривала цілу годину. Під час розмови генерал кілька разів виходив у сусідню кімнату, нібито в службових справах, кожного разу чемно вибачаючись. Безсумнівно, він зв'язувався по телефону з вищими інстанціями, погоджуючи зміст переговорів. Нарешті фон дем Бах-Зелевські заявив таке:

— Панове! З Радянським урядом у нас тепер справді добросусідські стосунки. І це правда, що є угода на еміграцію радянських німців у Німеччину і на в'їзд польських євреїв до Радянського Союзу. Але одне до другого

не має ніякого відношення, бо це не обмін німців на євреїв, а дві різні, самостійні акції. Німці виїжджають з СРСР самі по собі, а євреї виїжджають з генерал-губернаторства самі по собі. Німецький уряд виявив справжній гуманізм до польських євреїв, дозволивши їм виїзд і взявши на себе чималу частку витрат на таку складну операцію. Ви повинні це розуміти. Правила виїзду ніхто не змінював і змінювати не буде. Вони непорушні. Ви скаржитесь, що багаті виїхали, а бідні zostалися. Але ж німецький уряд не зобов'язаний забезпечувати бідних євреїв. До того ж бідні євреї можуть мати багатих родичів за кордоном. А ще в багатьох країнах існують сіоністські організації, зрештою, Всесвітній сіоністський центр. Я не вірю, щоб вони залишилися байдужими до вашої долі, адже польські євреї, як і всі інші, платили чималі внески сіоністським організаціям і мають повне право розраховувати на підтримку своїх братів за кордоном. Ось вам адреси іноземних сіоністських організацій, Всесвітнього сіоністського центру. А ось вам офіційні бланки: напишіть на них листи з проханням надати вам матеріальну допомогу для виїзду з генерал-губернаторства. Ми потурбуємось, щоб ваші листи і списки євреїв потрапили за призначенням якнайшвидше. Нехай шлють валюту, а за нами діло не стане — організуємо все як треба. Ви ж переконалися, що жодному єврею, який правильно оформив виїзні документи, ми не чинили ніяких перешкод. Вони уже в Радянському Союзі, ви читали їхні листи і знаєте, як їх там прийняли. Так що не гайте часу...

Після такої заяви спеціального уповноваженого рейху в генерал-губернаторстві єврейські делегати тут же, у нього в кабінеті, дружно взялися писати те, що запропонував генерал, додавши списки усіх євреїв, що проживали на той час на території окупованої Польщі. У кабінеті фон дем Бах-Зелевські вони залишили тридцять томів списків євреїв з точними даними: прізвище, ім'я, по батькові, вік, стать, спеціальність, освіта, адреса. Генерал пообіцяв розмножити списки в друкарні, розіслати їх разом з листами в іноземні сіоністські організації.

Важко повірити, щоб ця делегація не розуміла, яку величезну послугу для гестапо вона зробила, давши точні списки й адреси усіх польських євреїв. Можна з упевненістю сказати, що скоріше за все деякі члени цієї делегації давно вже були завербовані і працювали на гестапо...

Делегатам тут же виписали спеціальні документи і перепустки, що гарантували їм безпеку і вільне пересування по всій території генерал-губернаторства, видали спеціальні продовольчі і промтоварні картки, а разом талони, на які вони могли одержувати продукти і різні товари, а також гарячі страви на будь-якому постачальному пункті, призначеному для німців — як цивільних, так і військових. Крім того, делегатам видали документи, в яких наказувалось усім органам влади сприяти пред'явникові, забезпечувати його транспортом тощо. Затим їх почастиували доброю вечерею і на гестапівських легкових машинах розвезли по домівках, наказавши підтримувати постійний контакт з місцевими відділами поліції безпеки і СД, під контролем яких нібито буде проводитися масова відправка євреїв у Радянський Союз.

Через кілька днів вийшов сіоністський інформаційний бюлетень трьома мовами: єврейською, польською і німецькою. У ньому повідомлялось, що німецька адміністрація, враховуючи клопотання сіоністських організацій і загальне бажання усього єврейського населення генерал-губернаторства емігрувати в Радянський Союз, вирішила упорядкувати і прискорити розв'язання цього питання. З цією метою створюються транзитні формувальні пункти для збору і організованої відправки емігрантів. Усім євреям необхідно з'явитися на формувальні пункти, при собі мати рушник, мило, змішну білизну, тижневий запас продуктів, теплий одяг, взуття. Дозволялося брати багаж вагою не більше десяти кілограмів на людину. За будь-які порушення цих вимог чи сироби внести дезорганізацію на винуватців чекало покарання. В цьому ж таки бюлетені вмістили заклик керівників сіоністських осередків, старійшин єврейських общин і відомих єврейських священиків, який починався словами: «Організовано з'явимось на формувальні пункти збору!» Сіоністські функціонери повсюди роз'яснювали мету цього заходу, закликали дружно й організовано з'явитися на збірні пункти. «Доведемо німцям нашу організованість!» На тинах, на стінах будинків були розклеєні оголошення про це.

Почалися гарячкові збори в дорогу. Ми наївно вірили, що таки переселяємося в Радянський Союз! Якщо деякі скептики й висловлювали свої сумніви, їх просто не хотіли слухати, як набридливих буркунів. Ми всі з'явилися на збірний пункт «дружно і організовано», наш багаж не перевищував норми.

Обман розкрився дуже швидко. Так звані транзитні збірні пункти виявилися транзитними гетто для євреїв. Чому «транзитні»? Бо звідти маси євреїв безперервним потоком рухались у великі стаціонарні гетто, а далі — у табори винищення: Майданек, Тремблінка, Собібор, Хелм, Белжець, Освенцім.

Зі мною були дружина і двійко діточок — восьмирічна Роза і шестирічна Франя. Не буду розказувати, що пережили ми в гетто протягом майже двох років, де від голоду і хвороб загинули сотні тисяч людей. Скажу тільки, що мене і дружину порятували наші маленькі діти. Ми перебували за дротом. Дорослим почепили на одержу «зірку Давида», а малолітні діти ходили без таких знаків. Гетто охоронялося гітлерівцями і польською поліцією. Біля кожного проходу в огорожі з колючого дроту стояв німець, кілька польських поліцейських і член єврейської служби внутрішнього порядку — єврейський поліцай. Як тільки німець на секунду відвертався, діти вискакували за колючий дріт. Куплений хліб, картоплю та інші продукти вони ховали під своє лахміття, а потім проскакували назад.

Польська поліція дивилася на це крізь пальці, знаючи, що єврейські дітлахи годують своїх батьків, яким без цієї допомоги довелось б померти з голоду. Німці-вартові поводитися по-різному, але, як правило, жорстоко. Однак траплялося, що вартувий (якщо поблизу не було начальства), побачивши дітей, які скрадалися до дроту, демонстративно повертався до них спиною, даючи можливість малечі вийти за огорожу. Серед охоронників був один німець, на якого ми просто молилися. Коли він стояв на посту, усі діти, навіть слабенькі, які не мали сил швидко бігати, сміливо йшли «на полювання». Цей німець сам придумав систему сигналізації — просту і надійну — і запропонував її дітям. Вона полягала ось у чому: якщо карабін висить у нього на плечі — значить, ніякої небезпеки нема, можна йти за огорожу туди й назад; якщо карабін в руці — значить, треба зачекати; якщо карабін в обох руках наготові — значить, небезпека, необхідно ховатися. Так тривало більше місяця. Але потім той добрий німець зник...

Не всі німецькі вартові убивці й кати — це факт. Але, на жаль, більшість із них стріляли в дітей за порушення «порядку». Це теж факт. Один з охоронників — єврейтор — своєю жорстокістю і підлістю переплюнув бага-

тьох своїх колег і навіть освенцімських бандитів. Бувало, закурить, відійде від воріт, повернеться спиною до дітей, щоб ввести їх в оману, а коли вони намагаються проскочити, затримує їх і вишиковує в одну шеренгу. Діти плачуть, благають відпустити, а єфрейтор сміється: «Не плачте. Ви не помрете, але й не будете вибігати в заборонену зону». Затим перешиковує їх, добиваючись, щоб ніжки кожної дитини стояли на одній лінії. В шерензі три хлопчики і одна дівчинка — семи-восьмирічні. Єфрейтор присідає збоку і, примруживши одне око, ще раз підрівнює шеренгу, стволом карабіна підштовхуючи одного на сантиметр вперед, а іншого на сантиметр назад. Робить це спокійно, статечно, із скрупульозною точністю. Діти затихають, думаючи, що він змусить стояти струнко цілу годину. І справді, єфрейтор дає команду «струнко!» і стріляє в ноги правофланговому з таким розрахунком, щоб одна куля скосила усіх чотирьох.

Однак ніякі страхіття не могли зупинити відважних діточок, які пролазили понід дротом. Здебільшого це їм вдавалося, оскільки вартові перебували на чималій відстані один від одного, а загороджувальна система не була такою досконалою, як у концтаборах, та й без електричного струму. З допомогою дрючка хлопчик підважував нижню нитку дроту, а інші на животі проповзали за дріт. Якщо єфрейтор помічав — негайно стріляв. Стріляв, гад, влучно — багато дітей поплатилися життям. А немає ж на світі більшої підлості, ніж убити дитя...

Інколи в гетто приїжджали автобусами німецькі туристи. Мабуть, Геббельс хотів їм на живому прикладі проілюструвати, що таке фашистська влада, що таке «нижча» раса і як треба непавидіти істот чужої, «нижчої» раси. Дика і моторошна картина гетто і людського горя викликала на лицах туристів гидливі, презирливі посмішки. «Сила через радість!» — проголошував транспарант на автобусах. Для них це було — ніби екскурсії в зоопарк. Вони гребували навіть вийти з автобусів і з огидною цікавістю клацали фотоапаратами з вікон автобусів. Поза всяким сумнівом, для цих пропагандистських туристських поїздок відбиралась публіка особлива.

А одного разу приїхала ціла зграя кінооператорів із геббельсівського відомства. Ці не гребували. Навпаки — як голодні шакали, заглядали в усі щілини і без кінця фотографували... Знімали на кіноплівку все: помираючих бабусь і дітей, знімали трупи, знімали доходяг на смітни-

ках і навіть вигрібні ями та пужники... Особливо полювали на божевільних, на тих, у кого потворне обличчя чи скалічене тіло. Цих знімали крупним планом — одягнутих і голих. Зняли цілий фільм. Пізніше, в Освенцімі, мені випало зустрітися з німцем, який ще до свого ув'язнення бачив цей фільм, навіть не підозрюючи, що скоро сам опититься у такому ж пеклі. Фільм називався «Недолюдки»...

Що й казати, в гетто ми надивилися усякого, а горенька сьорбнули стільки, що якби його розділити на частинки, вистачило б на всіх людей світу. Одного разу я запитав свою маленьку Франю: «Ким ти хотіла б бути?» Вона відповіла: «Кицькою. Тоді я змогла б вільно пролазити під дротом і приносити нам їсти...» Уявляєте?!

Що на світі може бути дорожче за дітей? Для батьків їхні власні діточки завжди здаються найкращими. Але ж повірте, мої дві крихіточки були настільки чарівними, що їх любили усі — навіть поліцаї та німці, завжди пропускали Розу і Франю за дріт. Ніяких грошей у нас не було, тож дівчатка просто жебрачили на базарах, на вулицях і ніколи не поверталися з порожніми руками. Знаходилися добрі люди, які годували їх, поїли молоком, навіть купали й переодягали в чисті платтячка. Серед польських сімей знайшлися такі, що виявили бажання нелегально від властей удочерити дівчаток, писали нам записки, просили дозволу зробити це для врятування діточок, обіцяли повернути їх нам, якщо ми залишимося живі. Та Роза і Франя захотіли залишитися з нами, щоб рятувати нас. І вони нас рятували. Майже цілих два роки вони нас годували... Зараз я не можу собі простити, що не віддав дівчаток...

Єврейські сім'ї, як правило, були багатодітні, тож у величезному Люблінському гетто, де ми тоді мучились, перебувало чимало дітей. Дітлахи здебільшого виснажені, змучені, брудні, а мої маленькі доці — як дві яскравенькі трояндочки серед похмурих картин пекла. Знайомі і незнайомі люди нам, бувало, казали: «Ви — щасливі батьки, а ваші дочечки — щасливі діти. Які квіточки, яка краса!» Навіть коли в гетто приїхали кінооператори й побачили моїх дівчаток, то були просто вражені їх красою й схопилися за кінокамери, але налетів якийсь начальник і закричав на них у присутності євреїв: «Ідіоти! Ви що, хочете угробити фільм — не знаєте, що і як знімати?!» Це й зрозуміло, адже Геббельсу для переконливості потрібні були євреї-потвори, щоб довести німецьким кіноглядачам «неповноцінність єврейської раси».

Після цілої серії гетто, які нічим не відрізнялися одне від одного, в грудні 1942 року ми втрапили на транспорт. Нам оголосили, що повезуть у єврейський трудовий сімейний табір, де ми будемо працювати й одержуватимемо нормальний пайок, житимемо сім'ями і навіть зможемо листуватися з родичами. Перед дорогою нагодували гарячою стравою і дали по буханцю справжнього хліба. Про яку ж небезпеку можна було думати?

І ешелон прибув у Освенцім. Уночі в Біркенау на платформі смерті вагони відкрили. Есесівський офіцер чемно пояснив, що прибули ми в трудовий сімейний табір, де житимемо сім'ями в теплих, добре обладнаних гуртожитках. Але спершу необхідно помитися в лазні і пройти дезинфекцію. Завтра вранці — медичний огляд, щоб діти, жінки, старики і хворі, які потребують медичної допомоги, одержали її. Здорові ж чоловіки пройдуть усе це в другу чергу, оскільки лазня перевантажена, а завтра почнеться розподіл по роботах. «Свої речі залишити у вагонах — у нас ніщо не пропаде», — додав офіцер.

Тут же розпочалося сортування прибулих: ліворуч, в групу «першої черги», ставали жінки і діти до шістнадцятирічного віку, а також старі, хворі й немічні, праворуч, у групу «другої черги», — здорові чоловіки. Сортували есесівські офіцери, а їм допомагали польські євреї в смугастій концтабірній формі — усі як один відгодовані, кремезні, здорові як бугаї. Вони виводили з вагонів під руки хворих, виносили малих дітей, посміхалися, підбадьорювали. Ніяких пов'язок на рукавах у них не було, і вони аж ніяк не скидалися на поліцейських чи старост. Тут, на платформі, їх було чоловік триста, і всі до одного — геркулеси, та й годі. Саме вони, ці євреї, своєю зовнішністю, пастросм, поведінкою і діями внесли повне заспокоєння, забезпечили порядок під час сортування. Одного з них я запитав: «Як тут?» Він відповів: «Нормально! Вам тут буде добре». Сортування пройшло швидко і спокійно, люди самі поспішали, бо ж нікому не хотілося мерзнути на морозі. Скоріше під теплий душ і в теплу постіль! Моя маленька Франя на ходу запитала: «Татку, ти не з нами?» — «Ні, золотце, спершу ви, а я потім...» Оце й усе...

Півтори тисячі чоловік «першої черги» повели до лісочка, де диміла якась споруда, схожа на котельню чи завод. А нас, чотириста чоловік «другої черги», під конвоєм відправили у табір. Привели в карантинний сектор, блок номер один, вишикували біля барака.

Перед нами стояв десятипудовий громило із залізним прутом в руках, а біля нього — кілька помічників. Усі до одного — євреї. Єврейські старости і поліцаї в гетто, де нам довелося побувати, у порівнянні з цими скаженими звірами були просто ангелами. Блоковий повідомив, що ми в таборі, розташованому в загробному світі. «Тут заборонено все і дозволено лише те, що наказано. Ви, мабуть, чули щось про богів, але справжніх богів ще не бачили. Тепер вашим богом буду я! Звичайно, я не Ісус Христос, мертвих воскресити не вмію і не берусь, але з живих робити мертвих — це я вмію, як бог, з гарантією на сто тисяч років! Ось дивіться», — сказав він і гахнув залізним прутом по голові чоловіка, який стояв у першій шерензі. Навіть не зойкнувши, чоловік упав на землю і більше не поворухнувся. «Тепер ви переконалися, що це за табір? Хто хоч ворухнеться — скуштує моєї симпатичної залізної палиці і відразу ж познайомиться з крематорієм. А зараз — стати усім на коліна і підняти руки вгору!» — наказав громило.

Так і простояли ми на колінах до ранку на снігу з піднятими вгору руками. А оскраженілі катюги били й добивали тих, кого полишили останні сили... Уранці — голих, по снігу, — нас погнали під холодний душ, а потім назад у барак. Ну, все це ви знаєте. Скажу лише, що ім'я блокового — Леоп. Він французький єврей, а всі його полигачі — виродки із середовища польських євреїв.

Так почалося моє знайомство з Освенцімом. Карантин тривав з місяць. Витримали його лише десятеро з чотирьохсот моїх нещасних земляків, в тім числі і я. Після карантину побував у багатьох командах, блоках, секторах. Сам дивуюся, як зміг витримати цілий рік у таборі смерті. Втягся, навчився переборювати муки й страждання. Зустрічав чимало людей, які підтримували мене морально, а інколи й шматком хліба. Навчився розбиратися в людях. Найсильнішими виявилися комуністи — я в цьому не раз переконувався. Ненавиджу фашистів, сіоністів і всяку націоналістичну погань. Усі ці дванадцять місяців в Освенцімі я жив однією лише ненавистю. Моє життя було б марним, якби я не помстився гітлерівцям за всі свої муки, за смерть моїх дорогих крихіток, які сплять мені кожну ніч...»

Отакою була душевна сповідь Яші Фуксмана. Його сила волі викликала у побратимів почуття глибокої поваги. Ні загибель сім'ї, ні освенцімські страхіття, ні найтяжчі

страждання не зломив його. Він любив життя, людей, сам зумів у цьому пеклі залишитися людиною.

Яша любив гумор і сам умів жартувати. Одного разу, дивлячись на смужку лісу за колючим дротом, він сказав Володі: «Як ти думаєш, друже, що забороненого може бути у тому лісі — чому він обплутаний дротом?» Це було сказано так, ніби не вони, а ліс оточений дротом і есесівськими сторожовими вежами. Іншим разом, дивлячись на вартового, сказав: «Люблю їх за відвертість. Одягнувши на себе есесівську форму з емблемами смерті, вони самі собі підписали смертний вирок. Одне слово, смертники. Не ми боїмося їх, а вони бояться нас».

Яша Фуксман був колективіст у найкращому розумінні цього слова. В ньому пульсувала та робітничка жилка, та істинно пролетарська струнка, яка не дозволяє свої особисті інтереси ставити вище інтересів колективу. Якраз у явожницькій шахті «Рудольф», де працювали в'язні, за загадкових обставин стався обвал. Загибло відразу дванадцять чоловік: двоє німецьких інженерів, четверо німецьких штайгерів, троє капо і троє фोरарбайтерів — найкращі спеціалісти гірничої справи. Ходили чутки, що це диверсія в'язнів. Але ж чому і як під обвал не попав жоден рядовий шахтар, а загибло відразу стільки спеціалістів? Чому вони опинилися усі вкупі? Це залишилося таємницею. Як би там не було, але адміністрація шахти опинилася у важкому становищі. Ще й до цього на шахті катастрофічно не вистачало кваліфікованих спеціалістів, а тут одразу загибло стільки фахівців! А з Берліна грізне начальство вимагало збільшення видобутку вугілля. В результаті у таборі з'явилося оголошення, що будь-який в'язень, який добре знає гірничу справу і німецьку мову, може зайняти посаду капо або фोरарбайтера в команді шахтарів і що він буде забезпечуватися харчуванням із есесівської кухні, а також додатковою пайкою, куди входять такі продукти, як молоко, шоколад і фрукти. Це безпрецедентне оголошення щодня читали перед строем у кожному блоці на вранішніх і вечірніх апелях. Яша Фуксман, який до війни цілих п'ятнадцять років працював у шахті й добре знав гірничу справу, а також досконало володів німецькою мовою, міг тепер скористатися можливістю «вибитися в люди» й стати табірним «аристократом». Тоді б йому не загрожували ні голод, ні селекції, ні крематорії. Проте він сказав: «Проміняти друзів на шоколад? Нізащо!»

Група Антека переконалася, що в облік вантажів, які щодня надходили на будову, панував справжній хаос. Це аж ніяк не в'язалося з німецькою точністю, акуратністю і педантизмом, одначе було саме так. Головні причини — війна, часті бомбардування, безладдя на залізницях, а крім того — катастрофічна нестача кваліфікованих кадрів і відсутність належного контролю. Облік одержаних вантажів вів старий гермайстер. Він списав кілька grosбухів і врешті остаточно заплутався. Одного разу навіть сказав: «До пенсії я вже давно дослужився. Вирвуся звідси і буду розводити канарок. Плювати я хстів на цю будову — нехай працюють інші».

Невдовзі він захворів і поїхав «нах фатерлянд». Його змінив спорохнявілий стариган, котрий, якби не війна і не тотальні мобілізації, давно вже грів би старечі кісточки біля натопленої груби. Цей замшлий grosфатер був хирлявий, хворобливий і нервовий. Німці прозвали його старим геморойником. З Німеччини він привіз багаж: шкірянку, шубу, валянки, дві парасолі, два плащі, кілька пар вовняної білизни, кілька грілок, електроплитку, кавник, кавовий млинок, похідний набір посуду, чималу аптеку і клізму. Усе це він тримав на будові, оскільки щохвилини йому потрібна була та чи інша річ. У літніх будиночках, де розміщалися контори численних фірм та роздягальні для німецького інженерно-технічного персоналу, grosфатеру одвели якийсь закапелок, де він тримав свої речі, хоча й жив, як усі інші німці, в містечку. Гер Мульман — так називали його офіційно — обожнював ліки. У його кишенях було повно різних коробочок, пляшечок і флакончиків з пайрізноманітнішими таблетками, порошками, пілюлями і мікстурами, а також пакети стерильних бинтів, дві піпетки і вата. Це була ходяча аптека. Через кожні чверть години гер Мульман виймав з кишені ту чи іншу коробочку, пляшечку або флакончик, ковтав таблетку чи піпетками закапував свої червоні трахомні очі і напівглухі вуха.

На відміну від свого попередника, гер Мульман крутився на розвантажувальному майданчику цілий день, навіть покрикував, як то кажуть, на всяк випадок, однак порядку навести не міг — це було йому не під силу. Він мав сто болячок: то хапався за живіт, то за попереk, то за скроні, морщився, гикав і поспішав у туалет або в свою комірчину, де відпочивав і робив собі медичні процедури

У перший же день хлопці переконалися, що гер Мульман — стовпроцентний склеротик. Накаже, наприклад, поставити ящики «сюди», хлопці перенесуть, а через п'ять хвилин каже: «Я ж, здається, просив вас перенести ящики ось сюди». І показує на те місце, де вони стояли раніше. І так без кінця. Дійшло до того, що Антек робив усе так, як сам вважав за потрібне, та ще й вводив в оману гермайстра: «Гер Мульман, ми виконали ваш наказ: оці вантажі ми поставил сюди, а оті — он туди». Старий склеротик у наївному захопленні, як дитина, вигукував: «Чудово! Я ж про це вас і просив». Це була не робота, а лялькова комедія, як висловлювався Антек. Доводилося тільки дивуватися, як пімці могли поставити на таку роботу цього жалюгідного типа. Мабуть, завдяки значку члена націонал-соціалістської партії, пригвинченому до лацкана піджака, Мульман і потрапив у гермайстри. Старий так тепло одягався, що було просто незрозуміло, як він ще може пересуватися. Вовняна білизна, вовняні панчохи, та ще й теплі шкарпетки, светр, жилет, піджак, величезний шарф і довжелезне шкіряне пальто, підбите хутром, важка шапка, та ще й з навушниками, підбитими хутром, рукавиці, валянки... Одного разу він метушився поміж стосів і в нього з-під пальта випала гумова грілка, наповнена гарячою водою. Володя підняв грілку і віддав її старому. Той пошастав по своїх численних кишенях, знайшов потрібний флакончик, дістав з нього одну маленьку горошинку і, як винагороду за послугу, дав її хлопцеві. Піднявши угору палець, таємниче мовив: «Вітаміни. Дуже цінна і корисна річ — зміцнює організм». А потім з грілкою в руках почалапав у свою комірчину, щоб змінити воду і надійніше прив'язати грілку до живота.

Хлопці не боялися grosфатера, позаочі називали його «гером Пульманом» і навіть трішки жаліли його, знаючи, що краще, ніж цей трухлявий склеротик, ніхто не зуміє заплутати облік вантажів і будівельних матеріалів. Комічний grosфатер цілком влаштовував їх, бо не заважав їм у саботажі. Та це тривало недовго. Через тиждень гера Мульмана обікрали. Нагло, серед білого дня. В його комірчині лишилися лише радіоточка і клізма, все інше — як корова язиком злизала.

Викликали поліцію, але вона нічим не змогла допомогти Мульману, оскільки прибула на місце пригоди з великим запізненням і не виявила ні злодіїв, ні їхнього сліду. До того ж інспектор поліції відзначив, що сам гер Муль-

ман допустився серйозного порушення якоїсь інструкції, перетворивши «робоче місце» мало не на квартиру, у якій тримав безліч особистих речей, «непотрібних для виробничого процесу». Детективам так і не вдалося з'ясувати, куди ж поділися речі. Можна було тільки здогадатися, що їх вивезли на машині, оскільки якраз там завжди зупинялися грузовики, а шофери заходили в контору оформляти документи. Маючи спеціальні перепустки, всієї безперешкодно залишали територію будови. Есесівських вартових турбувало лише одне: щоб не втік в'язень, а якесь там барахло в кабіні їх не обходило. Гер Мульман зліг від апоплексичного удару, потрапив у лікарню — і більше його не бачили.

Гросфатера змінив молодий рудий німець — лихий і підлий нацист, який завдяки багатим і впливовим родичам мав броню від мобілізації і уник фронту. Мерзотник відрізнявся від есесівців лише тим, що носив не есесівську форму, а цивільний одяг. Першого ж дня він з'явився на роботу з києм у руках і побив кілька десятків в'язнів, змушуючи їх працювати не розгинаючи спину.

На другий день рудий побив Антека і відправив його в штрафну команду, а на його місце взяв справжнього капо. Для в'язнів з команди «Гаст» настали важкі часи. Порадившись, вирішили триматися купи, гуртом боротися за життя кожного.

Підпільну групу очолив Жора...

А тим часом табірне життя йшло своїм узвичаєним порядком: люди страждали, пухли від голоду, помирали від хвороб і ран, гинули від звірячих знущань і нелюдських страждань, їх відправляли в освенцімські газові камери і крематорії, а натомість привозили нових бранців. З кожним днем освенцімський конвейер смерті набрав обертів...

Насувалася зима. Холодний грудневий вітер зривав з мокрих дерев останнє мертве листя, по низькому сірому небі пливли брудні, подерті хмари. Люто перецівив дощ упереміш із сніговою крупою. В'язнів охопила паніка, ніби під час найстрашніших селекцій, бо ж гниле концтабірне дрантя не могло захистити від холоду. І, як не дивно, саме в ці холодні грудневі дні сильніше розгулялась дизентерія, яка спалахнула ще в липні, коли стояла шалена спека і над смітниками, вигрібними ямами, пужниками, у трупарні і в бараках роїлися хмари мух. Тепер епідемія косила усіх підряд, набула масштабів загальної ката-

строфи. Есесівці ледве встигали відвозити мертвих і привозити живих, щоб забезпечити робочою силою об'єкти.

П'ятого грудня випала неділя. Німці пунктуально дотримувалися днів відпочинку, тому робота на будові припинялася і в'язнів з табору не гнали. По неділях у таборі проводились «спортивні змагання», мета яких полягала не в тому, щоб виявити сильніших, а навпаки — слабших, і відправити їх у крематорій. В програму «змагань» входило три вправи: стрибки по-жаб'ячому в швидкому темпі, біг рачки наввипередки та біг на колінах наввипередки. Важко було придумати щось підліше й мерзенніше за ці «змагання»... А цієї неділі навіть вони не проводилися через масовість епідемії — в'язні і так мерли сотнями. У таборі запанувала настільки тяжка атмосфера, що пригнічені були навіть катюги — блокові й капо. Як-не-як, а кожен з них перебував серед в'язнів і в будь-яку хвилину міг сам стати жертвою нещадної хвороби. Адже навіть есесівці, яким лікарі робили усі необхідні щеплення, тепер намагалися уникати будь-яких контактів з в'язнями, і блокфюрери, швидко провівши апель, моментально щезали з табору.

А цієї неділі староста табору Бруно наказав усім промінентам перебувати в бараках, а решті в'язнів від підйому до відбою стояти на повітрі для загартування. Отже, бранці мусили промучитися на холоді, під дощем дев'ятнадцять годин — з четвертої години ранку до одинадцятої години ночі. Без їжі, без тепла, без надії, без шансів вижити...

З півночі дув пронизливий вітер, сипав і сипав дощ, у свинцевому небі каламутилися темні хмари. Зіщулені, мокрі в'язні сірими привидами блукали по табору з надією хоч якось утриматися за життя. Чалапали по калюжах з кінця в кінець, аж поки не падали в знеможі на мокру землю, змішану тисячами ніг до густої каші.

В'язні збивалися в гурт, намагаючись зігрівати один одного власними тілами, але скільки того тепла у промерзлих скелетів... Найслабші, у яких опухлі від голоду ноги не витримували, падали, і їх затоптував натовп. Більшість намагалися рухатися, щоб не замерзнути, не бути затоптаними. Скрізь валялися трупи, і територія табору стала моторошним полем смерті.

Володя з Жорою теж блукали по табору й цокотіли від холоду зубами. В свідомості билась тільки одна думка: «Дотягти до вечора, дотягти до нар...»

Несподівано Жора сказав:

— А сьогодні ж свято.

— Яке свято? — здивувався Володя.

— День Радянської Конституції. Невже забув?

І Володі згадалось, як святкували цей день до війни. Червоні прапори на фронтонах будинків, транспаранти, лозунги, збори, доповіді, концерти художньої самодіяльності... На святково вбраних вулицях і майданах радісні люди, дзвінкоголоса дівчора. Скільки було тоді щастя! «Чи ж уміли ми тоді по-справжньому любити наше щастя, берегти його і захищати?..» — з гіркотою і болем думав Володя. Тепер для нього усе те навіки втрачене, лишилися самі болючі спогади...

Зненацька їх зупинив якийсь поляк — виснажений, мокрий, посинілий. Лише в молодих очах ще жеврів слабенський вогник життя. Ці очі пильно дивилися на Жору.

— Я впізнав тебе: колись ти співав на полі смерті, де ми корчували пеньки.

— То й що? — насторожився Жора.

— Я штрафник. Учора поруч зі мною працював Антек Сташевський. Ми розговорилися, і він дуже тепло згадував тебе.

— Де він? — стрепенувся Жора.

— Учора ввечері його убив Зепи...

Ця звістка приголомшила хлопців. Незнайомий ще щось казав їм, але вони уже нічого не чули. Немає більше Антека... І знову проклятий Зепи! Вони навіть не помітили, як почала пасти далі незнайомий поляк. Стояли мовчки, тремтіли задубілими тілами, і не знати було, то сльози чи дощові краплини стікають по їхніх запалих щокках...

Дрібна мжичка сікла просто в лице — та так гостро й різко, немов скалочками потовченого скла. Слизькою мрякою вилискували чорні толеві дахи бараків, неначе кришки гігантських домовин. Крізь морок дощової завіси то там, то тут просвічували великі калюжі з купинами задубілих трупів... А живі продовжували механічно рухатись. Цокотіли зубами, дрижали на холоді, як епілептики, однак продовжували відчайдушну боротьбу за життя. Ніякі жахи на них уже не діяли, ось тільки холод проймав, і захиститися від нього можна було лише роботою м'язів, а це залежало від запасу фізичних сил. Отак і змагалися зі смертю, і цьому безнадійному змаганням не видно було кінця...

Чалапаючи по калюжах, Володя відчував, як дедалі більше охоплювала його глуха туга. Іноді натикався поглядом на якийсь труп, хлопця струшувало всього, пеначе від різкого удару струмом, і проймав жах. Тоді він намагався дивитися на живих, немов просив у них мужності й сили. Оці нещасні страдники тільки й зв'язували Володю з життям. Він не просто звик до них, братів по нещастю,— зріднився з ними. Неначе незнищенне коріння, вони тримали його у цьому жахливому житті, допомагали чіплятися за найменшу іскорку надії. Та сили танули і гасла надія. Іноді Володі здавалося, що відчуває, як сивіє голова і як впритул заглядає у вічі смерть...

Під вечір йому стало зовсім погано. Володя зрозумів, що він захворів. І невдовзі у нього справді пішла кров — бацили проникли і в його організм. Аж до вечірнього апелю просидів він над вигрібною ямою, корчачись від нестерпного болю в животі і в усьому тілі. Жорі доводилося підтримувати його, щоб не вшав у яму, довкола якої навпочіпки сиділи сотні таких же хворих. Гострі болі не припинялись. Володя втрачав останні сили...

У таборі за день не сталося ніяких змін. Живі в'язні, як і раніше, похмурими привидами бродили по табору, механічно переставляючи ноги і боячись зупинитися, місили й місили грузьку, в'язку, лишку кашу, і цьому не було кінця. А мертві дубіли в грязюці в неприродних позах. Здавалось, умирає життя на землі, умирає все людство — і ніщо не спроможне зупинити фатальний процес умирання...

І все ж таки Володя з Жорою дотягли до апелю. А потім упали на нари, тремтячи так, що аж зуби вицокували, і втішались тим, що не опинилися сьогодні в трупарні. На апелі з'ясувалось, що це був рекордний день смертності у цьому таборі.

А вранці ударив мороз. Поземка несла з голих полів колючий сніжок, замітаючи приземкуваті бараки.

Уранці Жора і Петро під нахви ледь виволокли Володю на роботу. Команда «Гаст», як і всі інші, помітно зменшилася. А звір-капо раптом став шовковим, бо сам тяжко захворів і ледве плентався в хвості команди. До місця роботи якомось дійшли. Рудий гермайстер дав розпорядження на цілий день і звик — пішов зустрічати дружину, яка мала приїхати з Німеччини. Скориставшись цим, капо розклав невеличке багаття і безжально обсмалював себе на вогнищі, намагаючись зігрітися і вбити

невидимі мікроби. Однак його трусила лихоманка. «Невже тиф?» — у розначі бурмотів він. Вчорашній вовк раптом став ягням. Його вже не цікавила ні робота, ні в'язні — ніщо на світі. Тим часом хлопці знайшли між штабелями затишне місце, кинули туди кілька оберемків стружок і пакувального паперу. Володя заповз у той барліг, і його закрили ящиками.

Він ніяк не міг зігрітися. В голові тьмяною вервечкою снувалися важкі думи, а серце ятрила пекуча туга. Крізь щілину він дивився затуманеними очима на холодне небо, ніби благав у нього допомоги. Та небо було байдужим до його страждань. Володі здавалося, що безнадійна боротьба за життя уже програна — лишилося тільки ждати кінця.

Тим часом друзі-підпільники за інструмент виміняли у одного фюорарбайтера з сусідньої команди пайку хліба. Хліб засмажили на вогні, майже перетворивши його на вугілля, і дали з'їсти Володі, сподіваючись, що це допоможе зупинити кровотечу. Однак хворому стало ще гірше. Так і пролежав він на холоді до вечора — мокрий, знесилений, напівживий. А як ударив гонг і почалося загальне шиккування, його віднесли і поклали на спіг у кінці апельплацу поміж трупів. У померлих було одне право — право на транспортування.

— Біля трупарні у таборі ми тебе заберемо. А зараз закрий очі, не ворухись і удавай, буцім ти мертвий, бо коли побачать, що живий, доб'ють як симулянта, — попередив Жора.

Начальником конвою сьогодні був Боксер, біля якого увесь час крутився Зенц. Вони ж і перераховуватимуть живих і мертвих перед відправкою в табір.

Володя нерухомо лежав поміж трупів, з усіх сил удаючи мертвого. І раптом виявилось, що не всі тут мертві. Коло нього двоє «трупів» неголосно перемовлялися між собою — значить, ще живі. Із почутих фраз Володя здогадався, що то греки.

Греків привезли в цей табір зовсім недавно — з останнім транспортом. Із свого сонячного міста Салоніки вони одразу ж потрапили в обійми тутешніх страхіть, та ще й тоді, коли люта епідемія косила усіх підряд — і виснажених в'язнів-старожилів, і грецьких новачків, що ще не втратили навіть свого південного загару. Не дивно, що вони дуже швидко майже всі перемерли. Серед них переважну більшість складали грецькі євреї. Вони зовсім не

готові були — і морально, і фізично — переборювати тяжкі випробування і нелюдські страждання, бо майже всі новачки з Греції — з багатих сімей, звикли жити в розкошах, непристосовані до фізичної праці, а тим більше — до голоду, холоду, епідемій, терору і тяжкої неволі. Це були типові представники зманіженої буржуазії — купці, торгаші, бізнесмени, власники магазинів і фабрик, фруктових плантацій і багатих угідь, торговельного і риболовного флоту, банків, фешенебельних санаторіїв тощо. Гітлерівська окупація Греції майже не позначилася на їхньому добробуті. Деякі з них хвалилися, що мали вдома кількох слуг, які подавали їм перший сніданок прямо у ліжку і в ліжку ж робили педикюр, масаж. А тут — кирка, лопата, над головою — залізний кий жорстокого капо. Зрідка, правда, траплялися й бідняки — прості робітники. Саме вони й змогли перебороти усі труднощі і жахи концтабору.

В'язні Освенціма знали багато такого, що стало відомо світові лише через декілька років, та й то завдяки історичному Нюрнберзькому процесові. Освенцімці, особливо підпільники, спілкуючись із громадянами майже сорока країн, звезеними в Освенцім на винищення, скрупульозно збирали інформацію, знали все, що відбувалося в різних країнах Європи. Чимало чого розп'ятували й самі есе-сівці, вважаючи, що таємниці помруть разом з в'язнями в газових камерах. Однак сталось не так, як гітлерівцям гадалося...

Гітлерівці вивезли з Греції 70 тисяч чоловік. Їх привезли в Освенцім тридцятьма ешелонами і трьома партіями: взимку 1942—1943 років, навесні і наприкінці 1943 року. Вони й розповіли, що гітлерівці, окупувавши Грецію, відразу ж розгорнули там шалену агітаційну компанію по вербуванню греків та грецьких євреїв для «переселення на нові землі». «Новими землями» гітлерівці називали територію Радянського Союзу, нібито вже завойовану ними. Ці землі треба освоювати, тож з цією метою, мовляв, і вербують людей ділових, заповзятливих, ініціативних, спритних, здатних вдихнути життя в торгівлю, ремесла, економіку. Спішіть, поки не пізно, — аж захлиналися нацистські та ейхманівські пропагандисти, — інакше ми заселимо нові землі іншими, як в свій час європейці заселили Америку. На східні землі пожадливо дивиться уся Європа, так що бажаючих досить. Ось чому фюрер дав вказівку вирішувати це питання належним чином —

серйозно, організовано, на найвищому рівні. Тому ми й створюємо наші вербувальні бюро, видаємо солідні документи на придбання земель, а також монопольне право на виробництво промислових товарів та сільськогосподарських продуктів, на торгівлю. Німецькі банки допоможуть вам, бо фюрер крєвно зацікавлений в освоєнні східного простору. Але за землю треба платити, бо вона завойована кров'ю солдатів фюрера. Гроші у вас є, ми це знаємо, бо ви ж ділові, заможні люди. Ми пропонуємо вам благородний бізнес, бо добре знаємо, кому пропонуємо. Адже євреї і греки здавна славились своїми діловими якостями, особливо ви, євреї іспанського походження¹. Тих, хто ухилятиметься від пропозицій, німецька адміністрація розглядатиме як злісних саботажників і симулянтів, котрі хочуть зірвати реалізацію епохальних накреслень геніального фюрера...»

Це було нечуване шахрайство, але, як не дивно, шістдесят тисяч євреїв іспанського походження, які «здавна славились своїми діловими якостями», і десять тисяч греків охоче клюнули на цей страхітливий обман. Вони вибрали дорогу у вербувальні бюро штадартенфюрера Адольфа Ейхмана, віддавши їй перевагу перед дорогою в партизани. А партизани в Греції діяли з перших днів окупації, бо цьому сприяли кліматичні і природні умови, незначна кількість окупаційних військ,— Гітлер змушений був майже всі збройні сили рейху кинути на Східний фронт. Отже, була можливість влитися в партизанські загони, повести боротьбу за визволення. Але ці 70 тисяч торгашів і бізнесменів, охоплені жаждою наживи, вибрали шлях, запропонований гітлерівцями. «Навіщо нам партизани, навіщо ризикувати життям — ми ж бізнесмени! Нехай ідуть в партизани ті, хто хоче опинитися на шибениці. Гітлер пройшов Європу — це ж сила! А наша справа — торгівля. Німці пропонують вигідне діло — поїдемо!»

І поїхали. Але потрапили не на обітовані землі, а в газові камери Освенціма. Про все це жертви обману — грецькі євреї і греки — розповідали освенцімським в'язням щиро, і гіркі, пекучі сльози розпачу і каяття текли по їхніх змучених лицах. «Якби ж ми знали, якби ж ми тільки знали, що збираються з нами зробити! Яка підлість!» — вигукували вони, ридаючи.

¹ У Греції до війни проживало багато євреїв іспанського походження, зокрема в одних тільки Салоніках — 50 тисяч чоловік.

Адо́льф Ейхман діяв за принципом Адо́льфа Гітлера: чим більше брехні і чим більший обман, тим більше шансів, що простачки повірять у цей обман. І справді, 70 тисяч грецьких простачків повірили. Проводячи в Греції операцію «переселення», гітлерівці сподівалися, по-перше, пограбувати євреїв і багатих греків, по-друге, знищити тих і тих, не допустити, щоб вони влилися в партизанські загони, по-третьє, зміцнити свій тил, а по-четверте, за вилучені у жертв коштовності закупити через швейцарські банки в різних країнах дефіцитні стратегічні матеріали, необхідні для ведення війни. І справді, їм удалося одним пострілом убити одразу кількох зайців...

За гроші, золото і діаманти обмануті жертви купували у вербувальних бюро земельні ділянки на «нових землях». Обмежень, ясна річ, не було ніяких, і хто мав золото, той міг «купити» будь-яку ділянку — хоч сто тисяч гектарів. Взамін за коштовності видавалися солідні документи на гарному гербовому папері з водяними знаками і залізничний квиток на проїзд. Усе це була «липа», за винятком хіба що квитка на проїзд. І коли завербовані добровольці, опинившись в Освенцімі, показували ці документи, есесівці сміялися мало не до сліз, знущалися з греків як хотіли, навіть придумали пісеньку про грецько-єврейських ослів. Із Салонік у Берлін безпечно летіли шифровки, а з Головного імперського управління безпеки в Освенцім — вказівки Рудольфу Гессу: мовляв, зустрічай дорогих гостей, та не забудь гарненько їх потрусити — бо ж гості при гаманцях. Ясна річ, освенцімські есесівці про це не забували. Із одежі й речей, привезених з Греції, із тисяч низок сушеного інжиру «канадці»¹ без кінця витрушували золото. І на землю до ніг есесівців сипалися й сипалися золоті монети усіх чекапок світу, як казковий золотий дощ. За це золото грецько-єврейські гешефтмахери збиралися поскуповувати усі східні, тобто радянські землі, і розгорнути на них бурхливу діяльність. Ці плани лопнули, як мильна булька.

В Освенцімі більшість греків і грецьких євреїв відразу ж потрапили в газові камери, а решта — відправлені в арбайтскоманди. Незнання німецької мови і коштабір-

¹ У Освенцімі вилученням коштовностей у новоприбулих займалася спеціальна команда, яка називалася «Канада». Вона нараховувала тисячу «спеціалістів» з числа польських євреїв. Їх називали «канадцями».

них порядків ускладнювало їхнє становище, а суворий клімат, голод, епідемії, нестерпні умови і непристосованість зніженого організму — усе це прискорювало їхню загибель. За два тижні їх не стало. Тільки ліченим одиницям пощастило пережити освенцімське пекло, та й то лише тим, хто на дні цього пекла зумів знайти шлях до антифашистського підпілля, до колективної, організованої боротьби за життя.

Головним організатором операції «переселення» в Греції, як і в багатьох інших країнах окупованої Європи, був Ейхман. Його правою рукою і головним виконавцем був Дітер Вісліцені. Їм також допомагали постійний представник Ейхмана штурмбанфюрер Рольф Гюнтер, гауітштурмфюрер Брунер і, нарешті, військовий радник доктор Мертен — начальник військової адміністрації при головнокомандуючому в Салоніках. Ними командували поперемінно то Мюллер, то Кальтенбруннер, які підлягали безпосередньо Гімлеру. Всі вони разом і кожен зокрема немало потрудилися над «остаточним вирішенням єврейського питання» і над створенням таборів смерті, у яких сатрапами і поплічниками було знищено дванадцять мільйонів чоловік — громадян 39 країн, представників майже всіх національностей і народностей світу...

Володя не знав грецької мови, однак з інтонації збагнув, який відчай охопив його сусідів. Спробував попередити їх, якраз зараз не можна ні ворушитись, ні розмовляти. Сказав німецькою, російською, польською, чеською, однак вони нічого не второпали. «Замовкніть!» — сказав ще й французькою. Та греки залопотіли ще голосніше й розпачливіше. Володю вразила їх недогадливість. «Чорт з вами, осли!» — вилаявся він, розізлившись.

Якраз пролунало «ахтунг!» — і на апельсалаці почалося перераховування вишикуваних сотень. У морозній тиші було чути кроки — під чобітьми Боксера і Зеппа сухо, як крохмаль, рипів сніг. Начальство було вже близько, а двоє греків, підвівшись на ліктях, продовжували один одному щось тарабанити. Схоже було, що хочуть привернути увагу начальства — може, пожаліють! І вони таки привернули увагу.

— Зепп, а що там за лялькова комедія під час апелью? Чи, може, тут приморський пляж? — долинув веселий голос Боксера.

— Зараз я поворошу цих пляжників, — відповів Зепп, азартно ляснувши палицею себе по халяві.

— Не поспішай, зробимо це удвох.

Вони підійшли до греків, які, плачучи, почали щось доводити Боксеру, чим страшенно розсмішили його.

— Ах, Салонікі! — весело вигукнув він, а потім проспівав першу фразу пісеньки, яку склали про греків самі ж есесівці: — «Салонікі екстраприма, Салонікі, екстрагут!»

І після цього, підстрибнувши, наступив чоботом на горло греку. Зепп те ж саме вчинив з другим греком. Обидві жертви не встигли навіть крикнути... Володя виразно почув глухий хруст зламаних шийних хребців і мало не знепритомнів. Він затамував подих, заплющив очі і не поворухнувся навіть тоді, коли довгі поли есесівської шинелі черкнули його по обличчю, коли Боксер наступив чоботом йому на руку. І знову смерть обминула Володю — лише обпекла своїм холодним подихом...

Колона вирушила у табір. Останні сотні несли на руках мертвих, а разом з ними — й ще живого Володю, який уже не мав сил рухатись...

6

Замордованих і померлих на роботі в'язнів носили у табір по черзі то одна, то друга арбайтскоманда в хвості загальної колони після закінчення робочого дня. У есесівців усе робилося за чітким, давно заведеним і непорушним розпорядком. В усіх таборах колони в'язнів на марші були вишикувані п'ятірками — для зручності перераховування і конвоювання. Мертвих же переносили з таким розрахунком, щоб теж були п'ятірки: четверо живих несли за руки і ноги п'ятого — мертвого. Це були своєрідні живі катафалки. Інколи, дивлячись на них, Володя думав: «Невже й мені судилося потрапити на «катафалк»? І ось тепер таки довелось.

Четверо незнайомих в'язнів несли його в колоні «катафалків». Він уже змирився з тим, що це — кінець, хоч слабенька надія ще жевріла «З трупарні мене заберуть», — тріпотіла відчайна думка. Більше ні про що він не думав. Але ж чи пощастить друзям витягти його із трупарні? Попереду і позаду пливло багато таких «катафалків», а зовсім поруч несли щойно задушених греків. Їхні тіла ще не встигли охолонути і задубіти, а шийні хребці поламані, тому звисаючі голови похитувалися в такт крокам

носіїв, і здавалося, що греки ще живі. Володі все ще вчувався хруст зламаних хребців, йому стало моторошно. Він заплющив очі і більше не дивився ні на мертвих греків, ні на інші «катафалки».

Біля табірної брами начальник конвою здавав охороні табору приведених з роботи в'язнів і вів свою конвойну команду в есесівське містечко на відпочинок. Так робилося завжди, але тільки не при Боксерові. Цей виконував свої службові обов'язки з особливим заповзяттям. Як тільки колона «катафалків» почала втягуватися в табір, він побіг уперед, розставив ланцюг есесівців від воріт до трупарні, а сам кинувся в приміщення, знаючи, що серед мертвих можуть виявитися й живі. Полювання на «симулянтів» для Боксера було справжньою насолодою, і він не хотів її втрачати. В'язні, котрі несли Володю, здогадалися, що він ще живий, але віднести його в барак не змогли, бо проскочити ланцюг поставлених Боксером есесівців було неможливо. Тому й понесли хлопця в трупарню. Тут під стіною уже стояв Боксер, як мисливець у засідці, і пильно оглядав тих, кого сюди вносили. Носії кинули Володю в купу трупів, а самі хутко щезли.

Незважаючи на холоднечу, в трупарні висів густий, стійкий, нудотний сморід мертвечини. Був вечір, табір окутався сизими сутінками, і тому електричне світло в трупарні здалося надто яскравим. Вражало безладне нагромадження товстих, як колоди, опухлих і брезклих або ж тонких, як жердици, ніг, потворно перекошені лиця з широко відкритими осклілими очима, дистрофічні руки, судорожно покорчені пальці, що немовби намагалися за щось ухопитися в останній конвульсивній спробі утриматися в житті... Замучені, вбиті, розтерзані були звалені в безладну хаотичну купу на цементній долівці трупарні. По них бігали великі, жирні щури, моторошно попискуючи. Не встиг Володя отямитися, як був завалений трупами. Він задихався під купою мертвих тіл. Ціною нелюдських зусиль йому вдалося трохи вивільнити голову, щоб не задушитися.

Колона «катафалків», поквалплена есесівцями, розвантажилася швидко. Трупи були звалені в купу, а ті, що несли їх, постаралися якнайшвидше покинути це страшне місце. В трупарні залишився один Боксер. Краєм ока Володя бачив його лице: було незворушне, холодне, губи щільно стиснуті, а білуваті очі горіли нездоровим блиском наркомана. Ті очі пильно дивилися на нерухому купу

трупів, а Володі здавалося, що вони дивляться лише на нього. Юнак не знав, для чого тут стоїть Боксер. А той ніби застиг на місці і щось хижо вичікував. Володя весь напружився.

Через відчинені двері було чути, як шумить вітер у Явожницькому лісі. Десь за бараком лишилися Жора, друзі-підпільники... «Невже загину?!» — кричала кожна клітина змученого тіла. Величезним зусиллям Володя стиснув неслухняні зуби, щоб не цокотіли, і перетворився на слух: знадвору долинали звуки, схожі на скрипіння санного полоззя — то гольцшугами місили сніг в'язні, розходячись по бараках. Звуки віддалялися й затихали. Хотілося кричати, кликати на допомогу, але Володя навіть не поворухнувся. Важко дихати, в скронях гунає кров, у горлі сухо й гаряче, а в грудях пече вогнем. Боляче ковтати гідкий, нудотний сморід, відчувати, як давить на тебе з усіх боків купа мерців. Та ще страшніші, ніж людські трупи, живі щури. Один з них повільно проповз, підозріло приплюхуючись, по обличчю Володі, і в хлопця від жаху закростричилося волосся. Однак він не скрикнув, не здригнувся, а лише завмер, ще сильніше зціпивши зуби.

Боксер недаремно стояв і спостерігав. Серед трупів хтось, іще живий, раптом застогнав, неначе прокинувшись від наркозу, і заворушився, почав виповзати. Боксер спритно змахнув рукою, матово зблиснув парабелум. Гучно пролунав у порожньому бараці цей несподіваний постріл, розначливо зойкнув поранений в'язень. Відразу ж прогриміло ще два постріли — і стогін обірвався.

Тепер Боксер почав цілитись в іншого, який, мабуть, теж подавав ознаки життя. Усе це бачив Володя, і в нього промайнула гарячкова думка: «Перестріляє всіх...» І ледве стримав готовий вирватись крик. Володю трусило, зуби нестримно цокотіли — здавалось, холод проникає в саме серце. Сполохані пострілами, забігали, заметушилися щури, шастаючи поміж трупів, і гуркіт пострілів знову наповнив трупарню. Володя знемагав від напруження і страху, задихаючись під купою мертвих тіл. Але зараз саме трупи захищали його від куль Боксера, який стріляв по щурах, як по чудових рухливих мішенях. Він розрядив уже три обойми і вставив четверту, але в цей час знадвору його голосно покликали есесівці: захопившись стріляниною, Боксер затримував усю конвойну команду.

І він пішов, навіть не зачинивши за собою двері.

Як тільки зник Боксер, Володя зробив відчайдушну спробу вилізти з-під трупів. Проте мертві тіла цупко тримали його в полоні, не пускали із мертвих, холодних обіймів, бо дивовижно сплуталися, немов кореневища в купу звалених пеньків. «Все, не вилізу», — кволо подумав Володя. Настала критична хвилина. І саме в цю мить до трупарні влетів Жора, а за ним — Петро, дядя Вася і Яша Фуксман.

— Орлятко! — тривожно крикнув Жора.

— Я тут, — простогнав, задихаючись, Володя.

Рятівники-побратими швидко розкидали мертвих, витягли напівживого Володю й поставили на ноги, тримаючи його під пахви.

— Чи є тут живі? — голосно запитав Жора на увесь барак.

Трупарня відповіла могильною тишею. Не можна було втрачати ні хвилини.

— Перебирай ногами, роби вигляд, що йдеш! — наказав Жора, поплескавши Володю долонею по обличчю, щоб той швидше отямився...

Останнім виходив Яша Фуксман. Він схопив під стіпою мітлу, кілька разів махнув нею на порозі, нібито підмітаючи, затим поставив мітлу на місце, вимкнув у трупарні світло, з гуркотом зачинив двері й голосно, удавано спокійно сказав по-німецьки: «Порядок!» Ця маскарадна витівка була адресована вартовому на вежі — на всяк випадок. Однак вартового трупарня не цікавила, і сміливці хутко розчинилися в табірних сутінках.

Придибали до якогось барака, зупинилися біля глухої стіни, щоб передихнути. Володя кілька разів глибоко набрав у легені морозного повітря, щоб очиститись від вбивчого трупного смороду. Він остаточно отямився й зрозумів, що знову повернувся в цей жахливий світ. Для чого? Але поруч були дорогі побратими, і хлопець враз зарідав...

— Поплач, малюк, поплач, трохи полегшає на душі — сльоза змиває горе, — сказав Жора, ніжно обнявши Володю.

Вітер уже стих, очистилося від хмар небо. Байдуже мерехтіли у високості далекі зірки. Над землею настоювався міцний мороз. Толеві дахи бараків химерно іскрилися інеєм, неначе обсипані потовченим склом. Довкола табору сяяла електричними лампочками освітлювальна смуга, а за нею в темній імлі тихо дрімав старий сосновий ліс. Скрізь

панувала тиша, неначе уся планета вкуталася морозною нічною німотою. Лише з барака, як з переповненого тісного вулика, долинав невиразний, приглушений шум. Там, за тонкими дощаними стінами, копошилися сотні живих людей, ворухилось життя, «вулик» жив й, здавалося, кликав до життя. І Володя відчув себе так, немов заново входив у життя.

Усі вже закликали на холоді, і Жора звелів розходитись по бараках.

— Завтра заберемо Володю на роботу, іншого виходу немає. Наш капо тяжко хворий, це й полегшує наше становище. Якщо прийдуть вагони, займемося буксами. Обов'язково. Маємо ще одне серйозне завдання: треба збільшити нашу групу. Як бачите, з дванадцяти чоловік нас залишилося восьмеро — четверо вже загинули. Будемо ж мстити за Антека, за всіх. Нехай кожний підготує хоча б одного кандидата з числа найбільш надійних людей. Роз'яснюйте їм, що поодилиці вижити тут неможливо. Отже, триматимемося гурту і колективно боротимемося за життя...

Тихо розійшлися по своїх бараках. Жора й Петро віднесли Володю в тринадцятий блок. До апелю ще встигли полежати на парах і трохи відігрітися. Цю розкіш начальство дозволило в зв'язку з катастрофічною смертністю у таборі, що загрожувало припиненням робіт на всіх об'єктах.

Після апелю бранці поринули у важкий сон. Однак Володі спати не довелося: майже всю ніч сидів на кібелі — залізній бочці, яка правила тут за парашу, і корчився від болю. Кровотеча не припинялася. А вранці його знову забрали на роботу.

Тонучи в снігових заметах, колона в'язнів повільно долала метр за метром. Володю товариші позмірно несли під пахви, хоч і самі були виснажені. Іншим разом капозвір добив би Володю чи іншого «симулянта», але зараз він сам уже дихав на ладан, і в'язням команди «Гаст» доводилося тягти й його.

Рудий гермайстер на роботу не з'явився, та й начальником конвою цього дня був не Боксер. Володю знову покладали в замаскований барліг і пильно стежили за тим, щоб його не виявили есесівці. Схованку утеплювали сосновими стружками і паперовими мішками з-під цементу, а крім того, організували ще й «грубку». За грубку правило цинкове відро, у яке накладали розжарені на

багатті цеглини. У бляшанці скип'ятили воду і напоїли Володю, бо він знемагав від спраги. Та від цього не припинилася, а, навпаки, посилилася кровотеча. Довелося відмовитися і від води. Володя втрачав останні сили. Безнадійна туга гризла його змучену душу...

А біля багаття собачою смертю помирав нікому не відомий собака-капо. Помирав без імені, без друзів, без допомоги, без надій і співчуття. Ніхто навіть не знав та й не хотів знати його ім'я. Ніхто не подав йому бодай ковток води, усі сахалися його, як зачумленого. Схоже було, що у нього тиф.

Жорі довелося взяти на себе керівництво командою, в якій тепер налічувалось менше сорока чоловік. Якраз прийшли два вагони, то їх розвантажили і не забули насипати в букси піску. Потім віднесли на звалище кілька важких ящиків з цінними матеріалами, завалили сміттям і, повернувшись назад, розклали невеличке багаття окремо від капо. Грілися біля вогню, сушили своє дрантя, кип'ятили воду зі снігу, пили її замість чаю і ждали кінця робочого дня.

Сувора зима, яка ще тільки почалася, навівала тяжкий сум. Незважаючи на відсутність начальства в команді «Гаст», цей загалом спокійний день здавався нескінченим. А коли нарешті пролунав гонг, напівживого Володю віднесли на місце шиккування і поклали на лівому фланзі в загальний ряд трупів. Туди ж підкинули й конаючого капо. Сьогодні не було Боксера і його поплічника Зеппа, а новий командофюрер, не захоплюючись садистськими розвагами, швидко перерахував живих і мертвих і наказав рушати. Транспортувати мертвих якраз довелося тринадцятій і чотирнадцятій командам — настала їхня черга. А під тринадцятим номером значилася команда «Гаст», тож Володю сьогодні несли його ж побратими.

До табору дісталися без пригод. І хоча Боксера не було, однак есесівці стояли ланцюжком між брамою і трупарнею. Це не дуже збентежило Жору, бо «гастівці» вирішили усі разом зайти до трупарні, скласти мертвих і в штучно створеній метушні непомітно вивести Володю. Адже тут, біля трупарні, уже нікого з есесівців не цікавила кількість живих і мертвих. Есесівці стояли лише для порядку, щоб змучені в'язні не кидали мертвих де попало, а складали їх саме в трупарні. Туди ж можна було кинути й ненависного капо, який уже знепритомнів, але в Жорі не вистачало на це жорстокості.

Більше того, в останню хвилину у Жори виникла нова задумка — віднести Володю і капо в ревір, тобто у табірний лазарет, який був недалеко від трупарні — за піщаним кар'єром. Усі знали, що в ревірі не лікують, а мордують хворих, проте декому все-таки щастило оклигати й повернутися в свій барак. Адже в'язень, трохи перепочивши, міг виписатися з ревіру на роботу. Відомо було й те, що у ревірі часто проводяться селекції, тобто відбір дистрофіків для спалення в крематоріях. Одне слово, ревір — це була лотерея: або виграв, або програв. «Навіщо випробовувати долю — щодня носити Володю на роботу, а з роботи у трупарню? Адже це гра з вогнем. Завтра в команду «Гаст» пришлють нового капо, і він у перші ж хвилини може добити Володю. Крім того, завтра в наряд знову заступить Боксер. Отже, краще ревір», — вирішив Жора, підходячи до дверей трупарні. Есесівець, який тепер тут стояв, на відміну від Боксера, не стежив за в'язнями, а, повернувшись спиною до трупарні, змуджено дивився кудись на засніжений ліс. Як видно, його не цікавили ні «катафалки», ні трупарня. Це підбадьорило Жору. Поставивши Володю на ноги — його відразу ж підхопили під пахви друзі, — Жора підійшов до есесівця, зняв шапку і відрепортував німецькою мовою:

— Гер есесман! Я виконую обов'язки капо в команді «Гаст». Наш капо тяжко захворів — ось ми його припесли. Обер-інженер будови пан Йонік просив надати йому медичну допомогу, а також іще одному гефтлінгові — найкращому електрозварникові, який випадково звихнув ногу. Чи не дозволите віднести їх у ревір?

— Несіть, — байдуже буркнув есесівець, навіть не глянувши на Жору.

— Яволь! — гаркнув Жора.

І хлопці, не гаючи й секунди, швидко понесли Володю та капо до ревіру.

Аж ось і ревір — величезний нестандартний барак на кам'яному підмурку. Двері були заперті, на стук ніхто не відповів. Мабуть, ревір був переповнений і прийом хворих закінчено. Жора обійшов довкола барака, позаглядав в усі вікна, сподіваючись викликати когось із санітарів. Але шибки вкриті памороззю, крізь яку нічого не видно, а стукати в шибки Жора побоявся, щоб не накликати біди. Ходив довго, а хлопці ждали біля дверей.

Сумно дивився Володя на довколишній світ, немовби бачив його востаннє. Тихо дрімала над землею зимова

ніч, заткана тонким, іскристим, морозним туманом, а над нею сяяло безмежне зоряне небо. Незвична тиша непо-рушно зависла над засніженим лісом, над принишклим табором, над усією землею. Стягла світла зимова пора, яку так любив ще з дитинства, але вона зараз навіювала тільки біль щемних спогадів...

Минула, мабуть, година, поки Жорі нарешті пощастило викликати санітара. З гуркотом відчинилися важкі двері, і на порозі виросла кремезна постать санітара у забризканому кров'ю клейончатому фартусі. Побачивши, що ніякого начальства тут нема, санітар визвірився:

— Якого чорта приперлися? Ви ж бачите, що прийому нема, — усі коридори завалені, хворі лежать один на одному. І взагалі, чого б я сюди ліз, тут що — санаторій?

Жора пояснив, що це наказ есесівського начальства, що оці двоє хворі — великі спеціалісти, яких треба рятувати.

— Чхати я хотів на ваших спеціалістів! Але наказ є наказ — давайте сюди! — буркнув санітар.

Несподівано він схопив Володю в оберемок і кинув його в коридор. Потім те ж саме зробив з непритомним капо і замкнув зсередини двері.

7

Володя упав на купу тіл. Справді, людей тут було — ступити ніде. Хворі сиділи й лежали покотом по всіх коридорах. Ревір весь просяк застоїним смородом. Практично він мало чим відрізнявся від трупарні, недарма в нього боялися потрапляти. Але як би ти не боявся, а якщо вже не можеш працювати — куди подінешся. А тут смерть уже не здавалася страшним привидом, навпаки — багато хто бачив у ній порятунок. На Володю якраз і чекали тут такі випробування.

На дверях ревіру намальований червоний хрест, але тут від цього символу милосердя і порятунку відгонило святотатством. Його намалювали ніби навмисне для того, щоб поглузувати з в'язнів. Було б доцільніше перефарбувати його в чорний колір. Усі приміщення цього барака забиті хворими й конаючими — переважно дистрофіками. Прямо на цементній долівці на жахливих протягах купами лежали хворі, чекаючи прийому. В напівтемряві, у смердючому, задушливому повітрі немовби повисли

стогони, схлипування, лайки, молитви. Декотрі лежать з заплющеними очима, нерухомо, апатично і байдуже — мабуть, непритомні. Їх уже ніщо не хвилює, тут і помирають — без надій і бажань. Санітари витягують мертвих за руки або за ноги надвір, щоб звільнити приміщення, і, повернувшись, вишукують інших померлих. «Ну, хто тут врізав дуба? Давай його сюди!» Найняті за миску баланди в'язні вантажать трупи на візок і везуть до трупарні, а звідти знов повертаються до ревіру. Чекають, щоб заробити ще миску баланди.

Години дві Володя лежить у коридорі, слухає дикі стогони, молитви, прокляття і лайки всіма мовами. Хтось жахливо горланить, згадуючи усіх святих, хтось нестямно волає про допомогу, хтось благає змилюватися, хтось когось жорстоко б'є. Знову крик і хльосткі удари по голому тілу — від усього того болить і здригається кожен нерв.

Нарешті Володя попадає в набитий людьми «передбанник». Тут їм наказують роздягтися догола і все своє лахміття разом з гольцшугами скласти під стіною. Ще з півгодини лежать і сидять голі й босі на цементі в черзі. Ждуть. Поранення, різні травми, нагноєння, дизентерія, жовтяниця, опухлість і брезклість від голоду, дистрофія, апендицит, запалення легень, туберкульоз, тиф, фурункульоз, короста, від якої усе тіло перетворилося на суцільний струп,— чого тут тільки нема! Безконечна низка людських страждань. Останнє коло пекла... Ребра у всіх випирають, нагадуючи пральну дошку, шкіра на тілі пообвисала — стопроцентні кандидати в трупарню.

Через півгодини їх заводять і вносять в кабінет лікаря — відразу десять чоловік. У примітивно обладнаній кімнаті — все, що тут іменується прийомною, реєстратурою, кабінетом лікаря і операційним залом. Дерев'яна тумбочка з журналом записів номерів відвідувачів, стіл, накритий закривавленою клейонкою, шафка з нехитрим інструментом: іржавий скальпель, пара пінцетів, давно затуплена пила, звичайні монтерські кусачки та звичайна сокира. Поруч — бутиль з бензином для промивки ран, трохи вати і паперові бинти. Оце й усе. Нема навіть йоду. Тут шматують, ріжуть людське тіло, як капусту. Ніяких знеболюючих засобів — двоє дужих санітарів міцно тримають виснаженого дистрофіка, поки лікар відріже йому палець, руку чи ногу. Після таких операцій ніхто, звичайно, не виживає. Але робота кипить і вдень і вночі.

Тут ріжуть, пиляють, відтинають, відрубують, ампутують, аж доки самі не падають з ніг від утоми. А для чого усе це робиться? Такий порядок. Вважається, що медична допомога була надава, а якщо в'язень помер, значить, у даному випадку медицина виявилась безсилою. До того ж пацієнт — не людина, а гефтлінг номер такий-то. І все. Щомісяця через цей заклад проходять у середньому дві тисячі чоловік, а повертаються до роботи не більше двох-трьох десятків.

Кілька хвилин Володя спостерігав, що тут роблять. Ось двоє санітарів міцно тримають покаліченого, а лікар зриває у нього на правій руці цілу купу просякненого кров'ю і вже засохлого паперу, яким в'язень на роботі обмотав собі покалічену руку. Папір цей з цементного мішка. Нещасний кривиться від болю, по блідому обличчю градом котиться піт. Треба ампутувати кілька пальців, розтросчених під час розвантажування металокопункцій. Для виснаженого і покаліченого в'язня це катастрофа.

— Не ріжте...— благально стогне він, і сльози течуть із його печальних очей.

— Треба повідтинати,— каже лікар і бере в руки кусачки.

Клацнув ними кілька разів, бризнула кров, заскреготів зубами каліка — і кілька відтятих пальців, як оком змигнути, полетіли у помийне відро. Готово! Бензин, жмутик вати, пов'язка.

— Все в порядку. В другу штубу. Слідуючий!

Наступним був фурункульозник. З десяток величезних сизих фурункулів обліпили його висхле, сухоребре тіло. Йому розрізали кожний фурункул, так-сяк промили рани бензином.

— Все! Слідуючий!

Тепер Володина черга.

— Що у тебе?

— Дизентерія, пане лікарю,— відповідає Володя німецькою.

— Давно?

— Уже три дні, пане лікарю. Але я ще міцний... Якби припинилась кровотеча, я б зміг працювати...

«Пан лікар» раптом розсміявся.

— Воно й видно, що міцний,— каже, сміючись, і питає: — Скільки ж тобі років?

— Сімнадцять, пане лікарю.

— У таборах давно?

— Два роки, пане лікарю... Але повірте: я ще працездатний...

Це справило на німця-лікаря враження. Йому сподобався оцей бідовий хлопець, який жити хоче, але ні про що не просить, та ще й так гарно володіє німецькою.

— Гм-м... Ти правду сказав, що міцний. Гарний паросток міцного, здорового кореня. Гаразд, з'їж ось це — і кровотеча припиниться, — каже, подобрішавши, і дає хлопцеві велику, як піджачний гудзик, чорну таблетку пресованого вугільного пилу. Володя розгризає її, намагається проковтнути, але все застряло в горлі.

— Добу не їсти і не пити. В першу штубу! — командує лікар.

Двоє натренованих санітарів хапають голого Володю під пахви і волоком тягнуть по забитих людьми коридорах, спритно долаючи усі перешкоди. Виявляється, це найзручніший спосіб транспортування хворих. Оскільки в першій штубі не було де голкою ткнути, Володю поклали в туалетній кімнаті, де вже лежало більше десятка голих, нещасних хворих.

— Полежиш поки що тут, а потім переведемо в штубу. Хто-небудь вірже дуба, і місце знайдеться, — пообіцяли санітари і пішли — у них роботи вистачало.

Вікно розчинене навстіж, гуляє скажений протяг, а Володя лежить голий на цементній долівці. Тут можна завити вовком, збожеволіти чи раптово померти від розриву серця. Зуби вистукують дріб, м'язи скручує судома, але Володя конвульсивними рухами все ж таки намагається розтирати залякле тіло. Поруч лежить уже мертвий. Раптом Володя упізнає в ньому свого ж таки капо. Ще три дні тому він по-звірячому знущався з в'язнів команди «Гаст», а тепер ось сам сконав серед нещасних. У нього на грудях величезне татуювання — розіп'ятий Ісус Христос, під яким напис польською мовою: «Врятуй мене, господи, від лихих людей!..»

«Нічого собі святенник!» — з огидою подумав Володя, проте не здивувався, бо вже взагалі розучився дивуватися. Не відчував і ненависті до мертвого садиста...

З'явився санітар з білизною, забрудненою карболкою. На відміну від інших, він був веселий і балакучий. Цей відгодований, рожевоощокий балакун почувався на своїй роботі непогано і любив побазікати. Звали його Хельмут.

— От бачите, я ж казав, що переведу вас у штубу. В мене слово — олово! Сказав — зробив, зробив — сотво-

рив, а якщо сотвориш диво — попадеш в рай, як сказано в біблійі. Отже — в рай, ворушись, братва! У нас усе швидко й чітко — раз-два і готово! Мертвих відтарабанимо в трупарню для побачення з предками, а вас запрошую в штубу. Там ви будете, як у бога за пазухою, — ніхто не вкраде і не зобидить. Та ви ж найщасливіші люди в світі! — весело базікав Хельмут, але все ж таки допоміг Володі підвестися, одягти білизну і перейти в штубу. Цей Хельмут був цілком терпимим, хоча й носив на грудях зелений вінкель німецького кримінального злочинця.

Нижні три яруси нар були повністю забиті дистрофіками, а на верхньому, четвертому, куди не кожний мав сили піднятися, трохи вільніше. Але ж як туди вилізти? Роздумувати довелося недовго — у санітарів усе «раз-два й готово». Чотири дужі руки спритно гойднули Володю над долівкою — і ось він уже летить на четвертий ярус, як тріска. Навіть здивувався, що не розсипалися кістки. Упав на людей, які тут лежали покотом. Вони зустріли його жахливою лайкою, проте розсунулися, і він якось втиснувся в гурт, відчувши під собою тверді, обчовгані дошки. «Ну що ж, це ліпше, ніж на цементній долівці», — подумав з полегшенням.

Тут, як і в трупарні, панував запах смерті. Санітари відчинили вікна, щоб «вигнати сморід і зробити морозну дезинфекцію». У відчинені навстіж вікна вривається жорстока зима. Проревіла табірна сирена — відбій! Отже, прожито ще один день!..

Світло погасло. Залишилася блимати підсліпуватим оком тільки синя сигнальна лампочка, немов недремне око самої смерті. Штуба, чотириярусні нари з трьома сотнями доходяг — усе поринуло в могильну темряву. У розчинені вікна летить сніг, але ніхто навіть не думає їх зачиняти — бояться санітарів. Деморалізована, занепала духом, знекровлена маса, уже не здатна ні чинити опір, ні боротися за своє життя. Усі ці люди у таборі щодня ходили поруч зі смертю, однак для багатьох з них досі вона була чимось далеким, туманним. А тепер усі вони відчули її владний, холодний подих...

Володя невидючими очима дивиться в темний простір палати, вщерть заповненої замученим юрмиськом людей. Це похмура оселя марення, туги, страждань, болю і відчаю, де все просякнуте смертю. Біль у животі, в усьому тілі не вгамовується. Юнак уже не може розплющити повік, тільки чує, як гукає кров у скронях. «Значить,

я ще не вмер...» І маряться якісь дуже далекі, але яскраві спогади. Дивується, бо ж дивно, що людина, помираючи, може так яскраво бачити в уяві картини свого далекого дитинства — світлого й сонячного, як погожий травневий день, коли він, тоді ще наївний сільський хлопчина, дивився на весь довколишній світ, як на радісне свято, і на його життєвій стежині ще не було ніяких болючих втрат, не було пожежі війни, шибениць, тюрем і концтаборів...

Ось він на березі мальовничої річки, босоніж, у коротеньких штанцях, без кашкета. Шовкова трава, голубе небо, море сонця і світла... Мати пере білизну і замочує полотно, яке ткала на допотопному дерев'яному верстаті старенька, мила бабуся.. І яке ж воно гарне, це домоткане полотно... яке хороше... Можливо, ще й тому, що робилось власними руками... Сліпучо сяє яскраве сонце. В його променях Володя бачить степ — широкий, як світ. Синіють сокирки і дзвоники, жовтіють китиці кашки, буряково червоніють пухнасті будяки, пламеніють червоні маки, синіють святі й чисті, як очі дитини, волошки...

«Чому я так виразно бачу ці голубі волошки? Чому я плачу?» Ніжна чарівність казкових картин хапає за серце. Володя вже ніби ширяє над степом і плаче від щастя. А мати, святково вбрана, простягає до нього руки, усміхається і кличе, неначе він у колисці, ще зовсім маленький, немовля. Володя не наважується наблизитись до неї, боїться, що вона злякається, не впізнає в ньому свого сина, виснаженого, страшного, напівмертвого. «Мамо! Це я! Не кидай мене!» — розпачливо кричить Володя і прокидається.

Темно. Тьмяно блимає синя сигнальна лампочка. Довкола тліють дивні людиноподібні істоти. Тісно й холодно, як у могилі. А в гарячій уяві знову й знову зринають яскраві картини дитинства. Рідна земля! Вона поставала в пам'яті, завітчана вишневими садками, сузір'ями далеких, замріяних сіл серед неозорих ланів... Зелений океан бурякових плантацій, спіле золото пшениць, море зелені й сонця... Батьківська хата над ставком, залита сонцем, у рожевому раковому тумані. Воля! Тепер Володя знає її ціну, та що з того? Її не повернути...

Володя заплющує очі і подумки знову поринає в солодко-щемні згадки. Йому так хочеться втекти — хоча б на хвилику! — від кошмарної дійсності і ще раз побачити те, що завжди жило в пам'яті і часто приходиться в сні.

І в його уяві знову постає неозорий степ, радісно-манливий, тремтливо-ніжний, сліпучо-сонячний і безмежно-прекрасний з золотою райдугою на півнеба. Володя аж мліє від щирого захвату: скільки тут пахощів, зелені, простору і краси! Йому навіть здалося, що він фізично відчув, як дмухнув пестливий вітерець — і степ захвилювався травами, як щедра нива половіючим житом, коли його гойднуть м'які оксамитові хвилі... На очах закипають сльози...

Він остаточно прокидається, і його незвичайне піднесення швидко згасає, як іскра на льоту. Ось щойно серце гупало так радісно й заклично, а зараз усе заступив холодно-пліснявий морок. «Яка прекрасна земля і яке то щастя жити на ній і бути людиною! Але ж яке страшне лихо, якщо на землі є пекло!» — думає Володя. І раптом лють, як вибух, спалахнула в його свідомості, і хлопець майже уголос сказав сам собі: «До біса капітуляцію! Я ще живий, ще є Жора, є побратими, і ще не все втрачено!» Так народжувалася тремтлива надія...

Інтуїтивно Володя відчуває — скоро підйом. І справді, невдовзі почулися кроки — зайшов штубовий, почухмарився, голосно позіхнув, увімкнув світло.

— Ауфштейн! — гаркнув хрипким голосом.

Заворушилися ті, хто ще живий і хто ще міг ходити.

Аж тепер проревіла сирена, почалась загальна побудка усього табору.

— Кафи-и голєн, кафи-и голєн! — лунало по всьому табору. Ця команда означала «отримувати кофе!»

Трохи згодом хтось у штубі кричить:

— Ану, «мусульмани», ворушись, хто живий і хто хоче жити! Каву несуть!

У штубі здійснюється гамір, стогін. Виявляється, ще не всі померли, не всі втратили бажання жити. Ті, хто ще може ходити, злазять з нар, пробираються до виходу, штовхають один одного, спішать у коридор, де будуть давати чи вже роздають каву. Володя вирішує й собі розворушитися. Ледве додибцяв до коридора. Тут утворився натовп голодних, напівбожевільних людей. Навіть дивно, що ці напівживі істоти можуть зчинити такий шарварок. А втім, пенадовго. Запанувала мертва тиша, як тільки прийшли санітари із замашними киями в руках.

Рожевоцокий Хельмут дістає записничок і зачитує номери тих, хто, відповідно до ревірних законів, може одержати двісті грамів окропу, підфарбованого штучною ерзац-

кавою в брудний колір. Напій цей гіркий, огидний, не засолоджений навіть сахарином. Крім цієї рідини, більше нічого не дають. І взагалі, в ревірі хліб нікому не видається. Щоправда, в обід дехто одержить двісті грамів баланди. Оце й увесь добовий пайок хворого, якщо тільки він його одержить. Але більшість хворих взагалі нічого не одержують і душе швидко помирають. Щоб прискорити цей процес, начальство вирішило роздавати пайки тільки в коридорі. Хто не може, не здатний самотійно вийти в коридор — той не повинен жити...

Володин помер не значився в списку щасливчиків, і він, так нічого й не одержавши, з трудом, тримаючись за стіни, поплентався на своє місце. Ліг на нари і втупився в стелю. В горлі пересохло, мучила спрага. Бляшанка окропу зіграла б нутро, хоч трохи полегшила б муки...

За стіною з силою фонтана враз бризнула музика — акордеон... Чи не марення це? Але ж ні, якийсь невідомий чарівник у сусідньому приміщенні віртуозно грав на акордеоні. Як потім виявилось, в сусідній кімнатці разом з лікарями й санітарами ревіру мешкав акордеоніст із Парижа, французький єврей Мішель, якого зарахували на посаду лікаря, тому що він учив грати на акордеоні заступника начальника ревіру — есесівця Целлера. Целлер з'являвся на урок щодня рівно об одинадцятій ранку і до дванадцятої під керівництвом Мішеля вчився грати. А коли його не було, тобто до одинадцятої, Мішель грав сам, переливаючи свій біль у звуки дивовижних мелодій. Це була талановита імпровізація, яка ятрила переповнені скорботою серця смертників, викликала неймовірний душевний біль. Німецький «хонер» ридав у руках талановитого музиканта, оплакуючи гірку й трагічну долю приречених в'язнів, їх загублене життя. І так було страшно чути справжню музику серед усіх жахів світу...

Була, мабуть, шоста година ранку, і, поки в ревірі не з'явилися есесівці, Мішель упивався грою. Володя прислухався, і гарячі ридання душили горло. Скорботним реквіємом, криком відчаю і безнадії звучали трагічні мелодії.

Хтось із в'язнів похмуро пожартував: все-таки нам пощастило — помираємо з музикою. Йому ніхто не відповів. А в дерев'яних промерзлих стінах барака, як у домовині, судомно билась скорботна мелодія, неначе поранена, знесилена горлиця, яка відчайдушно рветься з клітки на волю...

Для чого існував цей ревір? Щоб швидко, без зайвої мороки відправляти знесилених в освенцімські крематорії. Так згрібають в купу сміття, щоб легше було навантажити й вивезти на звалище. Усе залежало від того, коли з Освенціма надійде заявка на «сировину», бо п'ять гігантських крематоріїв, газові камери та «смоляні ями» працювали там з перевантаженням, спалюючи щодня десятки тисяч людей. Не вистачало й автомобільного транспорту для перевезення такої маси людей з тридцяти дев'яти філіалів Освенціма. Явожницький табір був найменшим серед них, до того ж найдалі від Освенціма, а тут ще снігові замети. Це на деякий час загальмувало вивезення трупів та конаючих з Явожно в Освенцім. Для відбору приречених проводилися селекції — залежно від того, коли подавали транспорт. Масштаби цих селекцій диктувалися наявністю вантажних машин. Тому селекції бували різні й проводилися по-різному: вибірково в тих чи інших блоках, чи тільки в одному ревірі, або ж — тотально — одразу в усьому таборі.

Безнадійних дистрофіків і мертвих вивозили регулярно, але ревір ніколи не пустував — одразу ж заповнювався іншими. В ревірі хворих сортували на тих, кого ще можна було якось використати, і на тих, хто вже не придатний ні до якої роботи. Лікарі з числа в'язнів, які працювали в ревірі, з благословення есесівців перетворювалися тут на вбивць. Та й чи були тут лікарі? Начальник ревіру есесівець доктор Вольф, якого в'язні охрестили Сірим Вовком, мав до медицини таке відношення, як папа римський до затемнення сонця. Не кращим був і його помічник шарфюрер Целлер на прізвисько Крuciфіксалілуйя. Тяжкохворих вони «лікували» гумовим кисем і підкованим есесівським чоботом. Усіх вважали симулянтами, а щоб з'ясувати, хто «найзлісніший», наказували по три доби не видавати їжу. Якщо хворий помирив — туди йому й дорога, а якщо витримував — значить, його можна відправити на роботу. Від такого «лікування» більшість дистрофіків помирали під час першого ж «медичного» експерименту. Сильніших чекали нові випробування. На стінах висіло гасло: «Одна воша — твоя смерть!» Це треба було розуміти не в переносному значенні: якщо під час лайзеконтролю у тебе знаходили вошу — вбивали як злісного розповсюджувача тифу. Не кращими за есесівців були

і їхні блюдолизи — ревірні санітари. Тут їх зібралась чимала зграя, і у кожного — необмежене право вбивати.

Раз чи двічі на добу в ревір з'являвся Круцифіксалілуйя, або, як його ще прозвали, «диспетчер смерті». Він записував кількість трупів, звіряв їхні номери і стежив за відправкою до трупарні. Цей меломан, що вчився грати на акордеоні, любив повеселитися. Особливо полюбляв першу штубу, бо вона найбільша, а йому кортіло численної аудиторії. Тут «диспетчер смерті» влаштовував імпровізовані «вистави», потішаючи санітарів ревіру. Наприклад, змушував хворих скандувати гасла й афоризми: «Одна воша — твоя смерть!», «Чистота — запорука здоров'я!», «Я сюди прийшов — я звідси не вийду!» При цьому добивався чіткої, «музичної» синхронності голосів.

Цей «жартівник» у золотих окулярах вислуховував рапорти санітарів і штубових, забавляючись складеним учетверо аркушем паперу. Він бачив, як дивляться приречені на той аркуш, в якому для деяких був записаний вирок. За заздалегідь складеним списком він відправляв в ізолятор важкохворих. В ізоляторі для «профілактики шлунка» тримали без води і їжі, доки не помреш. Це стосувалось дизентерійних хворих. Порядок номерів, яких викликали, угадати наперед було неможливо, тому кожен з жахом чекав виклику, а це давало неабияку насолоду катові.

Начальник ревіру Сірій Вовк з'являвся рідше, зате за півгодини він встигав обійти усі приміщення, розсипаючи удари наліво й направо. Після кожного його візиту десятки людей, харкаючи кров'ю, помирали.

Лікарі, санітари і прибиральники, усі як один були з числа німецьких «зелених» — тобто кримінальні злочинці. Усі жорстокі — хто більше, хто менше. І не дивно, адже ці «кадри» для роботи в ревірі підбиралися і виховувалися Сірим Вовком та Круцифіксалілуйя. Один тільки єврей-музикант нікого не мордував, оскільки, крім уроків гри на акордеоні для Целлера, не займався більше нічим. Талант музиканта поки що рятував його від сваволі садистів і вбивць, які, як не дивно, теж любили музику...

В обід принесли бачки з баландою. В каламутній ріденькій юшці, як інфузорії, сиротливо плавали малесенькі шматочки пропущеної через машинку недовареної брукви. Двохсотграмовий черпак цього жалюгідного пійла був єдиним засобом існування мешканців ревіру. Бачки

з баландою здавалися галюцинацією, сумним плодом хворобливої уяви, а солодкуватий запах гарячої баланди викликав спазми порожнього шлунка.

Хельмут роздавав баланду по списку, голосно викрикуючи номери. Баланду наливав у іржаві, пом'яті бляшанки. Ті, хто одержав свою порцію, повинні негайно її проковтнути, а порожню бляшанку передати іншому. Але кожний намагався затримати хоча б на секунду цей «посуд», аби ретельно його вилізати, за що отримував «добавку» — удар гумовим кием від іншого санітара.

Під час роздачі баланди навіть безнадійні дистрофіки раптом оживали і, мобілізувавши усі свої сили, злазили з нар, з божевільним блиском в очах поспішали в коридор, боячись втратити те, про що вони з болісним нетерпінням думали протягом нестерпно довгих годин. І — дивна річ! — у цій колотнечі можна було почути навіть жарти, якими хтось намагався розвіяти дику нервозність.

— Хлебчи, Ванька, ці лаптями, поки гарячі. Вони тлусті, як бараняча щербя! Запасайся калоріями до великодня! — насмішкувато підбадьорював хтось. — Лови калорії, їх у твою миску штук з десять залетіло, а вітамінів — цілий ківш. Кріпи організм, поки не понав у трупарню!

Щоправда, ці рідкісні сплески жартів повисали в повітрі, не викликаючи ніякої реакції. Загальна увага була прикута до процесу роздачі. Більшість дистрофіків розпачливими, зацькованими очима дивилися на бачок з баландою, нервово тупцюючи на місці. Інші, проковтнувши свою порцію, намагалися випробувувати щастя й далі: шикувалися в другу чергу, сподіваючись одержати добавку після закінчення роздачі, хоча наперед було відомо, що її не буде. А деякі, випивши свою порцію, одразу ж поверталися в штубу, лягали на нари, заплющували очі, аби нічого не бачити й не чути, щоб зберегти ті жалюгідні рештки сил, що ледве жевріли в змученому тілі.

Володя стояв, спершись на стіну, і чекав своєї черги. Це було дуже важке вичікування, хоча черга просувалася швидко. Металевий дзвякіт черпака, хлюпання баланди викликали спазми голоду. І раптом Хельмут оголосив, що роздача закінчена, баланди більше немає. Розум не міг збагнути почуте. Перед очима попливли жовті кола. Хапаючись за стіни, Володя якось доплентався до першої штуби...

Минуло дві доби. За цей час Володя жодного разу нічого не їв і не пив. Відчував катастрофічне згасання сил, не було вже ніяких бажань, крім одного: ще хоч раз побачити Жору, попрощатися з ним.

Тим часом ревірні жорна повільно, але впевнено перемелювали тих, хто сюди потрапив. Минулої ночі один збожеволів. Під ранок, коли все затихло, він схопився, немов уколотив шилом, люто лаявся, чухмарився, істерично кричав щось нерозбірливо, потім упав на тверді дошки нар, заливаючись моторошним, диким сміхом. З'явилися розлючені санітари, але нещасний уже не реагував на удари, що сипалися на нього, і ще дужче реготав, аж поки його не оглушили гумовими киями.

Удень прийшов сам Круцифіксалілуйя: вирішив простежити за божевільним, за його поведінкою. «Диспетчер смерті» стояв посеред штуби, картинно, руки в боки, і з якоюсь садистською насолодою слухав напади реготу в хворого. Божевільний неначе чекав цієї зустрічі: з несподіваною проворністю зіскочив з нар, зупинився перед Круцифіксалілуйя, посміхаючись важкою, недоброю посмішкою. І, немовби позбавившись божевілля, раптом сказав цілком осмислену фразу:

— Здрастуй, диспетчер смерті, давно не бачилися з тобою, голубе!

Круцифіксалілуйя нутром відчув небезпеку. Його рука машинально потяглася до парабелума. І в ту ж мить божевільний блискавично, немов шуліка, вчепився своїми кістлявими пальцями в горло шарфюреру. У того очі полізли на лоба. Тільки фізичне безсилля нападника врятувало шарфюрера Целлера від смерті. Він з трудом відкинув божевільного і тут же розрядив у нього обойму, поранивши при цьому ще кількох в'язнів. І швидко виїшов.

Усі зі страхом чекали масової розправи. Випадків, коли хтось із в'язнів піднімав руку на есесівця, в історії таборів було небагато. І кожного разу — масова розправа. Це було відомо всім.

Однак цього разу обійшлося без екзекуцій. Целлер, який сам побував якусь мить в пазурах смерті, пережив хвилини страху й потрясіння, боявся, щоб про це не дізналися есесівці та не підняли на сміх: мовляв, який же ти есесівець, якщо дистрофік душив тебе за горло! Усі розуміли ситуацію. Санітари з ревіру удавали, що нічого не сталось. Та, власне, ніхто нічого й не бачив, бо в шту-

бі в момент пригоди не було нікого з персоналу, а якщо хтось і чув постріли, то який же дурень побіжить на постріли! Прийшли згодом, мовчки віднесли розстріляного у трупарню, а поранених забрали в тифозний ізолятор, який був одночасно і карцером.

Ця подія справила на Володю, як і на інших хворих, тяжке враження, бо ще раз нагадала про глуху безвихідь. Ішов уже третій день Володиного перебування в ревірі. І якраз у цей день сталося диво: припинилася кровотеча. Молодий організм все ж таки переміг страшну хворобу. А увечері прийшов Жора! В штубу його привів Хельмут.

— У нас тепер новий капо. Мерзотник, звісно. Але все ж таки щось робимо. Знову ухекали кілька ящиків з цінним обладнанням. Не забуваємо й про букси. Зараз у нашій групі знову дванадцять чоловік — залізні люди! Таємно провели серед вільнонайманих збір пожертвувань. Зібрали тридцять штук сигарет і кілька шматків хліба. Для тебе. Підсмажили сухарів. Ну, а сигарети діють краще, ніж золото. Десятком сигарет підкупив свого штубового — відпустив аж до відбою. А десять дав Хельмутові. Тепер у мене з ним контакт. Завтра він мене знову впустить, і я щось тобі принесу — маю ж бо в запасі ще десять штук сигарет. Тримайся, малюк! Ми поставимо тебе на ноги! І остання, найголовніша новина. Слухай уважно, — сказав Жора і, нахилившись до Володиного вуха, продовжував пошепки: — На смітнику ми знайшли пожмакану німецьку газету — берлінська, фашистська, та ще й за минулий місяць. Однак ми її уважно прочитали. Виявляється, «відважні» повітряні аси Герінга уже «наносять бомбові удари по ворожих комунікаціях і скупченнях більшовицьких військ, зокрема, по залізничній станції Київ, а також по самому місту». Отже, дорогий малюк, Київ уже звільнено!

— Невже?! — стрепенувся Володя.

— Ну! Ми це перевірили, обережно розпитали деяких цивільних. Усі підтвердили, що Київ звільнено шостого листопада, вже більше місяця тому! Наші наступають!

Хлопці сиділи на нарах, обнявшись, і мовчали в тихій задумі, переживаючи таку велику радість.

З'явився Хельмут і наказав Жорі злазити з нар.

— До побачення, малюк. Прощу тебе: кріпись! Завтра я знову загляну. Хлопці шлють тобі привіт. Видужуй! Ну, до завтра...

Так минуло ще зо два тижні. Закінчувався грудень, на порозі вже стояв новий, 1944 рік. Жора майже щодня приносив Володі сухарів, пляшку чаю або кип'яченої води. Володя потроху набирився сил.

Одного разу, як завжди, прийшов Жора. І ледве встиг Володя з'їсти принесене, як до штуби влетів темпераментний Хельмут і наказав обом злазити з нар. Він приніс із собою верхній одяг і гольцшуги для Володі.

— Одягайся. Я заведу вас у таке місце, де ви зможете побути аж до відбою, нікому не мозолячи очі. Та й мені не доведеться потерпати через вас. Есесівців у ревірі вже нема, але береженого й бог береже...— сказав Хельмут і повів їх у коридор, забитий дистрофіками-новачками.

У протилежному кінці довжелезного коридора був ще один туалет. Сюди й привів їх Хельмут. У кутку стояла залізна бочка з використаними смердючими бинтами й гнилим мотлохом. За бочкою — невеличкі низькі двері.

— Двері ведуть у комірчину. В ній безпечно, як у бога за пазухою. Там помирає один доходяга — не зважайте на нього. До відбою ще дві години. Хвилини за десять до апелю я прийду за вами, так що не турбуйтеся,— сказав Хельмут і зник.

Хлопці прочинили скрипучі двері, зігнувшись, переступили поріг і опинилися у напівтемній, ледь освітленій слабенькою лампочкою комірчині, схожій на тамбур для звалища сміття. Тут було повно відер, бочок з сміттям і закривавленими паперовими бинтами, швабри, віники, лопати, банки з карболкою, бочка негашеного вапна... У цьому склепі можна було задихнутися від смороду. І серед усього цього страхітливого мотлоху стояло єдине іржаве залізне ліжко з купою брудного лахміття, з-під якого виглядало пергаментно-сіре обличчя старої людини. Від її пильного погляду робилося моторошно. Хлопці розгублено пробурмотіли слова вибачення. У відповідь висушені губи старого ворухнулися і щось прошепотіли. Жора вловив пару німецьких слів — це був німець.

— Добрий вечір. Ви не заперечуватиме, якщо ми...

Жорі не вдалося закінчити фразу, бо висушене лице помираючого спалахнуло лютою ненавистю, і хрипкий голос виразно проказав:

— Невже усі до одного звірі, неville ні в кого в душі не лишилося й краплі людяності! Я ж їсти не прошу, і ні-

чого мені не треба! Тільки одне бажання: дайте спокійно померти! Хіба не можна віднести мене в трупарню завтра? Завтра я буду вже мертвий. Чи вам треба сьогодні? Ну що ж, беріть, несіть! Нехай вам дадуть за мене черпак баланди!

Хлопців вразило почуте. Цей нещасний, помираючий німець сприйняв їх за трупоносців, які заробляють баланду транспортуванням трупів! Першим опам'ятався Жора, пояснив, хто вони і як сюди попали.

— Ах, он воно що! Ну, тоді пробачте й ви мені за грубість. Повірте, мені не хотілося в останні години життя лаятись. Для мене це несподівана радість — остання радість... Ви ж звідки самі будете?

— Ми з Радянського Союзу, — сказав Жора.

— Ви так гарно володієте німецькою... Присядьте, будь ласка, поговоримо трішки. Я помираю... І так хочеться поговорити з ким-небудь по щирості... Але ж з ким? До мене заходять лише санітари і носії трупів. Хіба це люди? І хоча всі вони німці, мені з ними нема про що говорити. А ви, я бачу, зовсім інші люди. Присядьте ж, будь ласка, не тікайте... — Його висхле лице пожвавилось, ожили й потепліли очі. Перевернувши догори дном відра, хлопці сіли на них біля незнайомого.

— Як вас звати, юнаки? — запитав він тихим голосом. Хлопці назвали свої імена.

— А я — Франц Норден. Із міста Кельна...

— Як?! — вигукнув Володя. — Невже з Кельна?..

— Так, з Кельна. А що тут дивного?

Хлопці були приголомшені. Земляк і друг Ганса Максфельда, Франц Норден, якого хлопці так довго і безнадійно шукали в Явожницькому таборі, — ось він, перед ними! Аж не вірилось. Забувши про те, що старий помирає, Володя відкинув купу лахміття, схопив його за руку.

— Покажіть кисть вашої правої руки!

— Рука як рука. Правда, не вистачає двоє пальців, та це нічого не значить, — байдуже сказав Франц.

— Як не значить! — схвильовано вигукнув Володя. — Адже ми тепер переконалися, що ви — земляк і друг Ганса Максфельда, який у Освенцімі півроку тому врятував мені життя!

— Невже?! — схвилювався Франц.

— Дорогий Франц, ми вас довго розшукували — цілих півроку! А зустріли випадково, як бачите... Вам сердечний привіт від вашого й нашого великого друга Ганса

Максфельда! — схвильовано сказав Жора, тиснувши покалічену Францеву руку.

Франц плакав. Хлопці теж пригнічено мовчали: їм жаль було Нордена, який гинув у цій смердючій могилі. А вони ж так довго його шукали, стільки надій покладали на нього, розраховуючи на його допомогу! Виявилось, що він сам потребував порятунку... В глибокій печалі дивилися хлопці на нещасного Франца, не знаючи, як його втішити. Час від часу старий кашляв, від чого судорожно здригалися запалі груди. Він важко дихав, ніби його душила астма. Трохи віддихавшись, уже спокійно запитав:

— Ви давно бачили Ганса? Як він там?

Хлопці коротко розповіли про свої зустрічі з Гансом, про те, як Максфельд, ризикуючи власним життям, рятував Володю та й багатьох інших.

Так зав'язалася задушевна розмова. Францу важко було говорити, але все ж він попросив їх вислухати його:

— Я помираю... Мені просто необхідно вилити душу людям, які можуть мене зрозуміти. Я повинен сказати все, поки є хоч крапля сил і не погасла свідомість. І дуже добре, що ви з'явилися саме в такий момент. Дякую долі, що послала мені вас...

І Франц Норден почав свою сповідь.

10

Народився я у 1892 році. Батько — простий робітник, мати — прачка. Вони мали п'ятеро дітей, тяжкою працею заробляли шматок хліба. Наша тісна, вогка квартира в робітничому кварталі Кельна скорше нагадувала пральню, а не квартиру, оскільки мати змушена була щодня приносити тюки білизни, прати, сушити, прасувати, розносити її клієнтам і знову приносити брудне. І так без кінця. Ми, діти, змалку допомагали матері. Ми мали кількох постійних заможних клієнтів, в тому числі обслуговували й сім'ю одного професора математики. Роботи у нас вистачало. Бракувало тільки грошей, щоб прогодувати таку велику родину... В дитинстві я тягся до книжок, до знань, найбільше захоплювався математикою. Та після закінчення початкової школи навчання довелося припинити, треба було заробляти шматок хліба. Професор математики, якому я відносив пакунки з білизною, нерідко використовував мене як посильного. Я бігав на пошту,

по магазинах, робив різні покупки для сім'ї професора. Найчастіше доводилося ходити в книжкові магазини та в бібліотеки і одержувати для професора різні книжки. Моя пам'ять чітко тримала десятки різних рахунків, цифр, адрес, номери телефонів, суми витрачених грошей. Мені не треба було записувати все це, бо я все пам'ятав і блискуче звітував професорові про всі фінансові операції, які мені доручались. Професора дивувала чіткість і точність моїх усних звітів. Він влаштував мені екзамен і сказав: «У тебе феноменальна математична пам'ять і здібності. Якби тобі дати систематичні знання й освіту, ти б став добрим математиком». На різдвяні свята він подарував мені кілька підручників. Це були задачники для різних класів середніх загальноосвітніх та комерційних навчальних закладів. Я самотужки студіював їх, потай мріючи стати вчителем математики. Син професора, студент математичного факультету, під час канікул потроху зі мною займався. Він, як і професор, вважав, що я математично обдарований хлопець.

Минали роки. В сімнадцять літ я мав дворічний стаж пакувальника на картонній фабриці, не кажучи вже про гори перепраної і перепрасованої білизни — чужої білизни! А згодом мене забрали в армію. Солдатська служба в німецькому війську ніколи не була легкою. Вона завжди ґрунтувалася на дикій, отупляючій муштрі, на приниженні людської гідності, на виснажливих фізичних перевантаженнях. Усе це мало сприяти «залізній дисципліні, військовому духу і прагненню перемоги». Мене виручало тільки неабияке фізичне загартування. Мріялось: відслужу, повернуся в Кельн, здам екстерном на атестат зрілості, працюватиму і вчитимусь далі. І нехай там що, але доб'юся свого — стану вчителем математики. Та якраз почалася війна, усі мої плани і надії рухнули, я відразу ж попав на Західний фронт...

Серпень 1914 року, перша світова війна. Під Льєжем гримотять німецькі важкі гармати, з гуркотом лопаються броньовані ковпаки французьких польових укріплень під ударами важких снарядів. 18 серпня правий фланг німецьких військ почав навальний наступ. Французи та англійці панічно відступали, німці блокували Антверпен. Почалася вирішальна битва на Марні, в якій довелося взяти участь і мені. Обстановка склалась так, що здавалось: перемога не за горами! Але французи, мобілізувавши всі автомобілі Парижа, у вирішальний момент підкинули

свіжі сили і вперше зупинили німців. Битва на Марні залишилася в пам'яті, як суцільне криваве побоїще...

Я був витривалим солдатом, вихованим у душі німецького патріотизму й відданості Гінденбургу. Воював, мабуть, непогано, бо 8 вересня мене нагородили Залізним хрестом. Таку нагороду в нашому полку одержали тільки три чоловіки: один унтер і двоє рядових. Увечері, коли стих гуркіт бою і припинилась артилерійська канонада, ми зібралися в бліндажі оберфельдфебеля Шульца, щоб відзначити цю подію. Шнапсу було в достатку, консервів — теж, а тут ще й роздобули десь дві пляшки справжнього рейнвейну. Настрій у всіх піднесений. Серед нас, нагороджених Залізним хрестом, був солдат Адольф Шікльгрубер. Ми з ним були майже однолітки, чи не наймолодші в полку, отож трималися купи. За імпровізованим столом із снрядних ящиків ми сиділи поруч. Мій новий знайомий не палив, не пив, не вживав вульгарних слів у розмовах, та й взагалі був дуже мовчазний. Оберфельдфебель Шульц, сп'янівши, сказав, звертаючись до мого приятеля: «Послухай, Адольфік, ти тепер кавалер Залізного хреста і повинен бути справжнім лицарем. Але лицарського в тобі нема ні на пфеніг: сидиш, як непорочна гімназистка, не куриш, не п'єш і взагалі навіть не схожий на солдата, який пройшов крізь вогонь війни. Невже усі австрійці отакі ганчірки?»

Я бачив, як спалахнули щоки у мого колеги, як нервово пересмикнулося його обличчя. Але він узяв себе в руки і не обмовився й словом, лише нервово тарабанив пальцями по ящику. Акцент видавав у ньому австрійця, це й стало причиною уїдливих кепкувань пруссака Шульца. Я вирішив стати на захист Адольфа.

— Гер оберфельдфебель, хіба лицарство полягає в грубоцях і в тому, хто більше випив? Навпаки, лицарство — у благородстві, честі й гідності людини, — сказав я голосно, сам злякавшись своєї сміливості.

— Мовчати! — гаркнув Шульц і передражнив: — «У бла-го-род-стві»... Що ви, жовтороті, розумієте в тому благородстві? Цвірінькасте, як горобці, та ще й намагаєтесь повчати старших! У цьому корінь усіх наших бід. Мабуть, по ваших сідницях не гуляв ні батьківський, ні солдатський ремінь, а шкода!.. Пропоную тост за справжнє, німецьке, залізне лицарство, щоб ніщо ніколи нас не зігнуло! Прозіт!

«Справжні лицарі» напилися, як свині. У бліндажі стояв галас, висів цигарковий чад, а ми з Адольфом немовби усамітнилися. Ми обмінялися десятком фраз, з яких я дізнався, що до війни він мріяв стати художником, вчився у Віденській художній академії, яку не встиг закінчити, і що у нього нема нікого, хто міг би допомогти матеріально. Я зрозумів, що він бідний, як і я. Це ще більше потягло мене до цього хлопця. Імпонувала мені і його стриманість, мовчазність. І навіть очі — якісь зеленкуваті, трішки нібито вирячені, — здавалось, випромінювали душевне тепло, заспокоювали і приваблювали. Одне слово, мені він тоді дуже сподобався. «Адольф, що думаєш робити після війни?» — запитав я його. «Не знаю... там буде видно...» — якимось невпевнено відповів він.

У бліндажі п'янка була в розпалі, на нас ніхто не звертав уваги. Ми ще довго говорили б, але несподівано пролунала команда: «Усім по місцях!..» Вилетіли з бліндажа, неначе викинуті вибухом. Потім виявилось, що це була помилкова тривога. Уже в своєму окопі, перебираючи в пам'яті події дня, я згадав, як гаряче потиснув мені руку Адольф після того, як я став на його захист перед знахабнілим Шульцом. І навіть засумував, що ми з Адольфом не встигли попрощатися та обмінятися адресами.

На другий день зовсім несподівано припинився наступ німців. Навіть гірше: почали відступати до річки Ене. Це був прорахунок нашого командування, яке неправильно оцінило обстановку. Цим скористалися французи та англійці й розпочали переслідування. Але німецькі війська, швидко отямившись від паніки, зарилися в землю й зуміли створити міцну оборону. Після жорстоких боїв, які велися з поперемінним успіхом, фронт стабілізувався на всьому просторі від Альп до Північного моря.

Саме тоді, 9 вересня 1914 року, під час відступу до річки Ене я був поранений, і мене відправили у тиловий госпіталь. А коли вже видужував, раптом захворів на тиф. Довелося пройти ще через кілька госпіталів, аж поки не виписали в команду видужуючих, а через деякий час відправили на формувальний пункт. Так я знову опинився на фронті. І в січні 1916 року, в першому ж бою, знов був поранений. Найбільше дісталось правій руці: вона вся була потрощена осколками, відбило два пальці. У тиловому госпіталі в місті Вюрцбург мене гарно позаштопували й підлікували.

Наприкінці березня я з радістю попрощався з лазаретом, де так багато надивився людських страждань, і, одержавши одяг, документи, продукти й гроші, вийшов у госпітальний двір. На душі було радісно і водночас сумно. Радісно — від усвідомлення, що вцілів у тій кривавій м'ясорубці, сумно — від усього пережитого. Але все це уже позаду, а попереду — зустріч з вітчизною. Війні, боям, атакам, траншеям, бліндажам і окопам, вошам, тифу і госпіталям, генералам, офіцерам і грубим унтерам — усьому й усім можна було сказати «прощай!» Я більше не вояка! Я інвалід, і плювати мені тепер на всіх генералів і унтерів, разом узятих! Я відвоюювався і знову вільний, я сам собі пан! І хоча в країні розруха, майбутнє мене не лякає, адже я молодий, повний енергії, надій і оптимізму...

Я закурив у дворі госпіталю, постояв з хвилину, солодко затагуєчись димом. В цей час у двір заїхав цілий санітарний обоз: привезли поранених. Десятки санітарів снували з ношами, переносючи важкопоранених у будинок госпіталю, ходячі ж хворі самі злазили з санітарних возів і дибали до приймального пункту. Лице одного з них здалося мені знайомим. Поки він злавив з воза, я дивився на нього, намагаючись пригадати, де і коли я міг його бачити. Якраз був похмурий березневий день, сніг ліпив разом з дощем, тож і цей чоловік, як і всі поранені, був обкутаний промоклою ковдрою і скидався більше на полоненого, ніж на солдата. Права його рука, уся в бинтах, висіла на марлевій косинці, підв'язаній до шиї. Я підійшов ближче і пильно подивився на бліде, стомлене, заросле щетиною лице.

— Здрастуйте, Франц,— сказав він, посміхнувшись.

— Адольф! Та чи ж це ти?! — скрикнув я і кинувся його обіймати, як рідного брата.

У пам'яті ожив далекий вересень 1914 року, незабутній вечір у бліндажі з нагоди нагородження Залізними хрестами... Оце так зустріч! І почалася та розмова, яка складається в основному з радісних вигуків: «А пам'ятаєш?» Як не пам'ятати, фронтова дружба не забувається...

До нас підійшов офіцер санітарної служби. Він був «під градусом», але зрозумів, що зустрілися фронтові друзі.

— Вам як ефрейтору і кавалеру Залізного хреста дозволяю п'ятнадцятихвилинну прогулянку,— сказав він Адольфу.

— Яволь! Дякую, пане лейтенант медичної служби! — виструнчився Адольф.

Потім, уже в поїзді, я згадав цю дрібну деталь і подумав: який все ж таки скромняга Адольф — навіть не заїкнувся, що вже єфрейтор. Хто ж міг тоді подумати, що згодом цей «скромний єфрейтор» стане в Німеччині першим горлохвотом і демагогом, а потім — і «великим фюрером» німецького народу! Чи ж міг я припустити, що наше випадкове знайомство з ним може призвести до фатальних наслідків?..

А тоді у госпітальному дворі ми поговорили з ним про те, про се, згадали перші бої, наступи й відступи. Власне, і говорити вже не було про що, а тут я ще й боявся запізнитися на поїзд. Ми тепло попрощалися, я подарував йому на пам'ять свій портсигар і запальничку. Він, як і раніше, не палив, однак подарунок прийняв з вдячністю. Знічено вибачившись, сказав, що не має нічого такого, що можна було б подарувати навзаєм. «Не переживай, Адольфе. Я вже відслужив, а тобі, мабуть, трубити ще, як мідному котелку. Матимеш час, єфрейторе, навчитися курити», — пожартував я на прощання. На цьому й розійшлися, щоб більше ніколи не зустрітися.

У ті хвилини він здався мені приємним співрозмовником, а погляд його трохи витрішкуватих зеленуватих очей здався щирим, довірливим і привабливим. Зараз я люто ненавиджу «скромного єфрейтора» з його вирячкуватими жаб'ячими очима, цього підлого душогуба, політичного гангстера, афериста і шарлатана, який так безсоромно й підло обдунив німецький народ! Вся Німеччина сп'яніла від нацизму, згвалтована й перетворена на насильника і ката. Я вірю, що вона стане іншою — кращою, чесною, працелюбною. А поки що Німеччина — країна погромників та політичних шарлатанів, які замахнулися на все людство. Що таке теорія і практика фашизму? Людиноненависницька диктатура злочинної зграї озвірілих гангстерів і вбивць, приправлена соусом «турботи» про благо «вищої, богом вибраної раси». Своїм цинізмом, брехнею і демагогією, своєю жорстокістю, насильством і злобою вона перевершила усе, що досі знала історія людства. Радянський Союз дає бій фашизму. Це битва не на життя, а на смерть. І хоча вона ще не закінчена, однак остаточний її результат безсумнівний: фашизм буде розтрощено! Я у таборах з грудня 1933 року — рівно десять років. За цей час багато пережив, пізнав. І навіть зараз, на смерт-

ному одрі, я стежу за ходом подій. Червона Армія великою відвагою, великою кров'ю і волею «навчила» гітлерівців відступати, котитися на захід. Вірю: червоний прапор Перемоги гордо майоритиме над Берліном!..

Перед арештом я важив 90 кілограмів, зараз — не більше сорока. Чую, настала моя остання година... Я радий, що у ці скорботні хвилини можу висповідатися перед друзями. Я вдячний вам. Але як мені шкода вас, молодих! За які гріхи ви і мільйони таких, як ви, повинні страждати і гинути? Проклятий фашизм!

Але ж слухайте далі... Після демобілізації я повернувся в Кельн. Батька вже не застав — помер. Троє моїх братів загинули на війні, залишилися тільки ми з матір'ю та ще сестра. Старенька, згорблена мати, як і раніше, пра-ла білизну, яку щодня приносила мішками. В прогнилій квартирі давно вже обсинаяся штукатурка — двадцять років не робився ремонт. Не кращі справи були і в сестри. Вона одружилася на початку війни. Чоловік загинув на фронті ще до того, як народилась дитина. Сестра одержувала мізерну допомогу за убитого чоловіка, якої не вистачало навіть на те, щоб прогодувати дитя, і вона пішла працювати на пороховий завод.

Військова промисловість — це було єдине місце, де ще можна знайти роботу. Я теж подався на військовий завод. Математичні здібності допомогли стати обліковцем на складі готової продукції. Це більш-менш забезпечувало шматком хліба. В ті роки про більше не мріяли. Тоді я не цікавився ніякою політикою і, природно, нічого в ній не тямив. Десять годин я працював на складі, а увечері студіював підручники, допомагав матері, не цікавлячись ніякими подіями.

А тим часом по всій Німеччині прокотилася хвиля масових революційних виступів пролетаріату. На початку 1918 року, після зради правих соціал-демократичних лідерів, власті терміново забрали в армію і відправили на фронт 50 тисяч робітників. Їм довелося влитися в шеренги таких же одягнених у шинелі робітників, які відбивали удари переважаючих сил противника, марно стікаючи кров'ю.

Все вище здіймалась хвиля обурення і на флоті. Коли в кінці жовтня 1918 року командування віддало безглуздий наказ вступити в «останній бій» з англійським флотом, моряки відмовилися виконати його. Червоний вимпел, що здійнявся на сигнальній щоглі одного з торпедних ка-

терів у військовій гавані Кіля, став іскрою, з якої спалахнув вогонь повстання. Були створені матроські ради і піднято червоні стяги на бойових кораблях. Їх приклад підхопили пролетарі Гамбурга. 5 листопада 1918 року портовики і корабели колонами рушили в центр міста, захопили ратушу, роззброїли поліцію і офіцерів, створили робітничо-солдатську раду. В її відозві говорилось: «На місці похмурої фортеці капіталізму треба звести світлу споруду вільного соціалістичного суспільства».

Полум'я революції охопило усю Німеччину. Через кілька днів у руках революційних робітників і солдатів уже були Бремен, Любек, Дрезден, Хемніц, Лейпціг, Штутгарт, Нюрнберг, Мюнхен, багато інших міст. Скрізь організовувалися робітничі та солдатські ради.

У зв'язку з цими подіями випуск військової продукції скорочувався. Наш завод нерідко простоював, але мені справно платили зарплатню і видавали продовольчі картки, і мене це цілком влаштовувало. Часто, зачинившись у приміщенні складу, я годинами просиджував над підручниками, все ще мріючи про вчительську кар'єру, про те, коли зможу міцно стати на ноги і завести сім'ю. Ніяка політика мене не цікавила, я не помічав навіть того, що тисячі кваліфікованих учителів сидять без роботи і голодують. Тобто на той час я був аполітичним обивателем, обмеженою людиною.

А тим часом революція палахкотіла по всій Німеччині. Берлін охоронявся відбірними військами: тут був зосереджений апарат влади кайзерівської Німеччини. 9 листопада 1918 року робітники пішли на штурм Берліна. Монархія була повалена. Кайзер Вільгельм, рятуючись від народного гніву, втік до Голландії. З балкона імператорського палацу Карл Лібкнехт під бурхливі овації робітників і солдат проголосив соціалістичну революцію.

Щоб забезпечити перемогу, робітничому класу необхідно було врахувати уроки історії, досвід Паризької комуні і Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії. «Не тільки заміна усіх службових осіб зверху донизу, а й нова організація влади знизу доверху», — така була вимога історичного моменту.

Революційна буря охопила всю країну. Перед своєю ганебною втечею Вільгельм у відчаї благав командуючих армійськими корпусами дати йому надійні фронтові частини для придушення революції. Вони з таким же відчаєм відповіли, що зробити це неможливо: солдати відмо-

вилися виступити проти народу. Правлячі кола побачили єдину можливість уникнути поразки: 9 листопада 1918 року вони передали пост рейхсканцлера голові соціал-демократичної партії Німеччини Фрідріху Еберту. Еберт і соціал-демократична верхівка не збиралися міняти старий державний апарат. Навпаки, він таємно уклав угоду проти революції з генералом Гренером — наступником Людендорфа. Еберт зобов'язувався відповісти «порядок» і «розчавити більшовизм», а Гренер забезпечував йому допомогу реакційного офіцерського корпусу.

В цій критичній для німецького народу ситуації робітничий клас Німеччини ще не мав міцної партії — такої, яку викував Ленін у боротьбі проти ревізіоністів та опортуністів. Спартаківці лише 11 листопада 1918 року створили свій Центральний комітет, але не порвали своєчасно з незалежною соціал-демократичною партією. Героїзм революційних робітників і солдатів не міг компенсувати відсутність високоорганізованої революційної партії.

Трудящі маси Німеччини бажали миру, хотіли повернутися до мирної праці і жити по-людському, народу осточортіла війна. Цим підло скористалися в інтересах своєї опортуністичної політики праві лідери соціал-демократії, НСДПН і профспілок. Коли на 16 грудня 1918 року був призначений Загальнонімецький з'їзд Рад, який мав вирішити подальшу долю революції, вони зробили так, щоб на нього були послані «спокійні, розумні делегати». Еберт і Шейдеман добре попрацювали, щоб забезпечити бажаний їм склад з'їзду. Під впливом правих соціал-демократичних лідерів коріпне питання революції — ліквідація влади імперіалістів і встановлення Радянської влади, або ж збереження імперіалістичного панування в парламентській формі шляхом скликання Національних зборів — перший Загальнонімецький з'їзд Рад вирішив на користь буржуазної держави. Він передав владу урядові і проголосував за Національні збори. Так контрреволюційним соціал-демократичним лідерам пощастило розколоти і дезорганізувати робітничий клас і врятувати німецький імперіалізм.

Рішення Загальнонімецького з'їзду Рад викликало по всій Німеччині обурення і водночас породило атмосферу розброду та пригніченості. В цій складній ситуації 30 грудня 1918 року в парадному залі пруської палати депутатів зібрався засновницький з'їзд Комуністичної партії Німеччини. Антинаціональній політиці війни і ка-

тастроф комуністи протиставили свою політику, яка відображала інтереси німецького народу: боротьбу за соціалізм, за мир, за демократію і дружбу між народами. Компартія рішуче виступила за дружний союз Німеччини з молодою Радянською країною.

Партії німецьких комуністів зразу ж довелося пережити суворі випробування: ворог не зупинявся ні перед якими злочинами. Крупп, Стіннес, Гренер і Носке розуміли, що означає для них виникнення цієї партії. Спираючись на змову між Ебертом і Гренером, їм пощастило змінити співвідношення класових сил на користь контрреволюції. Реакційна преса підбурювала. Щоночі стіни будинків обклеювалися плакатами, які закликали вбивати спартаківців: «Робітники, громадяни! Вітчизна — на краю загибелі! Врятуйте її! Їй загрожує небезпека не зовнішня, а внутрішня, вона йде від групи «Спартак». Знищіть її вождів! Убийте Лібкнехта!» Соціал-демократичний «Форвертс» не відставав від буржуазної преси в цьому погромному цькуванні. 13 січня 1919 року він під заголовком «У морзі» опублікував ганебні вірші, які підмовляли вбити «Розу і компанію» — Карла Лібкнехта, Вільгельма Піка, Лео Йогіхеса і Германа Дункера — керівників революційного руху німецького робітничого класу. Через два дні Карл Лібкнехт був убитий, а тіло Рози Люксембург, обплутане колючим дротом, кинули в Ландвер-канал...

Під захистом багнетів контрреволюції 19 січня 1919 року відбулися так звані «вільні», «демократичні» вибори. На них перемогли буржуазно-капіталістичні партії. На Національних зборах, що відкрилися 6 лютого 1919 року в Національному театрі у Веймарі, переважали депутати колишнього кайзерівського рейхстагу. Контрреволюційні «добровольчі корпуси» генерала Маркера охороняли ці збори, які визнали основою республіки капіталістичний устрій і вибрали її президентом соціал-демократа Еберта, а рейхсканцлером — депутата від соціал-демократів Шейдемана...

28 червня 1919 року був підписаний Версальський договір, за яким держави-переможниці зберегли німецькому імперіалізму основи його економічної і політичної влади — адже саме йому призначалась роль ударної сили проти молодої Радянської держави. Таким чином Версальський договір ніс в собі зародок нової війни...

Тягар Версальського договору було перекладено на плечі трудящих. Кайзерівська Німеччина залишила в спад-

щину державний борг 156 мільярдів рейхсмарок. Почалась інфляція, яка відняла у мільйонів людей останнє, що у них було. На зарплату робітника чи службовця неможливо було прожити. Зубожіння народних мас набуло катастрофічних темпів. Майже дві третини трудящих не мали роботи або ж працювали по декілька годин на тиждень. Восени 1923 року трамвайний квиток коштував 100 тисяч марок, а кваліфікований робітник одержував за тиждень, при повному завантаженні, 125 мільйонів. За ці гроші можна було купити продуктів лише на два дні. Почався голод. В країні знову вишикла революційна криза. Правлячі кола були зацікавлені у тому, щоб заохочувати монархічні елементи і особливо фашистський рух, який розгорнув дику реваншистську, антикомуністичну і антидемократичну пропаганду, що ґрунтувалася на махровому шовінізмі. Ось тут і вплив на світ божий Гітлер. Найагресивніші кола фінансового капіталу дедалі більше орієнтувалися на гітлерівську партію: адже прихід до влади нацистів, вплив яких на маси в умовах кризи зростав, з їх національною і соціальною демагогією, авантюризмом і ненавистю до комуністів цілком відповідав розбійницьким інтересам німецького імперіалізму.

Після провалу фашистського путчу в Мюнхені у 1923 році проти Веймарської республіки здавалося, що ця партія приречена. Та коли робітничий клас перейшов до масових страйків, нацисти при підтримці монополій знову випірнули на поверхню і на виборах до рейхстагу у травні 1928 року навіть одержали дванадцять місць.

Потім настала велика криза. Вона розорила дрібних та середніх підприємців, зруйнувала матеріальну базу існування середніх прошарків і довела до відчаю масу селян-бідняків, які не вилазили з боргів. Брехливими лозунгами на зразок: «Ліквідація процентного рабства» або «Поділ великих маєтків» — нацистам пощастило здобути прихильність селянства. Демагогією про «народ без життєвого простору», про «арійську расу панів», яка повинна владарювати над іншими, гітлерівці роздмухували вогнище націоналізму та шовінізму. Закликами «проти ненажерливого капіталу», «за ліквідацію універсальних магазинів» вони вводили в оману розорених кризою ремісників, кустарів, службовців, чиновників, людей вільних професій, нацьковуючи їх проти робітничого класу. Очолюваний Брюнінгом уряд робив усе, щоб мільйони злидарів опинилися в обіймах расистських фанатів зі сва-

стикою. Скрізь, як гриби після дощу, з'являлися «кав'ярні штурмовиків» і «будинки СА», що належали нацистській партії. Там давали гарячу страву, там напували пивом і шнапсом, там було де переспати — і все безкоштовно! Чимало безробітних ішли в ці заклади і завербовувалися нацистами. Невдовзі по вулицях уже демонстративно розгулювали в чорних мундирах члени «охоронних загонів» — Schutzstaffeln, тобто СС, марширували «штурмові загони» — Sturmabteilungen, тобто СА. У містах і селах розклеювалися нацистські плакати, поширювалися листівки. Раніше мізерні тиражі газет зі свастикою досягли рекордних цифр. Вони оповіщали наставня «нової ери», народження «третього рейху»: усі лиха минуться, якщо тільки «сильна особа», «фюрер» твердо візьме в свої руки державне кермо. А він кермо візьме і швидко покінчить з цією «жалюгідною, безпорадною демократією» і з цією «прогнилою парламентською системою»!

Джерела, з яких гітлерівській партії і її бандам погромників текли багатомільйонні суми, не були засекречені. Це ті ж самі джерела, з яких ще до першої світової війни фінансувались «Пангерманський союз» та інші шовіністично-мілітаристські організації. Для крупнів, кірдорфів, гугенбергів, тіссенів, стіннесів нацистська партія була чудовим знаряддям для протидії революційному натиску мас. І оскільки соціал-демократичні лідери відмовилися об'єднати дії робітничого класу перед виборами до рейхстагу у вересні 1930 року, в помпезному палаці на березі Шпрее депутатські місця зайняли 107 суб'єктів зі свастикою на рукавах. На політичному горизонті Німеччини спалахнула зловісна загроза, яка віщувала національну катастрофу...

Дорогі друзі, якщо вам пощастить вирватися з цього пекла, я впевнений, ви захочете розібратися в минулих подіях і причинах, які привели вас на дно фашистського пекла. Ви будете вивчати історію, бо, не знаючи добре минулого, не зможете успішно будувати майбутнє. Перед вами знову й знову вставатимуть картини неймовірних страждань жертв фашизму, звірячої жорстокості мерзенних фашистських катюг. Можливо, згадаєте і оцю мою передсмертну сповідь. Мені вже важко говорити — я помираю, але я повинен сказати, ідучи з життя, хто я був і хто я зараз, ким я став...

В ті далекі роки я був темним обивателем, політичним невігласом. Я тоді не розумів, що справжнє особисте щастя невід'ємне, взагалі неможливе без загального щастя

народу. Та й те сказати, батьки мої, крім тяжкої праці й церкви, більше нічого не знали і виховували в своїх дітей лише покірність. Так учила релігія. «Усяка влада на землі — від бога», «багаті і бідні завжди були, є і будуть — це теж від бога», «в поті чола свого будеш здобувати шматок хліба» і так далі. У мене тоді навіть думки не виникало, що це несправедливо. Я думав лише про те, як заробити шматок хліба.

Після підписання Версальського договору військовий завод, де я працював, припинив своє існування. Десять років мене кидало, як тріску в бурю. Працював сміттярем, двірником, пакувальником у миловарного фабриканта Зельдте, вантажником на маргариновому заводі «Юрген-Ван дер Берг», був нічним сторожем, асенізатором. Одне слово, сповна пізнав, що таке злидні... І тут з'являється людина, яка присягається, що покінчить з отими злиднями, обіцяє дати робітникові роботу і хліб, зробить Німеччину багатою, могутньою і щасливою. Тоді багатьом, і мені також, здавалося, що Гітлер прагне прогресу. Усі кіоски були завалені нацистськими брошурами. Інколи я їх читав. Малограмотному робітникові важко розібратися в політичній демагогії. Особисто я думав: книжки пишуть люди розумні — їм видноше, що й до чого. І я, як і інші, сліпо вірив брошурам. Мені здавалося, що Гітлер — та людина, яка відстоює права простого робітника. Широко розгорнулося будівництво доріг, заводів і фабрик, поступово щезло безробіття, на столі у кожного з'явився хліб. І всі щиро кричали: «Хайль!»

І все ж таки я щасливий, що в найтяжчі хвилини, пухнучи з голоду, я не піддався спокусі безкоштовно харчуватися і одягатися в добротне сукно, в яке одягали всіх, хто ставав під гітлерівські штандарти. В ті роки по вулицях упевнено марширували відгодовані, добре зодягнуті штурмовики. Щось мене відштовхувало від них. Тисячі загонів було створено по всій Німеччині! А коли ці штурмові загони зміцніли, «великий фюрер» привів їх у зал засідання рейхстагу і заарештував усіх комуністів та інкомислячих. Почався кривавий терор. В ті часи я ще думав, що мені з комуністами не по дорозі. Але коли мене теж заарештували і спарували одними наручниками з моїм другом-комуністом, я переконався, що в нас спільна життєва дорога. Гітлер в усьому світі дискредитував саме слово «німець». Тепер-то я добре знаю, що німецькі комуністи захищали наші національні інтереси.

На жаль, до 1933 року я не був знайомий з комуністами. Чув, що всі вони борці Рот Фронту, що вітають один одного міцно стиснутим кулаком, що вивішують лозунги, прикрашені п'ятикутною зіркою, серпом і молотом. Хіба могло мене запалити тільки це? Чесно кажучи, до 1933 року мені було байдуже, про кого йде мова — про бійця Рот Фронту чи молодчика з СА. Я намагався відгородитися від того і від другого, вважаючи, що вчиняю розумно, як порядний німець. В душі визнавав тоді тезу нацистів: «Правильно те, що корисно». Але потім, коли СД мене покалічили на першому ж допиті, я остаточно прозрів...

До арешту я все ще вірив, що зможу стати вчителем математики. Тому кожен вільну хвилину присвячував роботі над підручниками. Програма екзаменів в усіх навчальних закладах в обов'язковому порядку включала «Майн Кампф» Гітлера, програму нацистської партії, «Міф ХХ століття» Альфреда Розенберга, «Народ без життєвого простору» Грімма та інші подібні «твори». Я їх, звісно, простудіював, але прихильником расової теорії не став. Навпаки, ґрунтовно проаналізувавши теорію «життєвого простору», я дійшов висновку, що добробут народу залежить не від кількості квадратних кілометрів, а від суспільного ладу, ступеня розвитку продуктивних сил і політики.

На початку 1933 року Гітлер кричав на увесь світ: «Дайте мені шість років — і ви не впізнаєте Німеччини!» Це був черговий нацистський обман. По-перше, світова економічна криза ще в середині 1932 року пройшла свою кульмінаційну точку. А по-друге, економічні заходи гітлерівського уряду були спрямовані на гонку озброєнь, будівництво автострад служило стратегічним цілям — підготовці війни. Проте осліплені антикомунізмом праві соціал-демократичні лідери тішили себе надією, що гітлерівський уряд збереже їм колишні позиції і вони зможуть протриматися до того часу, поки фашизм сам собою не знає краху...

Якось (як зараз пам'ятаю, це було 10 травня 1933 року, в Берліні) увечері я випадково опинився на майдані перед університетом. Там спалахнуло величезне багаття. Під особистим керівництвом Геббельса, під спів «Дойчланд, Дойчланд юбер аллес» спалювалось на вогні все те, що здобуло німецькому народові глибоку повагу усього світу: праці Маркса і Енгельса, Бебеля, Мерінга, Карла Лібкнехта, книжки Генріха Гейне, Альберта Ейнштейна.

Генріха і Томаса Маннів, Бертольда Брехта, Стефана Цвейга, Леонгарда Франка, Фейхтвангера, Ремарка, багатьох інших письменників, учених. До цього часу перед очима стоїть те зловісне полум'я, юрба нацистських фанатів навколо, кіптява і чад тисяч запалених факелів, зблиски юпітерів, камери операторів, які поспішали увічнити для нащадків «історичний момент» — дику картину вандалізму. Під безтямні вигуки «хайль!» гітлерівський горлохват Геббельс, який так само, як і Адольф, привласнив собі право говорити від імені усього народу, кричав у мікрофон: «Ми не хочемо бути країною Маркса, Гете і Ейнштейна! Німецький народ назавжди очищається від погані, гнилятини і бруду...» — «Хайль! Ха-а-йль!» — істерично ревів натовп, несамовито розмахуючи смолоскипами, немовби збираючись спалити увесь світ.

Це була зловісна картина. Тоді я ще трохи симпатизував Гітлерові. А після того дикого видовиська відчув, як у мені щось надломилось. Якраз перед тим я прочитав томик Генріха Гейне, був зачарований прочитаним. І раптом — усе те палять на вогнищі! І хто? Ті, які самі нічого не створили і нічого не дали людям...

Як виявилось, страхітливий спектакль на майдані перед університетом був лише початком давно запланованої кампанії. Наступного дня усі газети видавничого концерну Гугенберга із шкіри вилузувалися, намагаючись скомпрометувати, облили брудом прогресивних діячів науки, культури, мистецтва — усіх, хто не поділяв поглядів нацистів, не хотів визнавати їхньої ідеології. Цим хрестовим походом проти гуманізму розпочалося дике цькування відомих діячів науки і культури. Це був злочин не тільки проти німецької, а й проти світової культури.

Тоді ж на увесь світ пролунали гнівні, пророчі слова Тельмана: «Гітлер — це війна!» І справді, Гітлер, який безперестанку вітійствував перед мікрофоном радіо та на різних мітингах, доводячи, що єдиною метою його боротьби є мир в усьому світі, водночас створював агресивні збройні сили. Згодом він заспівав іншої: «Армії існують для війни». І вдерся в Рейнську область, ремілітаризувавши її, щоб полегшити собі в майбутньому напад на Австрію, Польщу, Францію, Чехословаччину, Голландію, Бельгію, Югославію, Грецію, Норвегію, Радянський Союз...

Моя віра в Гітлера вмерла давно, ще в кінці 1933 року, коли молодчики із СД відбили мені печінки. З того часу я ненавиджу його... Втім, я зараз не про себе... Всі зло-

чини Гітлера не перелічити. Він розігнав профспілки, всі політичні партії, застосував силу проти християнської церкви. Він знищив культуру. Хіба змогли б у сьогоднішній Німеччині жити й творити великі уми? Такі як Лессінг — послідовник гуманізму і борець за свободу совісті? Або Гердер, який учив прислухатися до голосу інших народів? Чи Шіллер — великий співець свободи? Або Гете, який виступав за всебічну, повноцінну освіту? Чи Гейне? А такі мислителі з світовими іменами як Лейбніц, Кант, Фейєрбах, Гегель? І нарешті — Маркс, Енгельс, Тельман? Сьогоднішня офіційна Німеччина чужа і ворожа для цих великих умів. Справжнє лице Німеччини спотворено, справжній німецький дух задавлений, верх взяла груба сила звірів у людській подобі, насильство, підлість і жорстокість. Знищено все, чим пишалась Німеччина, що було її національною гордістю. Гітлер підло обманув увесь народ. Гітлера і гітлеризм треба знищити! Покінчити з фашизмом і війною — це насущне веління часу. Гітлера треба знищити не тому, що він програв війну, а тому, що він її розв'язав. Німеччина зараз проходить через пекло. Але вона не загине, вона відродиться в сім'ї вільних народів. Я помираю з твердою вірою, що так буде...

Між іншим, до 1933 року я не знав, що Гітлер — це той чоловік, якому я в кінці березня 1916 року у дворі військового госпіталю в місті Вюрцбурзі подарував свій портсигар і запальничку. Звичайно, фотографії фюрера не сходили зі сторінок газет, та я до них не придивлявся. А коли в січні 1933-го побачив великий портрет нового рейхсканцлера, то ахнув від здивування, впізнавши свого давнього знайомого Адольфа. Першою думкою було написати вітального листа Гітлеру і скромно нагадати йому про наше знайомство. Ця спокуслива думка кілька тижнів не давала мені спокою. Написати лист главі держави, фюреру — хіба це жарти! Адже якби Гітлер позитивно зреагував на мій лист, мені не довелося б шукати роботу, житло, шматок хліба. Йому тільки ворухнути пальцем — і я б мав добру роботу, квартиру, посаду, автомобіль — все, що завгодно. А може, Гітлер захотів би зробити мене особистим камердинером, шофером чи ще ким-небудь — адже при кожному королівському дворі, при кожному монархові є безліч не дуже обтяжливих посад! Так думав я. Але щось утримувало мене від цього кроку, листа я так і не написав. А про своє знайомство з колишнім сфрейтором ніколи нікому навіть не говорив...

У лютому 1933-го я опинився в Берліні. На біржі праці, де я з тиждень оббивав пороги, мені дали направлення на фортепіанну фабрику Георга Гофмана, де потрібен був комірник, добре знайомий з бухгалтерським обліком. Здавалось, мені пощастило нарешті витягти щасливий квиточок у долі. І як же я був засмучений, коли, приїхавши туди, дізнався, що ця посада уже зайнята і на фабрику більше нікого не приймають... Виявилось, що якраз цього дня адміністрація фабрики звільнила з роботи половину робітників. Виробництво скорочувалось, бо німцям у ті часи було не до фортепіанної музики.

Пригнічений, зайшов я до кафе, де на останні гроші взяв чашечку кави, намагаючись не дивитися на пірамідки апетитних булочок і бутербродів. Біля мене присів один молодий, симпатичний юнак — на вигляд студент чи артист. Його білі, тендітні руки, як видно, не знали фізичної праці. «Мабуть, музикант», — подумав я. Довірливо посміхаючись, він поскаржився на погану погоду, я підтримав його. Так ми розговорилися, познайомилися, і обидва були приємно здивовані, дізнавшись, що ми земляки. Більше того: з'ясувалось, що жили ми в Кельні майже по сусідству. Хлопець замовив для нас іще по каві, бутерброди з шинкою, по булочці.

Добре погрівшись, ми вийшли на вулицю. У мене в руках був невеличкий чемоданчик, набитий підручниками, з якими я ніколи не розлучався. Я попросив нового знайомого потримати чемоданчик, щоб знайти в кишенях сигарету і закурити.

— Що ви в ньому носите, чи не залізо? — пожартував хлопець, зважуючи в руці мій чемодан.

— Книжки, — відповів я.

— І які ж книжки ви носите? — поцікавився він.

Я коротко розказав про своє захоплення математикою, про палку мрію стати вчителем. Юнак слухав з величезним інтересом і якимось аж просвітів.

— У вас гарні мрії. Людина повинна завжди прагнути до знань і постійно удосконалюватися. Усе життя. На те вона і людина. Шкода тільки, що у багатьох можливості обмежені, а в декого взагалі їх нема. Це дуже прикра несправедливість будь-якого класового суспільства. Наприклад, узяти нашу Німеччину. Високорозвинена капіталістична країна, а скільки в ній темних, затуркаєних, неграмотних! А скільки бідних, голодних, нещасних і взагалі обездолених! — з гіркотою сказав юнак.

Ми пішки пройшли кілька кварталів. З розмови я дізнався, що моєму землякові лише 22 роки, а він уже закінчує медичний факультет. Як відмінник уже два роки працює помічником хірурга в приватній клініці якогось професора. Ось тобі й «білоручка»...

— Куди ж ви тепер? — запитав він, коли я зупинився, щоб попрощатися.

— Не знаю. Квартири нема, роботи нема, грошей нема. Піду знову на біржу — може, посміхнеться доля...

— Ось що, друже. Ходімо до мене. Я наймаю кімнату на двох чоловік. Зі мною жив один студент, але він виїхав. Все одно я сплачую за двох. А роботу згодом підшукаємо, і все влаштується, — сказав він щиро і рішуче підхопив мій чемодан.

Невеличка кімнатка на горіщі з двома койками, столом і шафою, набита книжками, здалася мені райським куточком. А юнак, який дав мені притулок, допоміг у скрутну хвилину, став для мене назавжди найдорожчим другом. Це був Ганс Максфельд — комуніст, підпільник, боєць тоді вже підпільного Рот Фронту...

Ганса я бачив дуже мало. Додому він приходив після півночі. Страшенно стомлений, падав на ліжко і за хвилину вже спав як убитий. О шостій ранку біля його подушки деренчав будильник. Ганс підхоплювався, як по тривозі, п'ять хвилин робив фіззарядку, вмивався і біг невідомо куди. І так щодня — невтомно, без вихідних, без відпочинку, без скарг і хникання. Ясна річ, бігав він не на гулянки: крім роботи в клініці і навчання в університеті, Ганс виконував багато доручень підпільників.

А час був тривожний. У ніч з 27 на 28 лютого нацистські погромники під керівництвом Герінга підпалили будинок рейхстагу, щоб звинуватити в цьому комуністів, ввести в оману світову громадськість і, так би мовити, підкріпити «аргументами» виданий тоді ж «Декрет про захист народу і держави», що й стало початком жорстокого переслідування комуністів. Будинок рейхстагу ще й не встиг загорітися, а вже було заарештовано понад десять тисяч комуністів. Така «оперативність» поліції відразу ж впадала у вічі. Навіть дурневі стало ясно, що підпал рейхстагу — давно спланована і ретельно підготовлена провокація самих же нацистів. Услід за арештами комуністів, погромами настала черга профспілок. Замість «вільних» та «християнських» профспілок нацистський уряд створив «Німецький трудовий фронт» — скорочено ДАФ,

який знаходився під контролем фашистів і в який зобов'язані були вступити всі робітники Німеччини. Керівництво попередніх профспілок було ув'язнено і піддано жорстоким тортурам аж до фізичного знищення. Так була проведена «уніфікація» профспілок, почався розгром Комуністичної партії Німеччини. Соціал-демократичну партію Гітлер спочатку не чіпав; адже вона не становила для нього ніякої небезпеки і навіть зробила величезну послугу своєю зрадою робітничому класу. Але пізніше, зміцнивши свої позиції, обрушився й на неї. Декретом від 24 червня 1933 року соціал-демократична партія була заборонена, усе її майно і гроші в касах та банках конфісковано, а всі керівники заарештовані...

Та повернемося в нашу з Гансом кімнатку на горищі. Уже місяць я жив там за рахунок Ганса. Він намагався влаштувати мене в університет або в клініку, де сам працював, хоча б двірником чи гардеробником, але вакантного місця не знайшлося. І я продовжував щодня ходити на біржу праці.

А тим часом хвиля безробіття почала різко спадати. Цим негайно скористалася геббельсівська пропаганда: вона невтомно трубила про «істинно батьківську турботу фюрера про добробут трудящих». Росла кількість робочих місць, марка піднялася в ціні. В усякому разі, кваліфікованому чи дипломованому спеціалістові вже можна було одержати роботу за фахом, більш-менш забезпечити сім'ю. Але при наймі на роботу простого робітника насамперед запитували, чи він член нацистської партії. Якщо ні — шанси одержати пристойну роботу дорівнювали нулю. А якщо такий робітник ще й інвалід — тут уже не допомагало ніщо. Ні на які бойові заслуги перед батьківщиною в минулому, ні на які воєнні ордени ніхто не звертав уваги. Я якраз і належав до такої категорії: безпартійний, інвалід, некваліфікований. А тут ще й осколок у стегні, який колись військові хірурги не помітили...

Ганс прооперував мене, вийняв осколок, вилікував. Житло, харчування, лікування — усе за його рахунок. Шкода, що мій борг лишився несплаченим. Совість мучила мене: скільки можна бути утриманцем цього доброго, благородного хлопця? Я вже збирався піти від нього, але раптом знайшлася робота, та ще й пристойна.

Мій знайомий з біржі праці знайшов для мене місце скарбничого у місцевому відділенні соціал-демократичної партії. Це сталося десь у середині червня, тобто за якийсь

тиждень до розгрому партії. Робота оплачувана добре, але щоб її отримати, необхідно було вступити в соціал-демократичну партію. Тоді я подумав, що не буде нічого поганого і ганебного, якщо я вступлю в цю партію, яка, як мені здавалось, була найнейтральнішою на світі. Вона нібито не провокувала ніколи ніяких ексцесів, ніяких страйків, бунтів, революцій і контрреволюцій, не підбурювала робітників до повалення уряду, нікого не грабувала і не вбивала. За один день я пройшов усі формальності, приступив до роботи і навіть одержав аванс! Як на крилах летів увечері додому і не міг дочекатися Ганса, аби похвалитися доброю новиною. Вперше на столі з'явилася зготована мною багата вечеря і пляшка шампанського, а на видному місці лежали гроші — решта авансу. От зрадіє Ганс!

Але, всупереч сподіванням, Ганс сприйняв усе це байдуже.

— Ну що ж, хай буде так, Франц, але все одно життя зробить з вас комуніста. Рано чи пізно, — сказав він.

— Навіщо мені ваш комунізм, вічна війна з експлуаторами? Мені з вами не по дорозі. Я не борець. Я людина тиха, мирна, люблю тільки ось такі постріли, — пожартував я, вистреливши пробкою шампанського, і налив у склянки.

— Спасибі, Франц, за частування, вип'ємо за все найкраще, але запам'ятайте, будь ласка, мої слова: з нами вам по дорозі!

Я не став розпалювати дискусію. Через п'ять хвилин стомлений Ганс міцно спав, а я вперше задумався над його словами, хоч уже й не раз їх чув.

Уранці я йшов на роботу, як на свято.

За тиждень я довів до ладу усю досить заплутану документацію. Ось де знадобилися математичні знання і практичний досвід, набутий колись на складах військового заводу! Начальство задоволене, я — теж. Через тиждень — перша зарплатня! Після роботи зайшов до книгарні, щоб вибрати Гансові подарунок. Купив величезний двотомник кольорового анатомічного атласу і тритомник «Загальної хірургії». З важкецьким пакунком повернувся додому і знову мучився до півночі, чекаючи свого друга. І дуже зрадив, побачивши, що Гансу сподобався подарунок. У нього від утоми злипалися очі, але він ще з півгодини перегортав сторінки подарованих книжок. Ганс щиро подякував, але й трошки покартав, щоб я не витрачав

гроші. «Невідомо, — сказав він, — скільки ти протри-маєшся на тій роботі». Його передчуття швидко справди-лися...

24 червня 1933 року в приміщення, де я працював, вдерлася поліція. «Іменем закону» були заарештовані усі керівники місцевого відділу соціал-демократичної партії, накладено арешт на всі гроші, цінності й майно. До мене підійшов якийсь поліцейний фюрер і «іменем закону» зажадав ключі від сейфів та всю документацію. Набравшись духу, я чітко доповів йому, що для мене як для колишнього солдата і ветерана війни закон і наказ — понад усе, а тому всю документацію і цінності я здам до останнього пфеніга. Це сподобалось фюрерчику.

— Я бачу, ви чесний німець, і обіцяю вам, що за чесну роботу одержите відповідну нагороду. Складіть детальний фінансово-бухгалтерський звіт.

— Для цього потрібен тиждень, — зауважив я.

— Працювати по дві зміни. Строк — три дні. Це — наказ!

З ранку до ночі я напружено трудився, фіксуючи в актах усе — аж до віників. Цього разу поліція дотримала слова: за усі відроблені години я одержав належну зарплату. Моя ретельність, Залізний хрест і гарне враження, яке я справив на фюрерчика поліції, врятували мене від арешту. Довелося заповнити й підписати стандартний бланк про те, що я більше не вважаю себе причетним до соціал-демократичної партії, оскільки вона ворожа ідеям націонал-соціалізму і німецькому народу, що я «зобов'язуюсь ніколи не вступати ні в які партії, угруповання, організації, ворожі націонал-соціалізму і народу, і визнаю тільки партію фюрера як керівну силу німецької держави і німецького народу, в чому й розписуюсь».

Спустошений, повернувся я додому. Переді мною знов постало тривожне питання: як жити далі? Ось що сказав мені тоді Ганс: «Я чекаю арешту. Це може статися в будь-який день. Але поки цього не сталось, тобі, Франц, краще було б перебраться на іншу квартиру і більше зі мною не зустрічатися, щоб не постраждати даремно. Навіщо тобі йти в тюрму? Я дам трохи грошей — з місяць проживеш, а за цей час знайдеш якусь роботу. Зараз із влаштуванням трохи простіше: масові арешти звільнили багато робочих місць, а згодом буде ще більше. Все йде до того, що скоро виникне навіть нестача робочих рук, бо Гітлер взявся за створення масової армії, за розвиток вій-

ськової промисловості і за будівництво стратегічних до-
ріг».

Я погодився з Гансом, почав шукати роботу й житло. Пошук не увінчувався успіхом, та це мене й не засму-
чувало, бо ж так не хотілося розлучатися з Гансом...
А тут ще двірник будинку, в якому ми жили, погодився
взяти мене собі в помічники, правда, за мізерну плату,
але все ж таки не безробіття. Одне слово, я залишився
з Гансом, який, власне, й не наполягав, щоб я його по-
кинув.

Так тривало до листопада 1933 року. На всяк випадок
я відвідував біржу праці, і 30 листопада мені повезло:
одержав направлення на роботу в зоопарк — там потрібен
прибиральник. Я любив тварин, птахів і звірів — звичай-
но, не тих, що носять емблеми з черепами на кашкетах —
і того ж дня приступив до роботи. Адміністрація зоопар-
ку, дізнавшись, що я інвалід і одинак, пообіцяла місце
вахтера і скромне житло — комірчину в тому ж таки зоо-
парку. Про краще годі було й мріяти. «Вахтери живуть
непогано, робота не тяжка, спокійна. Як порадіє Ганс!
Та й зустрічатись зможемо завжди, бо кому ж спаде на
думку стежити за вахтером якогось зоопарку», — подумав
я, повертаючись з роботи додому.

Гай-гай! Дома я застав справжній погром: усе перевер-
нуте догори дном, у кімнаті хазяйнують поліцейські. Ви-
являється, Ганса заарештували ще вранці в університе-
ті. Тут і мене почали допитувати. Я не розгубився, вирі-
шив ні в якому разі не скомпрометувати Ганса. Мене
запитали: «Ви знали, що він комуніст?» У відповідь я за-
торохтів: мені, мовляв, відомо лише те, що він студент,
і що у мене з ним не було нічого спільного, оскільки
я двірник, а він людина вчена, і що я відчував себе при-
ниженим, бо змушений мешкати з якимсь студентом, не
маючи свого житла, а тепер я сам собі господар: маю
роботу і скоро матиму житло. Показав їм свій Залізний
хрест і з пафосом наголосив, що я — колишній солдат і для
мене закон — понад усе. «А чому ж ви, такий патріотич-
ний, дисциплінований німець, у найтяжчі для нас часи
не стали штурмовиком, де вас забезпечили б усім, що тре-
ба для нормального життя?» — запитали мене. «Мене не
взяли через інвалідність», — збрехав я і показав їм свої
шрами. Це справило враження. Мені наказали залишити-
ся в цій же квартирі і не йти на роботу до особливого
розпорядження. «Робоче місце в зоопарку буде збережено

за вами, зарплату виплатить поліція. Ваше завдання полягає в тому, щоб повідомляти нам по телефону про будь-якого відвідувача, хто постукає до цієї квартири. Максфельд уже в наших руках, але нам потрібні його спільники. Квартплату за вас ми внесемо на місяць наперед. Ви згодні?» — «Яволь!» — гаркнув я. Мені дали підписати якийсь папірець, який я навіть не став читати, бо це вже не мало для мене ніякого значення. В мені закипіла люта ненависть до цих мерзенних типів і блискавично виник план помсти: я завдам оцим бовдурам пищівного удару руками самого Адольфа Гітлера і врятую Ганса!..

Все майно Ганса конфіскувалось, і ті негідники змусили мене й двірника носити книжки і речі мого друга у поліцейську машину. Довелося нести і мій недавній подарунок: двотомний атлас і тритомник «Загальної хірургії». Добре, що на них не було дарчого напису. Власниця будинку фрау Матільда — вдова загиблого на війні кайзерівського офіцера, гладка, як розгодована свиноматка, — взялася допомагати нам, аби засвідчити свою відданість фюреру. «Подумати тільки! Комуніст у моєму будинку! Який жах, яка ганьба!» — стогнала вона.

Лише опівночі все утихомирилось, і я залишився сам у порожній кімнаті, відчувши себе сиротою. Батьки померли давно, брати загинули на фронті ще в 1914 році. Лишилася сестра, яку не бачив багато років, відтоді, як вона вдруге вийшла заміж. А Ганс за ґратами, і його, мабуть, катують... Врятувати! Що б там не було — врятувати Ганса! Я сів за стіл і взявся писати лист Гітлеру.

«Мій фюрер! Передусім дозвольте поздоровити Вас із найвеличнішими перемогами на політичному та ідеологічному фронтах. Я, як і кожний чесний німець, схилиюсь перед Вашим великим генієм, Вашою мудрістю, Вашим умом і Вашим талантом. Ви — титан німецького духу! Ви — найвеличніший національний герой, яким пишатимуться усі покоління німецького народу! Слава Вам! Ваш образ я ношу в своєму серці з того щасливого моменту, коли вперше побачив Вас. Це було на Західному фронті, 8 вересня 1914 року, коли нам з Вами вручали Залізні хрести. Ви, можливо, пам'ятаєте той вечір в бліндажі, наше знайомство і нашу розмову. Можливо, пригадаєте і нашу зустріч наприкінці березня 1916 року у військовому госпіталі міста Вюрцбурга, а може, у Вас навіть зберігся мій скромний солдатський подарунок — портсигар і запальничка, які я Вам тоді подарував з любов'ю від

щирого серця. Що може бути дорожчим за фронтову солдатську дружбу!..»

Після цього патетичного вступу я виклав суть справи, поручившись головою за порядність, благородство і чесність Ганса Максфельда, і попросив Гітлера заступитися й випустити його на волю в ім'я справедливості, гуманізму і нашої фронтової дружби. В цьому ж листі виклав свою біографію, розповів про братів, які віддали своє життя за фатерлянд, про свої численні поранення й поневіряння і висловив надію, що «великий фюрер» візьме до уваги моє слізне прохання.

Удосвіта я вже був на головпоштамті і відправив рекомендований лист. Поштову квитанцію затиснув у руці як дорогоцінну реліквію, не знаючи, куди її сховати.

Тиждень я жив немов на вулкані, з тривогою чекаючи відповіді. «Не може бути, щоб гітлерівські сатрапи не показали Гітлеру листа від його фронтового друга. І не може бути, щоб Адольф, той Адольф, який гаряче тиснув мені руку в бліндажі й казав «я не забуду цього», коли я заступився за нього перед грубіяном Шульцом,— не може бути, щоб він відмовився допомогти мені!» — думав я.

8 грудня, в п'ятницю, о дев'ятій годині ранку поштар під розписку вручив мені офіційний конверт зі штампом міністерства внутрішніх справ. На офіційному бланку було надруковано: «Шановний гер Норден! Просимо Вас прибути 8 грудня о десятій годині в міністерство внутрішніх справ на Кенігсплац, 6. Цей лист пред'явите в Бюро перепусток (там же). Перепустка Вам уже замовлена. З повагою. Хайль Гітлер!» Від радості й хвилювання я аж заплакав. Не будуть же просто так викликати в міністерство! Значить, одержали наказ згори! Значить, Гітлер мене прийме! Молодець Адольф, не обманув моїх надій! Цікаво, в чому мене поведуть до нього — у цьому чи переодягнуть у щось пристойніше? Втім, яке це має значення! Головне — врятувати Ганса!..

У моєму розпорядженні залишалось 55 хвилин. Я швидко одягнувся, бо ж готувався до візиту давно: почистив і відремонтував старе пальто, випрасував поношений костюм, черевики блищали. На лацкані потертого піджака красувався Залізний хрест, одержаний разом з Адольфом Гітлером! А як зрадіс Ганс, коли я його обніму, можливо, навіть сьогодні! Все ж таки є правда на світі!

Без десяти десять я одержав перепустку, а ще через кілька хвилин есесівець повів мене через зал чекання і

далі по лабіринту довгих коридорів і мармурових сходів. Боже, яка тут розкіш! Ноги утопають у дорогих килимах, а які сходи, стіни, стеля, люстри! Усе розкішне, добротне й міцне, як символ міцності і непохитності влади. Здавалось, усе розраховане на тисячоліття. Ніколи раніше мені не доводилося бачити таких апартаментів. А що ж буде в кабінеті Гітлера! Від хвилювання у мене підгиналися ноги в колінах, і я увесь змокрів. Есесівець показав мені на двері, куди я повинен зайти. Я подякував. Його кам'яне лице не виражало ніяких емоцій. Він байдуже відвернувся. Я обережно постукав у двері і з завмиранням серця переступив поріг, по-військовому клацнув підборами, витягнув уперед тремтячу руку і по-нацистськи ушкварив: «Хайль Гітлер!»

— Підійдіть ближче. Ваша перепустка?

Я подав картонний голубенький квадратик з цифрою «3» і червоною орластою печаткою. Його поклали в ящик, щось відзначили в реєстраційному журналі і дістали з папки мій лист. У кімнаті, крім мене, було ще троє: один у цивільному і двоє в уніформі з парабелумами на ремнях. Над письмовим столом на стіні висів великий портрет Гітлера на повен зріст: рішучий погляд, права рука на пряжці ремня, на лівому рукаві — пов'язка зі свастикою, а на кітелі, нижче нагрудної кишені, — такий самий, як і в мене, хрест. Я посміхнувся: так, це той хрест, який я мацав своїми руками у тому вогкому бліндажі...

Чоловік у цивільному встав з-за столу і підійшов до мене. В його руці був мій лист.

— Оцей лист написали ви?

— Яволь!

— Ви самі його скомпонували чи вам хтось допомагав?

— Звичайно, сам. Почерк неважний, зате від щирого серця. Адже ми з Адольфом Гітлером колись разом гнили в окопах на Західному фронті, разом годували вошей в окопах і в госпіталях, одне слово, ми з ним фронтові камеради, а таке не забувається. Та що там казати, при зустрічі ми все згадаємо, — сказав я, відчуваючи неймовірне піднесення.

Чоловік переді мною криво посміхнувся.

— Ви працюєте в зоопарку?

— Так.

— Ким? Сміттярем?

— Як вам сказати... Щось на зразок сміттяра, прибиральника і двірника. Та це не має ніякого значення, адже я міг би виконувати й іншу роботу — варто Адольфу ворухнути пальцем, адже я, по суті... власне кажучи... та що там казати...

Язык у мене почав заплітатися, я не розумів, що відбувається, чому оті троє так голосно заіржали, а наіржавшись досхочу, присунулися до мене.

— Досить! А тепер викладай, ти, брудна свиня, смердючий сміттяр, як ти, мерзотник, насмілився бруднити святе для народу ім'я великого фюрера?! — визвірився один з них і почав бити мене по обличчю.

Не володіючи собою, я закричав: «Мерзотники! Бандити!» І враз ніби розверзлась земля, і я полетів у безодню. Ще кілька хвилин я чув їх зловісті вигуки «червона сволога!», відчув, як тріщать, ламаються мої кістки під ударами кованих чобіт, і знепритомнів...

Отямився я в тюремній камері і вперше за все своє доросле, свідоме життя заривав — од болю й відчаю. Мені поламали ребра, здавалось, повідбивали усе всередині. Я не міг рухатись, важко було навіть дихати. До того ж очі запливли кров'ю, і я нічого не бачив. Не минути б смерті, якби не допомога політв'язнів, комуністів.

Тижнів через п'ять мене вивели в тюремний двір. Бачив я ще погано, тож не міг розрізнити обличчя. Нас вишикували попарно і наділи наручники таким чином, щоб кожна пара паручників з'єднувала двох чоловік. Я не знав, з ким мене «обвінчали», а мій напарник не міг мене впізнати, оскільки я дуже змінився: посивів, змарнів, згорбився, лице було в синяках і садпах, зуби вибиті на допитах, а очі все ще були наповнені внутрішніми крововиливами. Мій напарник, поправляючи наручники, мацнув мою праву кисть, на якій бракувало двох пальців. Навіть сліпий мене впізнав би по цій руці, а Ганс — тим більше, адже він був хірургом і володів професійною «анатомічною» пам'яттю. Він і впізнав мене по руці, а я його — по голосу.

— Франц, що з тобою — ти погано бачиш? — почув я рідний голос, і мої напівсліпі очі наповнилися слізьми.

— Дорогий Ганс, тепер я бачу все, що відбувається в світі...

Ось так ми зустрілися у дворі берлінської гестапівської тюрми.

Нас привезли в табір «Штайнбрук — Шербур». Робота пекельна. Наше щастя, що майже всі в'язні там політичні. Це істотно полегшувало наше існування. Ганс організував допомогу хворим. Різними шляхами й методами діставали медикаменти, дефіцитні ліки, продукти харчування. Здебільшого це здійснювалось через вільнонайманих, а точніше — через тих, хто в душі ненавидів фашизм. Незримий антифашистський фронт діяв, не припиняючи свою діяльність ні на хвилину. Важко перелічити, скільком нещасним допоміг Ганс, скількох вилікував, врятував від загибелі, скількох підтримав, скільком полегшив лиху годину. Це — свята людина!

Гансу пощастило влаштуватися на роботу в табірний лазарет. Він був єдиним хірургом у таборі і швидко здобув авторитет, повагу і любов усіх в'язнів. Його репутація як спеціаліста була настільки висока, що до нього за допомогою зверталися навіть охоронники, яких він теж лікував і оперував. Ця обставина відкривала широкі можливості для добування медикаментів. Одне слово, місяців за два чи три Ганс поставив мене на ноги, повернув мені зір і вставив штучні зуби, зростив усі переломи. А головне — повернув мені віру в життя. То був ще тільки 1934 рік. Попереду на нас чекало ще багато випробувань. У тому першому таборі серед усіх ув'язнених Ганс був наймолодшим і найшанованішим. Він був життєрадісний і красивий — і внутрішньо, і зовнішньо. Свій невичерпний оптимізм умів передати іншим. У нього це виходило природно, дотепно, влучно, з тонким гумором. Одного разу він мені сказав: «Пам'ятаєш, Франц, колись я обіцяв, що зроблю з тебе справжнього комуніста? А вийшло навпаки: комуністом тебе зробили самі гітлерівці». Я відповів Гансу в такому ж дусі: «Маєш рацію, Ганс, у житті все виходить навпаки. Пам'ятаєш, я говорив колись тобі, що з комуністами мені не по дорозі? А сталося так, як ти й казав: мені з вами по дорозі. Назавжди. На все життя».

У таборі існував підпільний комуністичний гурток. Керував ним професор історії та філософії, колишній викладач Берлінського університету Хофер. Він читав нам лекції з історії і філософії, а також про міжнародне становище і поточну політику. Та головне, що ми виносили з тих таємних лекцій, — це розуміння змісту й суті праць Маркса, Енгельса, Леніна. Членами цього гуртка були викладачі, інженери, вчителі, прості робітники і навіть один колишній священик, який, так само, як і я, остаточно

прозрів і потім став активним антифашистом. Для усіх нас цей гурток став університетом політичної освіти, ідейного загартування. В усьому моєму житті цей період виявився найзмістовніший, незважаючи на те, що я перебував у фашистському концентраційному таборі. Ось що значить колектив одиодумців, об'єднаних спільними поглядами, спільною долею і спільною боротьбою! Ми ділилися не тільки знаннями, а й крихтою хліба, кожний був готовий віддати своє життя за товариша.

Самосвідомість, організованість і згуртованість політв'язнів з кожним днем міцніли. Але гітлерівці теж не дрімали. Безперервно нарощуючи по всій Німеччині мережу таборів, вони почали перемішувати політв'язнів з кримінальними злочинцями, передавати бандитам усю повноту внутрішньої табірної влади. Крім того, збільшення кількості концтаборів дозволило фашистам застосувати тактику «постійного пересіювання і переміщення ув'язнених». Що це значило? Найнебезпечніших політв'язнів «відсіювали» і знищували. А всіх інших десятки разів переміщали з місця на місце: із одного блоку — в інший, із однієї арбайтскоманди — в іншу, із одного сектора — в інший, із одного філіалу — в інший, із одного табору — в інший. І так без кінця. В цій надзвичайно складній ситуації важко було створювати підпільні організації. В результаті політики «перемішування, пересіювання та переміщення» ув'язнених та з допомогою кривавого терору гітлерівцям удалося надовго ослабити рух Опору. Але навіть у найтяжчі часи наша боротьба не припинялась ні на хвилину — тільки змінювалися її форми та методи.

З початком війни обстановка багато в чому змінилася. З одного боку, в Німеччині виникли тисячі таборів військовополонених, куди звозили громадян з багатьох країн Європи, а водночас розбухали й концентраційні табори. Це нібито збільшило потенціал сил антифашистського руху Опору. Але, з другого боку, створився своєрідний Вавилон, безладдя і сум'яття. Безперервна циркуляція, багатомовність в'язнів, терор «зелених» і жахливі умови — усе це породило атмосферу відчаю і безнадії. Взяти хоча б Явожницький табір. Тут не було жодного німецького комуніста. Чув, нібито були чеські комуністи, але загинули при спробі втекти... Радянських громадян тут не підпускають до жодної проміментної посади. Усі вони виснажені і більше шести місяців не витримують — гинуть. Чимало поляків, які тут є, здебільшого націоналісти або

відверті фашисти, помічники німецьких кримінальників. Євреї, звезені зі всіх кінців Європи, не можуть знайти спільну мову навіть між собою — усі вони інертні й пасивні, тільки слухають проповіді своїх рабинів про покірність долі, замкнулися в собі. Спробуй в тутешніх умовах згуртувати й підняти їх на боротьбу. Одне слово, тут немає міцного комуністичного ядра. А якби було хоча б з десяток справжніх комуністів, таких, як Ганс Максфельд, збагачених досвідом багаторічної концтабірної боротьби!

Так от, у липні 1934 року мене розлучили з Гансом та іншими товаришами. Табори мелькали — як телеграфні стовпи. В одному тільки Дахау затримався на цілих три роки, та й то випадково. Скрізь я знаходив комуністів, скрізь включався в підпільну роботу. А в 1941-му «удостоївся» й Освенціма. Я вже пройшов там карантин, і ось — відправляється транспорт у Явожно на будівництво оцього табору. «Зелених» якраз не вистачало. І, оскільки я імперський німець, та ще й соціал-демократ (за документами), рапортфюрер, не довго думаючи, чіпляє мені на рукав пов'язку капо і включає в транспорт.

Почали заганяти нас на машини і — уявіть собі! — в цей момент я побачив Ганса, який проходив неподалік. Я гукнув його, він підскочив, і ми стиснули один одного в обіймах. Вісім років розлуки, вісім років таборів! Ледве ми встигли обмінятися двома фразами, як мене погнали в машину. Заревіли мотори, машини рушили.

— Прощай, Франц!

— Прощай, Ганс!

Оце й усе, що ми встигли крикнути один одному. І знову розлука — тепер уже назавжди...

Тут, у Явожно, я так-сяк протримався на посаді капо цілий рік. Жалів, оберігав в'язнів як тільки міг. Поки не впав у вічі Боксеру. Ви, звичайно, знаєте цього типа. Він мене побив, зірвав пов'язку капо, передав Зеппу на «перевиховання». У штрафній Зепп знущався з мене цілий день, а увечері я, напівживий, попав оце сюди, в ревір. Санітари пожаліли мене — покладали в цей смітник, щоб нікому не муляв очі.

І ось настав кінець. Шкода тільки, що в гестапівській документації моє ім'я буде числитись в списках колишніх соціал-демократів, а не в списках комуністів. Та це вже не має значення. Головне те, що я прозрів, знайшов свій шлях у житті, і ви свідки цього. Як бачите, я пройшов не-

легкий шлях, але скаржитись на долю не можу. Адже не тільки страждань я зазнав, були й радощі: радість великої дружби і великого братерства антифашистів-борців, радість від того, що став свідком краху фашистських ідей, свідком розгрому фашистських полчищ на Східному фронті, свідком початку загибелі усього гітлерівського рейху! Я вже бачу зорю свободи. Я багато пережив, пізнав, усвідомив. Я знайшов ту істину, яку так довго шукав. Фашизм — найбільший ворог людства і найбільше зло. Тому він повинен бути знищений. І буде знищений! Я прожив на світі 51 рік, з них два роки в окопах і десять — у таборах смерті. Помираю з чистою совістю. Прошу вас, ніколи не думайте погано про німецький народ. У всьому винна породжена імперіалізмом гітлерівська банда... Кінець!

І якби вам пощастило ще раз зустрітись з Гансом, передайте йому все, що я казав: нехай німецькі політв'язні знають, що помер я комуністом. І скажіть йому, що я любив його... Я сказав усе... Як добре, що у мене вистачило на це сил. Я вдячний вам і вдячний долі за цю зустріч! Прощайте, боріться за життя...

11

Скоро мала пролунати сирена апелю, і хлопцям треба було прощатися з Францом. Але раптом у коридорі здійнявся страшний крик: когось жорстоко били. Шум нарастав, наближався до туалету. Уже чути було важке гупання кованих чобіт есесівців, Володя навіть упізнав голос Круцифіксалілуйя. Ударами чобіт когось заганяли в туалет. Жертва кричала, благала пощади, але її таки заштовхали в туалет. За дверима вбивали людину, вона хрипіла, билася головою об цементну підлогу.

Раптом усе обірвалось — тільки чути було хекання есесівців. Володя і Жора опинилися в капкані: тікати нема куди, ховатися нема де. Переляканий Франц шепотів: «Пробачте мені, я винний — затримав вас». Якби есесівці відкрили двері й заглянули в комірчину, хлопців не врятувало б ніщо. На всяк випадок вони взялися сортувати звалену в купу гнилу білизну, проте навіть не сподівалися, що їм повірять, ніби вони зайняті роботою.

На щастя, в смердючий тамбур есесівці не заглянули. Коли ж нарешті все затихло, Володя наважився виглянути.

Біля самих дверей лежав щойно убитий в'язень. Коло його розтрощеної голови на холодному цементі парувала калюжа ще теплої крові. Мабуть, есесівці вступили в цю калюжу, бо криваві сліди вели в коридор...

Треба було тікати — і негайно. Хвилину хлопці постояли над Францом в глибокій скорботі, як над покійником.

— Прощайте, друже, ми не забудемо вас, — тихо сказав Жора.

— Глюкауф!¹ — кризь криваву піну видихнув Франц.

Хлопці по черзі потиснули його холодну, майже неживу руку і вийшли з комірчини.

В коридорі їм зустрівся Хельмут, показав кулака, але бити не став: жестами дав зрозуміти, щоб швидше «зми- вались». Жора побіг до виходу, а Володя — в свою штубу. Швидко скинув верхній одяг, гольцшуги і кинувся на нари. Зайшов Хельмут, забрав шмаття і попередив, що більше таких «фокусів» він не допустить. Виявляється, хлопці були біля Франца більше двох годин. Хельмут не міг їх звідти витурити, бо в ревір якраз нагрянули есесівці.

Проревіла сирена апелю. Чи встиг добігти Жора?..

Майже до ранку Володя не спав, думав про зустріч з помираючим Францом Норденом, про його нележку долю. Потім перекинувся думкою до Ганса Максфельда, якого він, Володя, так само, як Франц, як сотні інших антифашистів, щиро любив.

Півроку тому, на початку липня, у освенцімському карантинному блоці Ганс Максфельд таємно робив хірургічні операції покаліченому на допитах у гестапо Володі. Ризикуючи власним життям, Ганс врятував Володю. Протягом кількох тижнів Ганс щодня приходив до Володі і робив усе необхідне, щоб якнайшвидше поставити пацієнта на ноги. Це робилося не просто за рішенням підпілля — передусім за покликом власного серця, великого й щирого серця людини і комуніста. «Чим і як я віддячу тобі, дорогий друже і брате? Та й чи судилось мені ще хоча б раз у житті зустріти тебе?..» — болісно думав Володя. І тому так захотілося, аби сталося диво і пощастило зустрітися з Гансом, щоб хоч на словах засвідчити свою братерську любов і вдячність...

¹ Щастя вам!

Сизим морозним ранком, коли над Явожницьким лісом кружляли хмари чорного вороння, сполоханого в'язнівськими колонами, в ревірі оголосили банний день. Балакучий Хельмут пояснив хворим, що тут банний день запроваджено раз на місяць, але сьогоднішній — особливий, передноворічний, в зв'язку з чим буде проведена операція «холод», тобто сеанс лікування і загартування холодом. «Пройдете баню, стрижку, дезинфекцію, прожарку білизни і лікувальний, профілактичний сеанс холоду. Прогуляйтесь. Якщо не вріжете дуба... Вважайте це різдвяним святом», — весело пожартував він, задоволений собою, своїм гумором.

Незабаром прийшли Сірій Вовк і Круцифіксалілуйя, і операція «холод» розпочалася. Мешканцям ревіру наказали злазити з нар, знімати з себе білизну і складати її на носі. Затим усе це замучене юрмище голих і босих людей почали виганяти на мороз, на сніг...

Операцією керував Сірій Вовк. Він безперервно поправляв кобуру пістолета, ніби натякаючи, що з ними ніхто церемонитись не буде, і вигукував різкі, як постріли, команди. Посинілі тремтячі скелети вишикувалися у дворі п'ятірками. Тих, хто вже не мав сил ходити, санітари витягували з ревіру і, навіть не б'ючи, просто кидали голих у кучугури снігу «для профілактики», знаючи, що годинний сеанс такої «профілактики» доконає будького. Тим часом довкола строю бігав високий, як стовп, Круцифіксалілуйя зі шматком оранжевого гумового шланга в руці і щедро роздавав «зігріваючі», «стимулюючі» удари. Його довга, як весло, рука діставала кожного. Лясь! Лясь! Лясь! — дзвінко лунали удари оранжевої гуми по голих тілах, залишаючи на них криваві рубці. Нарешті наказано бігти в баню.

— Льос! — гаркнув Круцифіксалілуйя.

І всі, як божевільні, зірвалися з місця, здійнявши снігову куряву. Бігли хто як міг, у кого скільки було сил. Попереду Володі один уже заточувався — запліталися ноги. Найпростіше було б його обминуть і бігти далі, рятуючи себе, але Володя обхопив його однією рукою, взяв «на буксир» невдачу і побіг з ним далі. Очманілий напарник ледве встигав перебирати ногами. Володя дуже здивувався, побачивши знайому апостольську бороду і знайоме лице того, кого тяг «на буксирі». Це був той

«отченашник», котрий пропонував колись хлопцям вступити до релігійної секти, обіцяючи сите життя у таборі і райське на небі. Тоді стариган ще мав пристойний вигляд. Гай-гай! Ніщо не вічне на землі, а тим більше — у таборі смерті. Не допомогли «отченашнику» продуктові посилки Червоного Хреста і «братів во Христі». Дизентерія безжалюбно висмоктала з його організму, як і в невірних, усі життєві соки і зробила кандидатом на переселення в омріяний рай...

«Отченашник» теж упізнав Володю, але замість того, щоб подякувати за допомогу або хоч привітатися, уголос почав молитися, дякуючи всевишньому за милосердність, за те, що послав йому рятівника.

— А бог навіть не попередив, що зробить мене своїм посланцем,— уїдливо зауважив Володя.

— Бог нікого ні про що не попереджає,— повчально сказав «отченашник».

На цьому їхня розмова обірвалася, бо обидва страшенно захекалися. Але все-таки «фінішували» благополучно.

Те, що називалося банею, розташувалося метрів за триста від ревіру. Спершу потрапили в дезінфекційне відділення, де табірні фрізери, тобто перукарі, яких тут називали «фігаро», тупими і брудними машинками видаляли волосся на тілі й голові у кожного, після чого вздовж голови від лоба до шиї іржавими, щербатими бритвами вибривали доріжку завширки три сантиметри — «гітлерштрассе».

Один з «фігаро», безцеремонно схопивши «отченашника» за апостольську борідку, грубо реготнув:

— Відчикрижимо!

— Усе в руках господніх,— злякано, але покійно сказав «отченашник».

— Голубе сизий, поки що твоя мочалка в моїх руках. Ось зараз ми її гарненько обскубемо, щоб не ганьбила лик і подобу справжнього гефтлінга,— сказав «фігаро» і вгризся тупою машинкою в апостольську бороду.

«Отченашник» шарпався від болю і розгублено бурмотів якусь молитву.

Обскубли й Володю. Десятків зо три «фігаро» швидко обчикрижили всіх ревірників, і ними зайнявся дезінфектор. Страшний на вигляд, у протигазі й гумових рукавицях, він орудував віхтяним квачем, квецяючи де попало отруйною рідиною, від якої горіла шкіра, а потім винадали вії. Після цього загнали у душеве відділення — ба-

дезал, де відразу ж стало тісно, як у душолюбці. Та води не було. Довго стояли на цементній підлозі, клацаючи зубами від холоду. Двері ж надійно замкнули. Раптом зашипіло в душових лійках і на стиснуту масу голих людських тіл хльоснуло льодовою зливою... Діватися не було куди. Охоплені панікою люди металися в тісних стінах бадезалу, збиваючи один одного з ніг. Одні падали в корчах, другі дряпалися на стіни, треті вили, як вовки у зимовому лісі, а четверті відчайдушно молотили кулаками в двері...

До Володі злякано тулився зіщулений, тремтячий «отченашник», боячись, щоб не затоптали.

— Не кидай мене, не кидай мене,— благав він.

— Не кину, бо нема куди подітися!

— Ох, спасибі ж, що маєш в серці бога...

— Ви зі своїм богом у мене вже в печінках. Замість скигління, краще б розтерли собі м'язи, щоб не залетіти в рай,— прокричав Володя «отченашнику» на вухо, що-сила розтираючи своє худе тіло, висхлі м'язи, задихаючись від напруження.

«Водна процедура» тривала недовго, бо вода у таборі була дефіцитом. І все ж таки шість чоловік затоптали під час дикої давки й штовханини.

Нарешті відчинилися двері і їх, голих і мокрих, погналі надвір. На снігу стояли ноші з прожареною білизною. Почалася роздача білизни. Тих, хто не міг швидко одягатися, банщик-капо бив нагаєм до глибоких, кривавих рубців... І знову шикування й перерахування, яке тривало довше, ніж банна процедура.

А за рогом бані потайки, немов злодій у засаді, стояв начальник псарні Зеєбом зі своїм улюбленцем Рексом і ще з однією вівчаркою на кличку Альма. Як тільки ревірникам дали команду бігти до ревіру, він спустив вівчарок. Володя побачив, як обидві вівчарки на ходу вгризлися в живіт і горло в'язневі. Той упав. Володя побачив спотворене останньою мукою обличчя — і впізнав Сашка. З цим хлопцем вони познайомилися лише сьогодні вранці після підйому. Сашко теж лежав на верхньому ярусі нар. Помінявшись із сусідами місцями, хлопці розговорилися. Сашко був з Черкащини, із знаменитих шевченківських місць. До війни встиг закінчити дев'ять класів, мріяв стати вчителем... Володі відразу ж сподобався цей щирий, сіроокий хлопець. Вони одного віку, однієї долі... А Володя ж обіцяв поділитися з ним хлібом, якщо принесе

Жора... Нема більше Сашка! Володя почув останній, передсмертний крик цього сіроокого хлоця, побачив блискучі собачі ікла, що рвали горло... На мить здалося, що впаде й сам, але побачене подіяло, як детонатор. І Володя одним з перших добіг до ревіру, не відчуваючи ні морозу, ні снігу під босими ногами.

Біля ревіру стояли Сірій Вовк і Круцифіксалілуйя, який знуджено ляпав себе по чоботях шматком оранжевого шланга. На снігу лежали тіла тих, хто не витримав комплексу «лікування» — уже не хаотичною купою, а покладені з німецькою акуратністю в рядочок, як шпали на залізниці. До них приєднали також мертвих, принесених з бани. Останнім поклали тіло Сашка з розірваним животом і горлом...

— Непогано, зовсім непогано! — уголос підраховував Сірій Вовк, задоволено пахкаючи сигаретою. — Хіба ж можна просто так займати місця в ревірі і без діла валятися на нарах? Організм від цього тільки слабне, а гефтлінг перетворюється на закінченого ледаря. У мене не притулок для калік, а профілактичний лікувальний заклад для тих, кого ще можна використати на роботі!

— Холод — найкращі ліки. Кволим — це місце на землі! — підсумував Круцифіксалілуйя, окинувши свинцевим поглядом змучені лиця напівголих бранців, над якими, неначе туман, здіймалася пара.

Володя у розпачі дивився на розтерзане тіло Сашка. Ні безплідне перетягування кам'яних брил з місця на місце, ні безконечне перенесення шапками піску, ні болісний сон спресованих людей на голих дошках нар чи на дні піщаного кар'єру, ні загибель від виснаження — ніщо не діяло на Володю так гнітюче. Він бачив уже багато смертей, убивства «просто так» на очах у всього табору, але такого дикого садизму витримувати не міг. Його ніби оглушили тяжким ударом по голові. Перед очима усе застиглося туманом, і він не чув, про що там базікали есесівці, навіть не відчував холоду, хоча стояв босий на снігу, в самій близькі, й трусився усім тілом. Сашко для нього був лише випадковим знайомим, однак страшна загибель хлоця вразила Володю до глибини душі. Колись, після розлуки з Гансом Максфельдом, Жора сказав: «Людські долі в концтаборах і на війні багато в чому схожі: тут теж швидко пізнаєш справжню ціну людини, теж швидко сходишся — так само не знаєш, що буде з тобою через годину, так само мучишся втратою друга...» Мабуть, це

справді так. Однак Володя зараз про це не думав. У душі — тільки біль і порожнеча...

З коридора долинув шум: санітари виносили ще одного мертвого. Його поклали біля Сашка — за кілька метрів від Володі. То був Франц Норден. Широко розкриті мертві очі, закривавлений рот, на задубілому тілі численні рубці шрамів — мабуть, ще з часів першої світової війни. Ще один удар в серце Володі...

Прибула лайхенкоманда, тобто команда трупоносців з великими ношами в руках. Сашка і Франца поклали на перші носі, зверху навалили ще трьох і понесли до трупарні. За ними — ще п'ять чи шість таких же катафалків. Володя не міг відірвати погляду від тієї скорботної вервечки: то могла бути і його доля... А може, вона ще попереду?.. Мабуть, він надто задивився, бо Круцифіксалілуйя, гавкнувши, уперіщив його оранжевою гумою.

— Що, теж захотілось в трупарню? Можу виписати путівку!

У Володі вистачило сил чітко виструнчитися. Задоволений Круцифіксалілуйя відійшов з виглядом переможця.

Нарешті дозволили заходити в ревір. Похитуючись, як у маренні, уцілілі ревірники побрели по коридорах, розтікалися по своїх штубах. На нарах тепер попросторішало. Сильніші й активніші заходилися розтирати собі руки, ноги, вуха. У багатьох обморожені пальці ніг, та ще більше просто застуджених. Кожний відчув на своїй шиї смертельний зашморг, який затягувався дедалі тугіше. Таки й справді, ревір — це страхітлива могила для напівживих.

Володю пронизала пекуча, як вогонь, думка: «Вирватися звідси!»

13

Ревір спорожнів лише до вечора. А увечері, після повернення у табір арбайтскомаанд, коридори й туалети знову були забиті людьми — вишикувалася черга на прийом. Поштовхавшись у цьому юрмищі, Жора знайшов Хельмута і, давши йому п'ять сигарет, почав просити дозволу на побачення. Той, очевидно, відчув, що цей хлопець готовий віддати все, аби дістати такий дозвіл.

— П'ять штук? Чи не дешево? А те забув, як учора ви мене поставили під удар? Поки ти займався сюсюкан-

ням зі своїм дохлим братиком, я мусив сторожувати, як пес. Я ж ризикую втратити свою посаду! Ні, так не піде! — категорично відрубав Хельмут.

— Я приноситиму сигарети завжди! — пообіцяв Жора.

— Замість обіцянок я волю брати готівкою. Все! Не мороч мені голову, бо можу розізлитися.

— На! Останні! Я ж тримав їх для лікаря, бо хочу забрати Вальдемара з ревіру, — у відчаї признався Жора, віддаючи Хельмуту останні п'ять сигарет.

— О-о, тепер можемо й поговорити. Отак би зразу, — подобришав Хельмут і повів Жору в штубу. На ходу повчав: — Без перевесла снопа, голубе, не зв'яжеш, а без мене діло не витанцюється. Можу допомогти забрати Вальдемара, але за це даси мені ще пачку сигарет. Сам знаєш, що глиняному горшку з чавунним котлом не битися, а тобі зі мною — й поготів, бо зітру на порошок. Отже, не мнися, як непорочна дівиця, а хапайся за те, що пропоную, то, може, що й витанцюється. А будеш козиритись, то...

Це прозвучало як попередження чи навіть погроза.

— Але ж я зараз не маю нічого! — з відчаєм вигукнув Жора.

— Даси протягом трьох днів. Життя Вальдемара буде заставою. Згода?

Зухвала вимога Хельмута обурила Жору, однак становище безвихідне. Не прийняти вимогу — значить, поставити під удар життя Володі. Крім того, Жора уже знав про операцію «холод», в результаті якої спорожнів ревір і заповнилася трупарня. А головне, Хельмут не дарма носив зелений вінкель, був кримінальником і не випадково ж затесався в ревір, ставши помічником убивць. У ньому притаївся хитрий і небезпечний хижак, якого не такто просто було розкусити з першого погляду. Однак Жора зорієнтувався правильно.

— Згода! — сумно погодився він.

— Чудово. Зараз побудеш з Вальдемаром на нарах — але щоб тихо, як миші. А я піду на розвідку, — сказав Хельмут, завівши Жору в штубу.

Поки не було Хельмута, Жора з Володею встигли обмінятися думками, обговорити становище. Вони вирішили добитися виписки Володі з ревіру за будь-яку ціну. «Я мобілізую усіх моїх хлопців — зберемо пожертвування, а може, щось зароблю співом. Розіб'юсь, але сигарети роа-

добуду! І не пізніше як післязавтра заберу тебе!» — запевнив Жора.

Повернувся Хельмут з вузлом в руках, змовницьки кивнув, щоб злазили.

— На ось, надінь і йдись за мною, — простягнув Володі в'язнівський халат і гольцшуги. Уже в коридорі пояснив: — Лікарі не потрібні. Матимете справу зі старшим писарем ревіру Максом. Чоловік він покладистий, можливо, й знайдете з ним спільну мову. Скажіть, що ви російські німці, ще ненавидите «іванів». Макс страшенно не любить «іванів». А щоб легше було говорити, ось вам три сигарети. Позичаю. Пригостіть Макса, розтлумачте йому, що ви кривні брати, хочете разом працювати на будові. Та не забудьте, що довго затримуватись у Макса не можна, бо як застукає начальство... Тоді я не знаю вас, а ви — мене...

Хельмут тут же щез, а вони постукали в двері, на які він таємниче показав. Почули «герайн!», зайшли, знявши шапки, привіталися і поштиво зупинилися біля порога. Це була невелика, але затишна й чиста кімната з двома двоярусними койками, кількома вузенькими шафками, столом і табуретками. Посеред кімнати стояла залізна грубка — в ній весело гоготів вогонь, розливаючи довкола благодатне тепло. В цій кімнаті жили промієнти з числа «зелених» — три лікарі і старший писар Макс — у минулому знаменитий фальшивомонетник, картяр-шахрай і аферист, а тепер «почесний» в'язень і старший писар ревіру.

У кімнаті він був сам, щось писав, задоволено мугикаючи собі під ніс, і на пришельців навіть не підвів голови. Хлопці м'ялися ні в сих ні в тих, побоюючись, щоб хтось не притарабанився й не завадив розмові. Нарешті Макс закінчив писати, клацнув порожнім портсигаром, виразно подивившись на нього, а потім на хлопців. Не довго думаючи, Жора підскочив й поклав три сигарети в портсигар з такою артистичною невимушеністю, буцім робив це уже сотні разів.

— Пане старший писарю! Ми так багато чули про вас, давно знаємо вас як чудову людину. Власне, це й привело нас сюди, бо ж, як відомо, до людей добрих усі тягнуться, — сказав Жора з такою щирістю, що Володя аж злякався, як би не передати куті меду.

Але Макс дружжелюбно заусміхався, з насолодою закурюючи. Очевидно, йому подобалось, коли його хвалять,

та ще й при цьому пригощають. Він виявився дуже говіркий та занадто хитрий і, перебивши Жору, тут же почав теревенити про свої міцні зв'язки з впливовими табірними промінентами і навіть з есесівцями.

— Куди б не закинула мене доля, я скрізь мав силу-силенну друзів,— вихвалявся Макс.— Щоправда, серед них нерідко траплялися падлюки та негідники. Взяти хоча б Зеппа — капо штрафної команди. Скільки добра я зробив для нього! І що ж ви думаєте? На сьогоднішній день цей фармазонщик заборгував мені сорок пачок сигарет. Сорок пачок! І, як видно, не скоро збирається розрахуватися. А всьому причина — мій добрий характер. На цьому всі спекулюють. Я вже собі поклявся: досить! Зась! Скільки можна! Що я вам — дійна корова? Так я слухаю вас: що привело вас до мене?

Жора коротко виклав суть справи.

— Гм-м. А звідки ви? — поцікавився Макс.

— З тринадцятого блоку.

— Ні, мене цікавить, з яких країв будете?

— Ми — німці з Росії,— не змигнувши оком, сказав Жора.

— Невже? — здивувався Макс.— Така чиста, правильна вимова і раптом — з Росії...

— Кожний справжній німець повинен мати чисту, правильну вимову. Рідну мову треба любити, як неньку і як вітчизну. Так вчили нас батьки,— з пафосом відповів Жора.

— Це правильно,— погодився Макс, розплившись у широкій усмішці.— Ну, а як потрапили в «санаторій»?

— Дуже просто. Добровільно поїхали у Німеччину на роботу, щоб допомогти рідному фатерлянду і трішки прибарахлитися. Ви ж, мабуть, чули, які в Росії злидні? При цареві німці щось мали, а при більшовиках ми просто старцювали. Нас із світу зживали! Та мені з братом не повезло і в Німеччині. Потрапили в якийсь паршивий робочий табір — просто жах! Утекли, щоб підшукати кращу роботу. Звичайно, попалися — і ось тепер ми тут. Доведеться потерпіти до кінця війни...

— А потім? — запитав Макс, хитро примружившись.

— Фюрер звільнить нас! Безсумнівно! За великою перемогою прийде і велика амністія. Фюреру потрібен буде кожен німець — багато німців! — щоб заселяти і управляти Європою.

— Це оригінальна думка,— пожвавився Макс.— А все ж таки прокляті «івани» пруть і пруть... І де той Сталін

набрав стільки війська — просто незбагненно! Здавалося, ось-ось капут, а вони пруть і пруть! — забідкався Макс.

В його голосі звучав щирий смуток, і Жора вирішив далі здобувати прихильність.

— Наступ росіяни — це, по суті, агонія. Можна не сумніватися, що фюрер зуміє скрутити їм в'язи! Армія фюрера зараз нагадує стиснуту сталеву пружину. В потрібний момент за наказом фюрера вона спрацює, і ми переможемо.

— Так, але ж тут ще ці американці та англійці. Все ж таки багато мороки з ними...

— Не забувайте, Макс, що наші союзники японці ще не сказали свого останнього слова. Не сьогодні-завтра вони ударять в спину росіянам, а вермахту залишиться тільки завершити повний розгром. Тоді й американців та англійців фюрер змусить танцювати під нашу, німецьку музику!

— У тебе оригінальні думки — приємно послухати. Іншим разом продовжимо нашу розмову...

— Неодмінно! І я виконаю для вас прекрасні пісні, адже я співак. Ось послухайте,— сказав Жора і наспівав «Тиха ніч, свята ніч». То була перша фраза німецької різдвяної пісні, яку співали хором біля ялинок у кожній німецькій сім'ї.

— Голос у тебе нічогенький, але навіщо мені ці співи? У мене в ревірі вистачає своєї музики. Давай конкретно: десять пачок сигарет — і я зроблю те, про що ви просите. З яким-небудь паршивеньким поляком я б не став навіть розмовляти, але ж ви — німці, я теж німець, отже, ми повинні допомагати один одному... Тільки справа не така вже й проста, як може здатися на перший погляд. Я повинен провести цей номер по всій документації, та ще й погодити з центральною канцелярією. І зробити все так, щоб комар носа не підточив,— доводив Макс збен-теженим хлопцям і солоденько посміхався.

Почалося щось схоже на змагання в перетягуванні каната, де в ролі каната було Володине життя. Жора зблід, але взяв себе в руки і твердо сказав:

— Я згоден, Макс. Найближчим часом я принесу вам десять пачок, але дуже прошу звільнити брата завтра.

— Давай без лірики, по-діловому: спершу — плата, адже я стріляний горобець.— Негідник-писар тримав хлопців за горло мертвою хваткою.

Деякий час Жора мовчав, а потім тяжко зітхнув;

— Гарзд. Домовились.

— От і чудово. По-діловому, як у банку. Так і належить усе робити, тоді все буде правильно. Зачекай-но, яка у тебе освіта? — зупинив Жору Макс.

— Та яку освіту міг отримати німець при більшовицькому режимі? Слава богу, батьки нас нишком удома по-троху вчили, щоб не забували рідної мови. Ото й уся освіта, — відповів Жора.

— Як видно, батьки уміли вас виховувати. Ану послухай один лист, як він звучить. Чи нічого не треба додати? Я щойно скомпонував його, нібито непогано, але ж збоку, свіжим оком, видніше, — сказав Макс і почав читати щойно написаний лист: — «Шановна фрау Норден! Повідомляємо Вас про те, що 27 грудня 1943 року після тяжкої тривалої хвороби помер Ваш брат Франц Норден. Протягом тривалого часу кваліфіковані лікарі, застосовуючи найсучасніші методи лікування і неабиякий досвід, намагалися врятувати хворого. Йому були створені усі умови, навіть надана окрема палата, незважаючи на труднощі військового часу. Його добре доглядали, забезпечували усім необхідним, але, на жаль, медицина виявилась безсилою: у нього був рак нирок. Анатомічний розтин підтвердив правильність діагнозу. Висловлюємо Вам глибоке співчуття і повідомляємо, що Ви можете одержати урну з прахом покійного, якщо внесете до місцевого відділення рейхсбанку десять марок — плату за урну, кремацію і доставку праху. З повагою начальник лікувального закладу трудового табору «Вальдзее»¹ доктор Вольф». Ну як?

— Написано гарно і переконливо. Додавати нічого не треба, хіба що слід перевірити, щоб не було граматичних помилок, — сказав Жора якомога спокійніше, щоб не видати свій внутрішній стап і не викликати підозру.

— Це поки що чернетка. Лист віддрукується на офіційному бланку. Там помилок не буде, — запевнив Макс.

У важкому настрої залишили хлопці кімнату промінен-тів. Жора був похмурий як ніч.

— Це ж тільки подумати — десять пачок! — обурювався він. — Де їх узяти? Будемо надіятися на чудо... — В його голосі бриніла тривога.

¹ «Трудовий табір «Вальдзее» — під такою невинною назвою значився страхотливий табір смерті Освенцім зі всіма його філіалами у службовому листуванні есесівців з родичами загиблих, замучених, страчених імперських німців. Про загибель в'язнів усіх інших національностей есесівці нікому нічого не повідомляли.

Жора стомлено побрів до свого блоку, провалюючись у снігових заметах, а Володя проводжав його сумним поглядом. Навкруги вже розіслалась ніч. Холодне темне небо тремтіло зляканими вогниками далеких зірок.

14

Минуло два дні, а Жора не приходив. Володя мучився невідомістю. А життя ревірників котилося своїм трибом. Одні помирали, інші з останніх сил чіплялися за життя, яке нікому не обіцяло ніяких радощів і надій.

Володю терзало безсоння. І ось настала ще одна ніч — чергова ніч душевного мороку і відчаю. Він напружено вдивлявся в пітьму, аж поки не почало світати. Із синіх сутінок почала виринати та ж сама величезна штуба, заставлена чотириярусними нарами, з купами нерухомих людських тіл. На кожному ярусі втиснуто не менше сотні чоловік. За ніч дехто встиг померти і навіть охолонути. Синя сигнальна лампочка заливала цей затхлий морг неприродним, зловісним світлом, неначе й справді тут було біблійське пекло або, в усякому разі, один з його філіалів.

Володя лежав, дивлячись у вікно, ні про що не думаючи, і водночас був повен неясного, тривожного очікування. Щось таки мало статися...

Яскраве сонце бризнуло зимовим слявом крізь розмальовані білим інесм квадрати шибок... Володя завжди любив сонце. Навіть тепер чіткіше і ясніше забилося його змучене серце. Підсвідомо окинув поглядом яруси протилежних нар, прагнучи зустрітися з живими людськими очима. Але сонце вже не діяло на в'язнів. Вони лежали неживими купками і здавалися ще похмурішими, ніж у минулі дні, коли сонце не виглядало з-за хмар. Вони були вже окутані холодом смерті — апатичні, сірі, замучені істоти, запхані в холодну могилу ревіру...

Колись він любив дивитися в людські очі — у вічі матері, бабусі, вчительці, сестричкам, братикам, шкільним друзям. Володя завжди сидів за першою партою і не зводив пильного погляду з учительки. Йому здавалося, що без цього неможливо засвоїти уроки. А коли підріс, їздив з однокласниками на екскурсію до Києва. Запам'яталася чомусь найбільше пересувна виставка картин російських художників-портретистів, особливо портрет М. Є. Салти-

кова-Щедрина, написаний Миколою Ярошенком. На портреті був зображений розумний, зібраний, вольовий письменник-борець. Екскурсовод розповідав, як напружено працював художник над цим портретом, як довго шукав заповітну таїну тієї іскорки світла, яка оживляє людський погляд і надає йому неповторної виразності...

А ось тут, у таборі, не на портретах, а в поглядах ще живих людей тієї живої іскри вже нема. Ревірники здавалися сліпими муміями, якимись привидами — з очима без вій та зіниць. Неначе більма, вкриті мертвою плівкою байдужості до павколишнього світу, тьмяно блимали очі на брудних, пожмаканих, пергаментних лицах. Тільки простудне хрипіння, утробний кашель і глухі стогони свідчили про те, що люди ці ще живі. Лишалось єдине бажання, а точніше — інстинкт: поїсти! І більше нічого. Усі інші думки й почуття згасали, як згасала віра в життя, воля до боротьби, згасали надії на порятунок.

Зранку лежали мовчки, в забутті. Пробудження починалося лише тоді, коли санітари приносили бачки з несолоною, прокислою баландою, якої діставалося на кожного не більше двохсот грамів. Пійло щезало блискавично, не могло наситити ні шлунків, ні очей, і голодні, здичавілі ревірники продовжували жадібно вилизувати порожні іржаві бляшанки, аж поки палиці санітарів не «нагадували», що обід закінчено. Потім усе знову занурювалося в летаргічний сон до наступного «обіду». От і зараз в'язні, притулившись один до одного спинами й головами, намагалися не ворухитися, щоб зберегти сили, і немовби дрімали. Зрідка в коридорах гупали ковани чоботи Круцифік-салілуйя чи Сірого Вовка, долинав відчайдушний крик тих, кого катували.

Сьогодні вже 30 грудня. Третій день, як Жора не приходить. Невже сталося якесь нещастя? Хоча б знати, що робиться у таборі! Володя поволі зліз із нар, похитуючись від кволості, підійшов до вікна, притулився губами до скла, подихав на нього, щоб відтанула паморозь. Перед ним відкрилася знайома, сумна картина. Ось в'язні чистять сніг поміж бараками — ясна річ, під наглядом «зелених». Ось блоковий десятого блоку когось переїщить києм біля свого барака. До одинадцятого блоку наближається блокфюрер з нагаєм у руці. Йому назустріч рухається процесія трупоносців з навантаженими носилками — зносять до трупарні мертвих з усіх блоків. Двадцять носіїв з вантажем у руках лізуть у кучугури снігу, щоб

звільнити дорогу одному есесівцеві. А он по центральній лагерштрассе плетуться змучені бранці, запряжені у вози цугом, як коні. Перевозять сніг. На передньому й задньому возах сидять на кучерських місцях відгодовані капо з батогами в руках — поганяють...

А довкола в усій своїй пишноті біліє зима. Крізь прохукане на шибці кружальце Володя бачить половину заваленого снігом табору, а за дротом — білу пустелю полів, за якими тихо дримає засніжений ліс. Над лісом низько висить оранжевий диск зимового сонця. В його холодних променях химерно іскриться незайманий сніг. Володя спрямовує погляд на тринадцятий блок — і раптом бачить згорблену постать Жори! Побратим іде від тринадцятого блоку прямо до ревіру. Володя не одразу повірив своїм очам. Адже сьогодні робочий день, і Жора повинен бути на роботі... Мабуть, за ці два дні йому все ж таки пощастило роздобути сигарет і відкупитися у штубового...

Жора йшов стомленою ходою змученої людини, щулячись від холоду, опустивши голсову. Гниле, подерте концтабірне дрантя не гріло його. Володя дивився на нього крізь відтале скло шибки, відчуваючи і радість, і водночас щемний жаль до свого змученого друга. Його враз здушили гіркі сльози.

Коли затуманені сльозами очі проясніли, Володя угледав, як з ревіру вийшов Круцифіксалілуйя в довгій, до п'ят, есесівській шинелі. Підмітаючи її полами засніжену доріжку, поправляючи на ходу кобуру важкого парабелума, Круцифіксалілуйя пішов назустріч Жорі...

Володі раптом забракло повітря, його ніби обсипало жаром. Страх, тривога і відчай охопили юнака. Він притулився лицем до шибки й заціпенів. Що робитиме Жора? Невже концтабірний досвід, виняткова кмітливість і досконале знання німецької мови не допоможуть йому? Невже він забув, що на відстані двадцяти п'яти метрів уже треба давати дорогу есесівцеві, відскочити убік на кілька кроків від доріжки, по якій той іде, блискавично зняти шапку, виструнчитись і чекати, поки начальство не покаже спину? Чому Жора не відступає з доріжки і не знімає шапку? За це ж розстрілюють на місці! Жора йде прямо на того недолюдка, опустивши голову, дивлячись собі під ноги, занурившись у свої сумні думки. Володя ніколи не вірив у бога, а зараз подумки молився...

Він нічого не знав про те, як Жора з друзями, нехтуючи смертельною небезпекою і ризикуючи власним

життям, шастали по всій будові і збирали пожертвування серед цивільних іноземців, як ціною неймовірних зусиль їм пощастило зібрати дванадцять пачок сигарет: десять — для шкурника Макса, одну — для хитрого Хельмута і одну для штубового тринадцятого блоку, щоб Жора міг на день відкупитися, не йти на роботу, владнати «ревірні справи», забрати Володю у тринадцятий блок і влаштувати його там прибиральником хоча б на пару днів. Володя не знав, що Жору ночами терзає виснажливе безсоння, що він катастрофічно втрачає рештки сил. Але головне уже зроблено, і змучений Жора іде до ревіру, щоб завершити всю справу. Концтабірне життя з усіма його жахами виробило у мужнього юнака дивовижну інтуїцію, яка нерідко підказувала єдиний шанс порятунку, якщо при цьому не втрачалася пильність. Та зараз пильність була загальмована: змучений хлопець виключився і був під владою пекучих спогадів, які заповнили його. Та й з очима щось негаразд: неймовірно осліплює сонце, під ногами іскриться сніг міриадами сліпучих кристалів. Химерним і нереальним здається світ, зітканий із таких ніжних сніжинок, залитий сонцем і скутий лютим морозом...

Жору мучили спогади. В пам'яті зринали картини дитинства, довоєнної юності. Мальовничі одеські краєвиди, сонячні пляжі, голубе море і чарівна усмішка коханої Оленки. Ось незабутній випускний бал суботнього вечора 21 червня 1941 року. Море квітів, музика, танці, концерт художньої самодіяльності, на якому Жора співає свої улюблені пісні... Хвилюючі промови, прощання з рідною школою... Потім — рожевий світанок над морем. Жора з Оленкою зустріли його на заповітному пагорбку біля самого берега, навіть не знаючи, що вже почалася війна. А потім закрутилося все у кривавому вирі. Жора добровольцем пішов на фронт. Так і лишилися назавжди у серці й пам'яті: скорботна мати і заплакана Оленка... А потім були гарячі бої, була шалена атака на ворожі траншеї, сліпучий вибух під ногами, тяжка контузія, полон. Війна є війна... На війні не все йшло так, як уявлялося раніше. Кому — вічна слава, кому — вічна пам'ять, а кому — вічне забуття...

Чи ж доживе він до кінця війни, чи дійде до Перемоги? Чи вирветься за колючий дріт проклятих катівень, чи побачить ще волю, чи повернеться до справжнього життя? І чи знайде колись свою незабутню Оленку? І все ж таки

проблиск надії ще є. «Жити!» — волає, кричить у ньому кожна клітинка. Хочеться впасти на землю й завити вовком на увесь світ. Кожна згадка — тяжка мука, але це якраз та мука, що дає сили жити, народжує тремтливу надію...

Жора машинально переставляв ноги, а думками був у світі солодких мрій. І раптом, здригнувшись, заляк на місці, немов скам'янів. Перед ним стояв, ніби вигулькнувши з-під землі, височенний, як стовп, Круцифіксалілуйя, хижко посміхаючись крізь марево золотих окулярів. Двометрова постать у довжелезній есесівській шинелі, обперезана реміняччям з парабелумом на животі, сухе, видовжене й ошкірене, як у загнужданого коня, обличчя, спотворене гримасою злоби, — усе це здалося страшним сном. Жорі забракло повітря, він застиг, вражений фатальною несподіванкою і неминучістю розплати за свій промах, за втрату пильності. То було коротке, миттєве забуття, як раптова непритомність посеред тяжкої дороги. Воно швидко скінчилось, і хлопець затремтів з відчаю та безнадії. Гостро відчув, як раптово дубіє тіло в смертельному холоді, а череп немов залізним обручем стягує... «Загинув! А що ж тепер буде з Орлятком?..» — блискавкою спалахнула гарячкова думка, і він у цю мить зненавидів себе, як підлого зрадника, що не виправдав надій побратимів. Треба б негайно зняти шапку й відскочити вбік, звільнивши дорогу, однак ще якусь мить Жора некліпно дивиться на катюгу, пройнятий жахом.

А Круцифіксалілуйя цідить крізь зуби:

— То, може, пістолетом трішки прочистити тобі мізки, дохлий кретине?

Жора заціпеніло мовчить. В наступну мить Круцифіксалілуйя кулаком в шкіряній рукавиці завдає Жорі удару в зуби і, коли юнак падає на землю, знавісніло місить його кованими чобітьми.

Захекавшись, Круцифіксалілуйя наказує Жорі підвестися, і Володя крізь сльози бачить, як важко той встає. Лице усе в крові, шапка залишилася на снігу.

— Чому вештаєшся в робочий час?

— Я йшов у ревір на прийом.

— Чому не зняв шапку і не дав дорогу?

— Я наполовину осліп. Зараз теж не бачу, тому й прошу: ради бога, простіть.

— Вішати не буду, але просвітлю. Після цього не буде потреби в медичній допомозі, — каже Круцифіксалілуйя,

поправляючи на руках шкіряні рукавиці, і знову б'є кулаком межі очі.

Жора знову падає, і Круцифіксалілуйя так само осатаніло місить його чобітьми. Переконавшись, що жертва уже не ворухиться, катюга йде до центральної канцелярії, а на забризканому кров'ю снігу нерухомо лежить закривавлений Жора...

Загибель Жори означала загибель і для Володі. Адже Жора був не просто дорогим побратимом, а й часточкою недосяжної Вітчизни, єдиною ниточкою, яка зв'язувала Володю з життям. Тепер ця ниточка обірвалася. Хлопець упав на підлогу і заривав на всю штубу...

Якраз нагодився Хельмут. Він вирішив, що хлопець, злязачи з нар, упав на підлогу. Санітарові не хотілося втрачати цього «пацієнта», за якого так часто одержував хабарі. Хельмут дуже поспішав, бо в ревірі розпочався переполох — мало нагрянути якесь начальство. Він швиденько поклав Володю на нари, вийшов із штуби і замкнув на замок двері.

15

Через півгодини до ревіру підкотив чорний «майбах» з п'ятьма есесівцями. Серед них були рапортфюрер табору — оберштурмбанфюрер Веллінг на прізвисько Скрипаль і головний лікар Освенціма — доктор Йозеф Менгеле. Їх зустрів начальник ревіру гауптшарфюрер доктор Вольф — Сірій Вовк — зі своїм помічником шарфюрером Целлером — Круцифіксалілуйя. Після рапорту Сірого Вовка всі посунули в його кабінет.

В'язні, спостерігаючи через вікна цю картину, сполошилися. «Селекція!» — злякано крикнув хтось. Це страшне слово спалахнуло в свідомості кожного і навело на ревірників безтямний жах.

Менгеле зі своєю свитою у супроводі Скрипаля, Сірого Вовка та Круцифіксалілуйя бридливо почав обходити усі приміщення ревіру.

У першій штубі на нарах знову хтось у відчаї крикнув: «Тримайтеся, братва, до нас головний людоїд приїхав!» Хворих охопила паніка. Більшість уже не сподівалися ні на що, тож апатично мовчали і ждали кінця, як порятунку від усіх страждань. Інші сподівалися на чудо. А де-хто вирішив перехитрити Менгеле — прикинутись фізич-

но здоровим, бадьорим і в такий спосіб «проскочити» селекцію. «Оптимісти» почали щипати й розтирати собі щоки, щоб викликати рум'янець.

Спершу до штуби влетіли Хельмут і лікар з числа «зелених». Вони поспішно почали шикувати усіх, хто міг триматися на ногах. Більшість хворих, мобілізувавши усі свої сили, злазили з нар і ставали в стрій, знаючи, що доходяг селекція не пощадить. У проході між двома рядами чотириярусних нар, які тяглися з кінця в кінець штуби, вишикувано сотні дві кандидатів у крематорій. Дехто з них продовжував розтирати й щипати собі щоки, щоб бути свіжішим і бадьорішим.

Цього разу лікар і Хельмут були без палиць. Вони нікого не били, ні на кого не кричали і навіть запобігали, тихо інструктуючи хворих, і рухались по штубі безшумно, як коти. Грізна річ — селекція! Присмиріли навіть мучителі. Вони пояснювали, як треба зустрічати таке високе начальство.

Мабуть, ще ніхто ніде й ніколи не подавав команду «струнко!» хворим, напівживим і напівголим людям. Історії відомі випадки, коли царі чи імператори в госпіталях турботливо поправляли на їхніх койках ковдри, підкреслюючи цим своє бодай удаване співчуття. Та нікому не приходило в голову кричати на помираючих. Тільки гітлерівці могли придумати иорядок, за яким при появі начальства громовим голосом подавались команди: спочатку «увага!», затим «струнко!». При цьому ходячі повинні витягуватися в струнку, лежачі — витягнути руки вздовж тіла.

— Глядіть же, ніяких скарг! Режим у нас нормальний, як і в усіх таборах. У нас усе нормально! — вкрадливо повчав лікар — замшійий, як трухлявий пень, кримінальник із зеленим вінкелем на грудях.

Разом з Хельмутом він поспішно став на правий фланг, а через хвилину пронизливим голосом гаркнув: «Ахтунг!».

До штуби влетів есесівець: масивна нижня щелепа, як у горили, маленькі, колючі очиці, різкі рухи. Він нервово пройшовся вздовж строю, нищівним поглядом посвердлив кожного і повернувся лицем до дверей. Запала зловісна тиша. Через деякий час у коридорі пролунав тупіт чобіт.

— Ахтунг! — гаркнув есесівець і широко розчахнув двері.

Першим увійшов доктор Менгеле, за ним двоє помічників-асистентів, які водночас виконували функції

особистих охоронців. Потім вкотився семипудовий Скрипаль, далі — Сірій Вовк та Крцифіксалілуйя.

Ревірники були вишикувані з таким розрахунком, щоб найнижчі на зріст стояли у першій шерензі, і Володя потрапив якраз у цей ряд. Він одразу впізнав Менгеле, його жваві, виразні очі. Зараз доктор був одягнутий дуже тепло і, незважаючи на есесівське вбрання, скидався на купця давно минулих часів. Та й форма на ньому не стандартна: широка й довга шинеля з дорогого сукна, підшита зі споду білячим хутром, а на плечах — довговорсий бобровий комір, який закривав погони. В цій шубі йому було жарко, і Менгеле розстебнув її, решта ж есесівців — туго затягнуті реміняччям, застебнуті на всі гудзики. Зимовий темно-зелений сукняний шолом з довгим козирком і хутрянні навушники надавали доктору цивільного вигляду. Лише емблема смерті — череп і схрещені кістки на шоломі — видавала в ньому есесівця.

Окинувши бридливим поглядом штубу, Менгеле почав обходити щільний стрій напівголих в'язнів, які зі страхом чекали вироку сатани. Між строем і нарами прохід був занадто вузький, і есесівцям довелося просуватися вервечкою — один за одним. Першим ішов асистент доктора, за ним — сам Менгеле, далі ще один асистент. Ще в ливні у центральному карантинному секторі Освенціма Володя бачив цю нерозлучну трійцю під час інспекційного візиту Гімлера. Менгеле мав красиве, випещене обличчя, а його помічники, немов для контрасту, були просто потворами. У одного хрящуватий ніс задертий догори, з-під рудих насуплених брів похмуро блимають недобрі очі. Другий нагадував орангутанга. Він намагався наслідувати свого шефа й привітно посміхатись, але від цього у нього тільки високо, як у пса, оголювалися ясна й гострі, криво натикані, жовті від нікстину зуби.

Менгеле йшов повільно, нильно придивлявся до в'язнів і посміхався своєю завченою посмішкою. Мимохідь кинув фразу своїм колегам: «Працездатних тут я не бачу, усі вони потребують медичної допомоги». Хто-хто, а Володя добре знав, що криється за цими словами. Тривожне передчуття близької й неминучої загибелі затоплювало свідомість, однак йому вже не було страшно: після загибелі Жори жити не хотілось. Трагічна смерть друга відібрала рештки сили, руки тремтіли, навіть дивно, як ще він тримався на ногах.

Якраз біля нього Менгеле й зупинився, пильно придивився до хлопця. Володі аж дух забило пахощами парфумів. Розстебнута шуба доктора торкнулася його грудей. Секунди спливали аж надто повільно, однак хлопець витримав — безстрашно дивився у вічі людоїдові. Вираз обличчя Менгеле змінився, як у людини, яку несподівано чимось дуже здивували. Він звів, як курок, брову, затим примружив одне око, немовби прицілюючись, а потім, після паузи, сказав:

— Знайоме обличчя... Я десь тебе бачив...

— Так, ми бачилися, — підтвердив Володя, не відводячи погляду.

— Де й коли? — швидко спитав Менгеле.

— В Освенцімі, під час візиту рейхсфюрера Гімmlера.

— Саме так! — зраділо вигукнув Менгеле. — Справді, це ж було зовсім недавно — якихось півроку тому!

Есесівці роззявили роти від здивування: нічого собі зустріч! Та ще більше вони здивувалися, коли Менгеле повернувся до них:

— Панове! Ви навіть не уявляєте, що це за гефтлінг. Це унікал! Рейхсфюрер особисто бесідував з ним, і він справив на рейхсфюрера враження. Рейхсфюрер навіть запропонував випустити його на свободу. І що ж ви думаєте? Ні, ви просто не повірите — він виявив бажання залишитися у таборі! Обергрупенфюрер Шеленберг, який був присутній при тому, сказав, що це єдиний випадок в історії таборів, коли гефтлінг відмовляється від свободи! Уявляєте? При тій розмові були присутні з десяток генералів і офіцерів есес, і ми здивувалися, що на всі запитання рейхсфюрера цей гефтлінг дав дуже цікаві відповіді. Він сподобався і рейхсфюрерові, і Адольфу Ейхману, і Рудольфу Гессу, та й усім, за винятком хіба що Скорцені. Мені дуже приємно ця несподівана зустріч...

Усі були вражені почутим, а Володя закипав гнівом. Перед очима стояла картина розправи над Жорою, тисячі інших жорстоких, звірячих розправ. Брови, повіки — все обличчя почало нестримно сіпатися, неначе крізь нього пропускали електричний струм.

Тим часом Менгеле продовжував, явно стараючись, щоб його чули усі в'язні:

— Я тобі співчуваю. Шкода мені тебе, бо на вигляд ти дуже хворий. Але не журись: я поставлю тебе на ноги — усіх вас! І дуже швидко. Фюрер нічого не знав про існування Освенціма, про страждання гефтлінгів, про їх

масову загибель. А коли дізнався, дуже обурився і суворо заборонив усі ці неподобства. Бити гефтлінгів і знущатися з них категорично заборонено! То були прикрі помилки адміністрації. За це обер-комендант Рудольф Гесс¹ уже знятий з посади. Наше завдання полягає у тому, щоб зберегти робочу силу. Німеччині зараз, як ніколи, потрібна робоча сила. А тому ми будемо лікувати в'язнів і нормально їх харчувати. В Освенцім уже прибули перші ешелони з продовольством. Є все — аж до фруктів і молока включно. Біркенау з трьома сотнями бараків перетворений на грандіозний лазарет. Крематорії припинили роботу, найближчим часом розпочнеться їх демонтаж. Ми поставимо вас на ноги, і ви працюватимете на заводах Німеччини. Звичайно, поки що немає можливості нагодувати мільйони гефтлінгів одразу в усіх таборах. Тому ми почнемо з найслабших, таких, як ви.

Скрипаль добродушно посміхався, посміхалася й решта есесівців. Навіть гориллоподібний асистент доктора Менгеле вишкірив свої криві зуби. Для нього задум шефа був гранично ясний.

— Завтра вас усіх повезуть в Біркенау, там буде краще харчування: хліб, масло, макарони, овочі, фрукти. Калорії! Вітаміни! — смачно цокнувши язиком, пообіцяв доктор. — Після такого харчування ви швидко станете здоровими і бадьорими!

У Володиній душі закипала буря. Він добре знав, що усіх цих людей відбирають на знищення. Не хотілося бути покидьком, якщо вже помирати — то померти людиною, а не слимаком. Втрачати нічого: його вже й розстрілювали, і вбивали, й калічили... Досить! Натягнута струна первів лопнула, і Володя втратив самовладання. Не володіючи собою, він несамовито закричав на увесь ревір, задихаючись від гніву й ненависті:

— Брехня! Підла брехня! Я не вірю вам! Гади! Вбивці! Катюги!

Як крізь глуху стіну почув голос Менгеле:

— Ти дуже хворий, а тому забув, з ким розмовляєш. За ці слова тебе треба було б повісити, але я помилую

¹ Справді, в кінці 1943 року обер-комендант освенцімських таборів смерті Рудольф Гесс був знятий з цієї посади, але не покараний, а навпаки: нагороджений ще одним Залізним хрестом, переведений у Берлін на вищу посаду в управління усіх концтаборів рейху, і йому присвоїли генеральське звання. Факт переведення Рудольфа Гесса хитрий Менгеле використав по-своєму.

тебе, щоб ти і всі інші переконалися, як ти помиляєшся. Я вилікую усіх вас! Це я обіцяю як лікар і офіцер,— сказав Менгеле, намагаючись бути спокійним, однак його красиве лице взялося рожевими плямами.

А Володі щось здушило горло, голова запаморочилася. Його підхопили й поклали на нари. За наказом Менгеле ревірні лікарі кинулися шукати ліки. Володі вливали в рот якусь рідину, він слухняно ковтав. Зуби цокотіли об склянку, хлопця лихоманило — він був упевнений, що дали отруту. А ще за хвилину йому зробили укол, ввівши під шкіру шприцом якийсь розчин. Свідомість його затьмарилася, і він поринув у тяжке забуття, немов у безодню...

Нарешті все затихло. Селекція закінчилася, і в ревірі запанувала могильна тиша. Цього дня нікого не били, в туалетах, що правили за катівні, ніхто не кричав. Але це був цвинтарний спокій. Люди мовчки прощалися з життям.

16

Настала ніч — остання ніч їхнього перебування в Явожницькому таборі. Перша штуба поринула в п'ятьму. На нарах, як і раніше, нерухомо лежали люди — не добереш, де мертві, де живі... Серце кожного обливається кров'ю, але зуби стиснуті: ні стогону з вуст. Вони знають, що їм уже не допоможе ніхто і ніщо — порятунку нема, усе тут глухе до страждань і болю, до скарг і благань. Бо тут — табір для знищення людей. Жити в цьому неможливо. Та й чи варто? Колись кожний з них був людиною, а тепер вони у печах крематорію перетворяться на добрива для поміщицького поля. І все. Краще кінець без мук, ніж муки без кінця — таким було останнє бажання. Гіркий кінець невідворотний, завтра вони вже належатимуть минулому...

Так думала більшість приречених, які давно вже вгратили сили й здатність до опору. Ні в кого з них не було бажання затягувати агонію, повну невимовних страждань і мук. Вони вже знали, куди їх повезуть і що з ними зроблять. Вони вже перейшли ту межу, до якої людина ще зберігає надію на кращу долю. Надії згасли. І вони прощалися з життям. Прощалися по-різному: хто зі слізьми, хто з прокляттям...

Серед них знайшлися два священники: один — єврейський рабин, а другий — з баптистської секти. Обидва зібрали довкола себе групки віруючих і палко молилися, закликаючи присутніх віддати свої душі у владу всевишньому. Закликали до смирення і прилучення до великої таїни потойбічного світу. Деякі віруючі злазили з нар, і, стоячи на колінах на холодному цементі, пристрасно шепотіли молитви, благаючи бога простити гріхи, прийняти в своє ясне лоно, в царство вічного блаженства...

Володя проспав після уколу майже півдобу. Прокинувся він, коли було вже за північ. Отямившись, почав перебирати в пам'яті усе, що з ним трапилося. Він здогадався, що йому дали не отруту, а справжні ліки для заспокоєння, після чого шприцом ввели посилену дозу снотворного. Очевидно, Менгеле не хотів прилюдно чинити розправу над в'язнем, якого все одно разом з іншими сплять у крематорії. Менгеле мав свій стиль і методи у катівській службі: намагався робити все лагідно, тихо й артистично, без ексцесів, застосовуючи найхитріші і найпідліші прийоми обману. У цьому для нього взірцем був Адольф Ейхман. Ото віртуоз! Сам, без війська, без ніяких зондеркоманд, об'їздив і облітав усю Європу і за допомогою обману, обіцянок і підлих махінацій зумів спрямувати тисячі ешелонів з євреями в Освенцім — на винищення. І все те — без жодного пострілу! Талант!.. Недарма фюрер призначив Ейхмана відповідальним за «остаточне вирішення єврейського питання». І той «вирішує», взявши на озброєння настанову фюрера: «Чим більший обман, тим більше шансів, що людська маса повірить у цей обман, і тим легше досягти мети».

Менгеле був у доброму настрої. Після закінчення селекції в кабінеті лагерфюрера відбулася коротка нарада. Доктор висловив задоволення чіткою роботою ревіру, порядком і кваліфікацією ревірних працівників. Згадали і «вибрик зухвалого в'язня, який зробив спробу зіпсувати всю справу». Менгеле заспокоїв лагерфюрера і навіть висловив задоволення непередбаченою витівкою зухвалого, а скоріш за все, психічно ненормального гефтлінга і тим невеличким інцидентом, який дав можливість продемонструвати «гуманізм і добрі наміри» адміністрації стосовно хворих, заспокоїти їх. Тому-то й не покарано зухвальця, і в ревірі протягом дня не вчиняли ніяких езекуцій.

Після цього по телефону доповіли освенцімському начальству про успішно проведену «акцію», а звіди пові-

домили, що завтра вранці прибудуть грузовики для вивезення «сировини» до Біркенау.

Сп'янілий від «успіхів», тостів, похвал, вин і коньяків на обіді в лагерфюрера, Менгеле повертався в Освенцім. У машині було тепло, добре гріла й шикарна шуба, і він солодко задрімав. Його, як завжди, сунроводжували асистенти-охоронці. Зараз їм спати не можна, і вони, тримаючи в руках автомати, із заздрістю позирали на сплячого шефа — лагідного й грізного водночас, перед яким запобігали усі офіцери освенцімського гарнізону, саме ім'я якого сіяло панічний страх серед тисяч в'язнів. Коло нього їм жилося непогано: завжди знаходилося і місце за бенкетним столом, і добра чарка, і добра шкварка. Його слава побічно торкалася і їх, зігріваючи не дуже переобтяжене турботами і добре оплачуване казною Гімmlера життя. Поїздка в Явожницький табір була для них чудовою передноворічною прогулянкою...

Після чималої дози снотворного міцно спав і Володя. А прокинувшись, задумався над своїм становищем. Гіркий освенцімський досвід підказував йому, що криється за хитрою тактикою Менгеле. «Нічого тепер не вдієш і нічого не зміниш... А все ж таки я сказав у вічі мерзотникам усе, що про них думаю!» Ця думка трохи втішила хлопця. Він почав прислухатися до нічних звуків сонного ревіру. Увагу привернуло моління віруючих, і він, як ніколи раніше, був вражений їхньою наївністю. «Хіба ж є на світі бог? Нема! А якщо і є, то я ненавиджу його! До чого ж гидке й підленьке створіння, отой бог, якщо дозволяє такі страхіття на землі! Бога нема! Він існує лише в потьмареній свідомості отих нещасних молільників. Я ненавиджу усіх богів і плюю на них!..»

О четвертій ранку, як завжди, проревіла сирена побудки. У ревірі почалося сум'яття, як на пероні вокзалу перед відходом поїзда. Із складу принесли купу смердючого шмаття, пропахлого незнищеним запахом дезинфекції. Ревірникам видали смугасті роби, халати й чепчики, а на ноги — довбанки-гольцшуги. Тепер вони знову стали каторжниками. В ревірі з'явилися Сірій Вовк і Круцифіксалілуйя, а разом з ними — десятків зо два автоматників.

Почалося перераховування і звірка номерів за списком. Усе проходило як ніколи чітко, ніби за мовчазною угодою в'язнів з есесівцями. Ніхто не розмахував киями, не чути було ні несамовитих криків, ні навіть стогонів.

Есесівці ходили по коридорах — похмурі, мовчазні, зосереджено спостерігаючи, як метушаться санітари, допомагаючи важкохворим одягтися, як виносять померлих, акуратно складаючи їх у рядочок на снігу біля входу. Звірка номерів проходила швидко: закотив лівий рукав, показав витатуйований на руці номер, відзначили в списку — готово! Іди, шикуйся в коридорі. Хто не міг самотійно рухатись, того санітари виводили під руки, а в строю підтримували ті, хто стояв поруч. Коли процедура реєстрації номерів закінчилася, їх п'ятірками повиводили у двір, де знову вишикували в колону по п'ять.

Жорстока холоднеча пронизувала до кісток. Різкий, пронизливий вітер гуляв по відкритому полю довкола табору, зі свистом проривався крізь колючий дріт, песамовито метався між бараками. На низькому небі в ополонки між хмарами злякано визирали й знову ховалися поодинокі тьмяні зірочки. Глибокий сніг лежав скрізь, скажена віхола крутила по табору, шарпала ветхе дрантя ревірників, і холод гострими голками впивався в тіло. Арбайтскоманди уже пішли на роботу, і в спустілому таборі не чути ні пострілів, ні гавкоту сторожових собак, ні свистків, ні криків. Розвиднялося. Народжувався останній день 1943 року і останній день у житті ревірників. Тепер вони викинуті за борт, як сміття, викреслені з життя остаточно і безповоротно. Все! Не треба сліз! Потрібна лише мужність! Востаннє...

Прибуття машин чекали мужньо, без паніки. Неначе мала відбутися звичайна поїздка куди-небудь на роботу. Володя думав про Жору. Не міг змиритися з трагічною загибеллю дорогого побратима. А може, він ще живий? У свідомості ворухнулась несмілива надія. Володя тішив себе наївним припущенням, що Жора, можливо, лишився живий і з арбайтскомандами вийшов на роботу. «Вони давно вже вийшли з табору і, мабуть, перетнули полотно залізниці, а там рукою подати до будови. Хлопці розвантажуватимуть вагони, носитимуть остогидлі мішки з цементом, ящики з деталями — і водночас учинятимуть диверсії, продовжуватимуть боротьбу. Стільки друзів, стільки шанувальників його таланту, та невже ж вони не врятують Жору? Він повинен витримати, пережити табори і повернутися на Батьківщину. Можливо, йому пощастить розшукати мою матір і розказати їй про все, що ми пережили...» Не відчуваючи скаженого холоду, Володя подумки йде за своїми друзями по знайомій дорозі на будову. Та

раптом перед очима встає вчорашня картина розправи над Жорою: кривавий сніг і нерухоме, закривавлене тіло товариша... У Володі серце наливається болісним щемом, і сльози повзуть по блідих щоках. Вітер висушує їх, а очі знов і знов наповнюються вологою...

Години зо дві простояли, дубіючи на холоді, і вже навіть з нетерпінням чекали проклятих машин — скоріше б! Нарешті вони прийшли — сім п'ятитонних дизельних грузовиків з високими бортами та брезентовими тентами, спеціально обладнані для перевезення в'язнів. Із кузовів повискакували по п'ять автоматників, а з кабін, крім озброєних есесівських шоферів, ще по одному унтеру. Відкрили задні борти, почали навантажувати — по п'ятдесят в'язнів на кожну машину. Шість грузовиків завантажили живими, а сьомий призначався для мертвих. Володя потрапив у шостий, передостанній грузовик.

У кузові стояли щільно, як сірники в коробці, притиснувшись один до одного. Нікому не хотілося стояти скраю, бо в середині гурту хоч трохи тепліше. Скориставшись цим, Володя став позаду, біля краю кузова: щоб можна було бачити, як виноситимуть з трупарні мертвих і вантажитимуть на останній грузовик. Так хотілося пересвідчитися, що серед мертвих немає Жори. Концтабірний досвід підказав йому, що машини неодмінно зупиняться біля трупарні — забрати трупи.

Володя не помилився. Спершу їх, живих, відгородили сталеву сіткою від лави, поставленої біля заднього борту, на яку вместилися п'ять автоматників. Заревіли мотори, машини рушили з місця, але через півсотні метрів зупинилися — біля трупарні. Крізь сталеву сітку й через голови автоматників Володі добре видно було, як трупосці разом із санітарами ревіру виносили задубілі трупи, як складали їх штабелем у кузові сусіднього грузовика. Він вдивлявся з таким напруженням, ніби від цього залежало його життя. Шалено калатало серце. Кого-кого, а Жору він впізнає навіть із зав'язаними очима... Перший, другий, третій... п'ятий... десятий... двадцятий... тридцятий... тридцять другий... Володя здригнувся, впізнавши у тридцять другому Франца Нордена. А тридцять третім був розтерзаний черкащанин Сашко... У Володі затуманилося в очах, він напружив зір, щоб не прогавити, не помилитися. Нарахував уже сімдесят дев'ять навантажених трупів. Жори серед них не було. Хвилювання досягло межі.

І раптом хтось із есесівців голосно крикнув: «Усе! Можна їхати!» Володя мало не зомлів: «Значить, Жора живий!» Йому хотілося гукати про це на весь білий світ. Значить, не обірвалася тонесенька життєва ниточка — Жора живий! Він житиме! Він переможе — неодмінно! По Володиних щоках котилися рясні сльози, а в душі Жориним голосом лунали слова улюбленої пісні:

Орленок, орленок, мой верный товарищ,
Ты видишь, что я уцелел.
Лети на станицу, родимой расскажешь,
Как сына вели на расстрел...

Знову заревіли мотори, машини рушили. Усі знали, куди їдуть, і вже спокійно, без страху думали про крематорій. Нехай! Досить страждань!

Перед Володиними очима востаннє промайнула розчахнута залізна брама, колючий дріт табору, де за кілька років перемолото десятки тисяч людських життів, де залишився покалічений Жора... Колона машин, підковою обігнувши ліс, довго й важко долаючи свіжі замети, виповзла на Явожницьке шосе і потяглася на Освенцім. Прощай, Жоро! Прощайте, друзі! Прощай, життя!..

17

В дорозі лютувала хурделиця. Пішов густий лапатий сніг, мороз забивав подих, за бортами грузовиків вирувала непроглядна сіра каламуть. Здавалося, що в усьому світі — від неба до землі — один тільки сніг та мертва порожнеча. У цій холодній пустелі повз, важко долаючи снігові замети, караван смерті. Сім потужних дизельних грузовиків везли на спалення, немов брикети спресованої соломи, кілька сотень людських життів...

Лютий холод проникав Володі в груди, він уже не відчував ні рук, ні ніг. Він з усіх сил зціплює неслухняні зуби, щоб не цокотіли, та марно. Розпач, ненависть, лють, відчай і страх злилися в ньому воедино, паралізували все тіло. Навпроти, на відстані одного метра, сидять на лавці закутані в шинелі автоматники, відгороджені від в'язнів сталевою сіткою. Крізь неї Володі видно байдужі пики, насторожені очі, які пильно стежать за бранцями. Щоб не бачити ненависних катюг, він відвернувся.

Юнак намагається зосередитись і осмислити свій, уже пройдений, такий короткий життєвий шлях, завдовжки

в неповні вісімнадцять літ... Через два місяці йому виповнилося б вісімнадцять. Виповнилося б... Усі пережиті страхіття тепер здавалися лише сумною прелюдією до трагічного й страшного фіналу, який чекає на нього сьогодні. Ну що ж, не тільки в нього така жорстока й несправедлива доля. Його життя, власне, вже скінчилося. Сьогодні від нього лишиться тільки жменька попелу, який розвіють за вітром... Нехай так, але ж яким буде життя на землі через десять, двадцять чи сорок років? Чи згадають колись усіх загиблих в оцих проклятих освенцімах? Чи пам'ятатиме людство страхітливі злочини фашизму? Повинне пам'ятати!

Він заплющив очі й відхилив голову назад. Спогади напливали різні, але зараз, у ці останні хвилини, переважали картини страхіть, неймовірних жахів і нелюдських страждань, пережитих ним та його побратимами, безліч смертей, страт і езекуцій, тисячі трагедій і драм, море крові і сліз. І тим кращими, милішими й дорожчими здавалися картини дитинства і мирного, довоєнного життя. «І якими ж щасливими будуть люди, коли знищать найбільше зло на землі — кривавий фашизм!» — з тугою думав він. Прийдешні покоління, можливо, й не знатимуть нічого про муки давно загиблих жертв фашизму, зате не знатимуть і жорстоких катів, а отже, будуть щасливими... «Але ж ні, освенцімський попіл не зникне безслідно... Фашизм захлинеться у морі людської крові. Життя їм не вбити, бо життя незнищенне...»

Під монотонний гуркіт двигунів хлопець думав і мріяв. Просто неймовірно, що в такі трагічні хвилини людина здатна думати й мріяти... Юнак намагається уявити майбутнє, яке настане уже без нього. Воно ввижається йому сонцесяйним, наповненим дзвінкою радістю й щастям. В уяві виникають п'янкі простори рідної землі, зелені поля, буйноквітні сади, безліч щасливих облич, до болю дорогих і прекрасних. І все здається настільки реальним, що на очах закипають сльози радості. Він навіть не помічає, як за сталевою сіткою есесівці азартно дудлять із солдатських баклажок шнапс, голосно варякають, регочуть і пробують затягти «Стояв млин у Шварцвальді...»

Через кілька годин колона машин прибула в Біркенау. Ще здалеку Володя побачив закіптюжені цегляні димарі трьох гігантських крематоріїв, з яких валував густий, чорний, як сажа, дим, виривалися багряні язички пекельного полум'я. У повітрі витав страшний сморід горілого

людського м'яса. Згадалось брехливе запевнення Менгеле: «Усі крематорії припинили роботу. Найближчим часом розпочнеться їх демонтаж...»

Півроку тому Володя бачив лише один крематорій — у центральному освенцімському таборі, за два кілометри від Біркенау. Отже, за якихось півроку їх уже стало чотири... А ще ж Володя не знав, що в Біркенау недавно почалося будівництво п'ятого крематорію, який за своєю потужністю мав перевершити всі існуючі, разом узяті. А поки що діяли чотири крематорії, вісім газових камер, сорок шість триступінчастих печей і кілька величезних смоляних ям. Усе це господарство функціонувало цілодобово, перемелюючи за одну добу сорок тисяч одиниць, тобто сорок тисяч чоловік. Добре налагоджена індустрія знищення працювала на повну потужність і навіть з перевантаженнями.

Черга для привезених з Явожно мала підійти через кілька годин, тому їх спершу повезли в табір. Колона машин проїхала через центральну браму, і явожницькі «гості» опинилися у найбільшому і найстарішому таборі смерті фашистського рейху. Мимо бортів повільно пропливала багаторядна стіна колючого дроту з повислими над нею сторожовими вежами, чіткі лінії величезних нестандартних бараків. З висоти кузова Володя бачив усе це і за давньою звичкою почав рахувати бараки. У кожному ряду, праворуч, він нарахував по двадцять бараків, ліворуч — по вісім. І так у кожному ряду. Вражала дивовижна чіткість розбивки території табору на однакові за розмірами сектори, прямі, як лінійка, ряди вгрузлих у землю бараків. Сам же табір мав форму правильного квадрата, тут не зміг би заблукати навіть сліпий — так просто і чітко все сплановано. Автоколона втяглася в табір і повільно пішла по круто насипаній і добре укатаній дорозі, обабіч якої пролягли глибокі канави, наповнені болотяною рідиною, яка не замерзла навіть на морозі і блищала матово, як нафта.

Біркенау побудований на болотах. На будівництві доріг, крім щебеню, шлаку і піску, використовували дроблені людські кістки. У 1942 році з Німеччини було привезено кісткодробильні машини. Їх установили недалеко від крематоріїв — замаскували в лісочку. Людські кістки дробили і мололи, просіювали на решетах і ситах, дбаючи про «сортність продукції». Дробленими кістками утрамбовували дороги і апельмайданчики поміж блоками,

а кістяне борошно у паперових мішках вивозилося в Німеччину для удобрення полів, для відгодовування худоби. На замовлення Гімлера кісткодробилки збудувала одна з баварських фірм — «Зауерверке». Таким чином, Біркенау стояв не тільки на болотах, а й на людських кістках. На в'язнівські бараки перетворили конюшні колишньої польської кавалерії, яка дислокувалася тут до 1939 року. У кожному таку конюшню поляки колись ставили сімдесят вісім коней, гітлерівці ж умудрялися набивати туди від двох до трьох тисяч в'язнів. Табір розбудовувався, у ньому вже одночасно перебувало сто п'ятдесят тисяч чоловік. Гімлер поставив собі за мету перетворити Біркенау разом із сусіднім Освенцімом на гігантське місто рабів з такими умовами, щоб тривалість життя кожного бранця не перевищувала шість місяців...

Усі освенцімські в'язні добре знали, що таке Біркенау, тому прибульці з Явожно, почувши страхітливий сморід від крематоріїв, з відчаєм ждали страшного кінця. Тим часом автоколона, заїхавши у четвертий сектор, зупинилася біля барака за номером тринадцять. «Все ж таки тринадцять — число нещасливе, — з сумом подумав Володя. — Блок номер тринадцять у Явожно, з якого рили тунель... Команда «Гаст», де захворів і з якої попав у ревір, мала тринадцятий номер... Сума цифр мого освенцімського номера 131161, витатуйованого на лівій руці, складає цифру 13, та й перші дві цифри цього ж таки номера теж 13. А тепер привезли до барака за номером 13. Та й остання моя втеча з концтаборів нещасливо закінчилася тринадцятого червня...» Це була якась незбагненна містика. Володя ще не знав, що скоро йому випаде ще одна цифра 13, яка зруйнує усю цю страхітливу містику...

Машини розвантажили швидко. Мертвих поскидали в купу просто на снігу, а живих загнали до барака і зачинили двері на засуву. Машини з есесівцями зникли, а в бараці — ніякого начальства: ні капо, ні штубових, ні писарів, ні блокових — взагалі нікого. Порожньо. Одні лише нари. Долівка тут земляна, нерівна, страшенно брудна. Чотирирусні нари збиті з грубих, погано обтесаних, але вже добре обчовганих людськими тілами дощок, — видно, через цей барак пройшли уже не одна і не дві тисячі чоловік. Посеред барака, на всю його довжину, два ряди стовпів підпирали дощатий дах, накритий зверху толем.

Нари брудні, аж липкі. Змучені прибульці відразу ж залізли на перший ярус і очманіло дивились один на одного. Тваринний страх оволодів ними і немовби паралізував. Нічний цвинтар не буває таким німим, як ці зігнані докупи люди — напівживі, зацьковані, бліді й хирляві, як зів'ялі рослини.

І раптом... «Люфт!» — промовив хтось. Це коротке німецьке слово означало не просто «повітря», яким людина дихає, а процес перетворення на ніщо, тобто випаровування людини в повітря через трубу крематорія. Це слово в'язні чули не раз, здавалося, звикли до нього. Але зараз воно викликало у всіх нервовий дрож. Біркенау схопив їх у свої смертельні обійми — і порятунку вже нема...

Володя сидів на нарах і похнюплено дивився на таких же, як і сам, приречених. Очікування загибелі страшніше, ніж сама смерть. Язик присох до піднебіння, ноги, руки терпнуть. Здається, зараз лусне череп від болю, а серце вискочить з грудей. У скронях гукає тільки одне: смерть! Он чорно димлять крематорії, скоро й тебе туди... Тепер це неминуче, і тобі вже байдуже до всього: і до життя, яке закінчується, і до загибелі, яка наближається. У потьмареній свідомості нав'язливо зринає: «Нехай! Однаково!»

Так думали усі чи майже всі. Змирившись із долею, вони йшли на смерть тупо і байдуже. А дехто в душі навіть утішався, що такому жорстокому і безглуздому життю нарешті настає кінець. Дехто з євреїв, греків, французів, німців і поляків почали нишком молитися. А Володині співвітчизники проклинали усіх богів, фашистів, війну, полон, ненависний табір і свою нещасливу долю...

Раптом у бараці загудів, як у порожній бочці, густий бас польського «отченашника»:

— Любі друзі, брати во Христі, віруючі й невіруючі! Усі ми агнці божі. Помолімося господу-богу, отцю нашому милосердному, всевишньому нашому найсвітлішому, нашому захиснику, нашому спасителю!..

Єврейський рабин, стрепенувшись, теж звернувся до своїх одновірців єврейською мовою. Просто неймовірним здавалося тут, у цій темній конюшні, відчайдушне і водночас комічне суперництво двох фанатичних шаманів. «Брат во Христі» виявився енергійнішим, своїм густим, сильним голосом він геть заглушив старенького рабина.

Невгамовна тарабарщина «отченашника» лилась, як з відра. Безглузді фрази вилітали з міцного горла обіймами і звучали урочисто, піднесено, весь він аж світився дикою радістю.

— Любі брати во Христі! Найсвітліший і наймилосердніший наш всевишній обдарував нас своєю божою ласкою, своєю божою милістю. Він почув наші молитви, зглянувся на наше благання, не послав у огненні печі, а відвернув страшну загибель і надав можливість замолювати гріхи. Молімося ж отцю нашому милосердному, він жде від нас покаєння, він кличе нас у своє чисте небесне лоно, шле нам свої щедрі милості. Ось вона, сила всевишнього: у бараці немає жодного посланця злого духа, нам створені усі умови для моління, для очищення наших грішних душ. Молімося, брати мої, станьмо на коліна, віддаймо душі наші отцю милосердному...

Він гешнувся на коліна, за ним опустилися ще кілька його «братів», гарячково бурмотіли молитви.

У бараці було темно, холодно й вогко, як у могилі. Важкими, гіркими краплинами спливав час — секунди, хвилини, години... Ніхто не спав.

Була вже ніч, коли в бараці зненацька спалахнуло яскраве світло, заскреготіли знадвору залізні засуви, розчахнулися важкі двері і до барака ввалилося з десятків писарів із папками в руках під охороною п'яних есесівців з автоматами. Стало ясно: це — кінець.

18

В'язнів загнали в кінець барака. У проході між нарами поставили кілька столів, за які повсідалися бухгалтери смерті з пов'язками писарів на рукавах. Біля кожного став есесівець. Бранцям наказали вишикуватися в чергу, почали реєструвати номери. Приречених враз охопила нервова лихоманка: швидкі, злякані погляди, конвульсивні рухи. Усі чомусь поспішали. А це ж була черга за власною смертю... Тільки один ішов повільно, злякано позираючи на есесівців, і його роздратовано штовхали вперед. Підскочили есесівці й побили нещасного.

Черга просувалася швидко. І кожний, немов загіпнотизований, не зводив очей зі страшної книги, в якій писар чорною тушшю акуратно проставляв номери смертників.

Ця магічна книга стала ніби уособленням і втіленням тієї чорної сили, опиратися якій було неможливо. І приречені віддавали себе в її владу, а вона рвала останню нитку, яка з'єднувала страдників з життям...

Володя йшов до столу, як у маренні. Одержав ляпаса по обличчю за те, що не дуже швидко закачав лівий рукав. Він бачив, як писар, схилившись над своїм гресбухом, старанно й чітко вивів чорною тушшю його номер: 131161. Як надрукував.

— Далі!

І от перепис закінчено. Їм наказали роздягтися догола, а шмаття й гольцшуги кинути в одну загальну купу. Команда пролунала уривчасто й різко, як постріл. Хто зволікав, того «ворушили» есесівці. Вони добре знали, що людина, роздягнута догола, більш ніж роззброєна: вона вже не здатна ні на який опір. Освенцімські катюги мали високу «кваліфікацію», кривавий досвід. У них все було враховано й зважено до дрібниць.

Щоб остаточно паралізувати «сировину», беспорядне юрмисько голих, напівживих людей вигнали з барака на спіг, наказали шикуватися. Хто падав, тому ставали чоботом на горло. Тут уже не дотримувалися тиші: хто ридав, хто молився вголос, хто стогнав, хто кричав — глухо, здавлено. А більшість лише мовчки цокотіли зубами. Над страшною колоною голих людей-привидів стояв стоголосий стогін.

Табір спав. Могильна тиша окутувала Біркенау. Чорні бараки, засипані снігом, здавалися безлюдними й мертвими. У цій сніговій пустелі стояло триста голих, агонізуючих людей, для яких вогонь крематоріїв був тепер єдиним порятунком. Поглядаючи на годинники, есесівці нерували: до Нового року лишалося тридцять хвилин, і вони розраховували за цей час встигнути здати «сировину», щоб дістатися до найближчої есесівської казарми і вчасно підняти келихи. Адже то для них у бенкетному залі накриті столи.

Машини не забарилися. Фари освітили майданчик з живими привидами. Розвернувшись, грузовики підійшли заднім ходом впритул до колони. З них висипали освенцімські зондеркомандівці — вгодовані, сильні, як бугаї, просякнуті міцним перегаром шнапсу. На грудях у кожного — єврейська шестикутна зірка, на лівому рукаві — чорна пов'язка з білим написом готичними літерами: «Sonderkommando». Це були наймерзенніші типи, в яких не зали-

шилося нічого людського, які за есесівський харч і шнапс добровільно завербувалися й пішли в зондеркоманду, щоб вижити на смерті мільйонів — у тому числі й на смерті таких же євреїв. Тисяча зондеркомандівців обслуговувала крематорії, газові камери і смоляні ями. Це вони паляли людей, кидали у пекельний вогонь єврейок з немовлятами на руках, гвалтували, вбивали, вішали, виривали у жертв золоті зуби, у тигельках переплавляли їх на злитки і відправляли в рейхсбанк доктору Функу.

Зараз серед них мотався, як сатана, вогненно-рудий Камінський — капо зондеркоманди, прозваний Рудим Дияволом. Володя одразу впізнав його, бо півроку тому у центральному освенцімському таборі уже бачив Камінського. Тепер, незважаючи на свою огрядність, він сиритно шастав між машинами, як той розбурханий кажан, і хрипким голосом командував.

Грузовики були вже інші, без брезентових тентів і сталевих сіток: п'ятитонні самоскиди, призначені для обслуговування крематоріїв.

— Усім — у машини! Даю одну хвилину! — скомандував Рудий Диявол.

Ніхто із задубілих на холоді дистрофіків не міг власними силами вилізти на кузов, та це й не вимагалось — усе робили зондеркомандівці. За якусь хвилину три сотні в'язнів і сотня трупів були вкинуті в машини, як тріски. Дивуватись не доводилось, бо через криваві руки зондеркомандівців уже пройшли мільйони жертв, у них були свої навички і розподіл обов'язків: одні жбурляли, інші, на кузовах, ущільнювали «сировину». Усе робилось блискавично, за лічені секунди. Есесівці, оточивши майданчик і спостерігаючи за роботою зондеркомандівців, аж посвистували від утіхи.

Володя опинився на передостанній машині. Закинув його туди сам капо Камінський. Спочатку вдарив по потилиці. Володя зігнувся, падаючи вперед, і тієї ж миті Камінський підхопив його, як дровину, і ривком кинув у кузов. Володя упав на купу живих тіл. Попід бортами стояли шестеро зондеркомандівців, пильнуючи, щоб жодна жертва не вистрибнула з машини.

— Поїхали! — заревів Камінський.

Машини рушили з місця. У Володі похололо під серцем, а череп немовби стиснуло залізним обручем. Обабіч машини пропливали чорні, як домовини, бараки, вишикувані в чіткі, прямі лінії. У них зараз спали тисячі

в'язнів, яким теж судилася оця недовга дорога — до крематорію. Володя підсвідомо рахував лінії бараків, фіксує в пам'яті схему планування табору, різні прикмети, орієнтири — канави, стовпи, сторожові вежі тощо. Ця звичка виробилася сама собою, оскільки весь час у тюрмах і таборах його не полишала думка про втечу. В тюрмі йому запам'ятовувалась кожна подряпинка на стіні камери, на ґратах, на підлозі, стелі, дверях, кожен гудзик на мундирі наглядача, обриси кожного ключа у низці, яку той тримав у руці. Запам'ятовувались камери, коридори, сходи, кабінети слідчих, мури, ворота, дороги, загороджувальні системи, кожний стовп і кожний камінь — все, що бачили очі, чули вуха. Так само і в концтаборах. За роки лютої неволі виробилась звичка «фотографувати» в пам'яті усе. Своєю спостережливістю Володя не раз, бувало, вражав побратимів...

Чорну крижану ніч розрізають промені потужних автомобільних фар. Вздовж дороги і довкола табору — сліпучі освітлювальні смуги загороджувальної системи. А далі — величезні штабелі дров для спалювання людей, білий від інею чагарник і сиві дерева довкола крематорію. А ось і кінець мученицького шляху — крематорій. Територія його обнесена ще однією стіною колючого дроту під струмом високої напруги. На залізних воротах — величезний щит із застереженням: вхід стороннім суворо заборонено. Прибульців це не стосувалося, бо вони тут не сторонні, а головні «гості»...

Біля воріт крематорію десятків зо два есесівців з вівчарками на повідках. Наїжачена шерсть, вискалені гострі ікла, разом зі скаженим гавкотом із червоних пац вириваються клубки пари. Через кілька секунд виринає, як з-під землі, широка, приземкувата споруда з червоної цегли — з квадратним, вогнедишним димарем, в оточенні акуратно підстриженого декоративного чагарника. Автомобільні фари освітлюють чагарник, дерева, і Володя бачить усе. У рідному селі Селезенівці, біля ставка, де в дитинстві цілими днями пропадав на ковзанах, схожа картина: осоки, вільхи, верби, срібні, аж сиві од паморозі... Дивно, що в хвилини дикого жаху він згадав про це.

Грузовики зупинилися на витоптаному сотнями тисяч ніг «майданчику смерті» перед входом до крематорію. Саме звідси жертви йшли «на люфт», а точніше — спершу входили в широко розкриті залізні двері приміщення

газової камери, де їх душили газом, а потім — уже мертві — потрапляли в печі, де їх спалювали. Якщо ж приречені були новачки, які щойно зійшли з поїзда, їх вели до головного входу, а далі вони спускалися по кам'яних сходах у підвал, де була обладнана роздягальня. З роздягальні через другі двері вони потрапляли в «душову» — тобто безпосередньо в газову камеру, обладнану під лазню. Перший і другий крематорії в Біркенау були найбільші. Крім головних входів, вони мали ще й чорні, розташовані з тильної сторони. Чорний хід являв собою похилий бетонний спуск без сходів, який вів прямо в газову камеру. При газації старожилів Освенціма камуфляж був ні до чого, оскільки обманути таких в'язнів неможливо. В цьому випадку есесівці спершу намагалися фізично знесилити жертву, приголомшити її, а потім уже знищити.

З ревінням розвернувся грузовик, і в цей час біля Володі пролунав нелюдський крик — у когось не витримали нерви. Зондеркомандівець кованим черевиком ударив зухвальця по черепу, і крик обірвався. Грузовик здав назад, наблизившись заднім бортом упридул до кам'яної прибудови з розчахнутими залізними дверима. Від порога цих дверей починався крутий бетонний спуск у підземелля. Крематорій номер два відкрив перед прибульцями свою гігантську залізобетонну пащу...

Зондеркомандівці хвацько, як по команді, зістрибнули на землю, в ту ж мить сторчма піднявся кузов, і люди кавалком полетіли похилим спуском прямо у газову камеру. Володя враз опинився у величезній купі людських тіл, але, на щастя, не пошкодив ні рук ні ніг. Купа ворухилася і повільно, немов густа рідина, розповзалася по великому квадратному приміщенню, що засліплювало білизною і яскравим освітленням, від якого робилося боляче очам. Володі пощастило швидко вибратися з переплетіння людських тіл і стати біля бетонного спуску. Він притиснувся до стіни, знаючи, що грузовики розвантажуватимуться у тій послідовності, з якою рухалися по дорозі до крематорію. Отже, ще один самоскид. До початку газації не більше двох хвилин. Після нестерпного холоду в газовій камері жарко, як у духовці. Володя обвів поглядом приміщення. Під стелею висіли душові воронки, набагато більші за звичайні, схожі на розкриті дірчасті парасолі. На білих стінах пістрявіли красиво оформлені гасла. Кількома мовами вони проголошували:

«ДЕЗИНФЕКЦІЯ!»
«ДУШОВА!»
«ДОТРИМУЙТЕСЬ ТИШІ!»
«ДОТРИМУЙТЕСЬ ПОРЯДКУ І ЧИСТОТИ!»

Та найкраще вималюваний ще один заклик, який вражав своїм відвертим цинізмом:

«ВІДВІДУВАЧІ! БУДЬТЕ ВЗАЄМНО ВВІЧЛИВИ!»

Стелю камери підпирало кілька бетонних колон. Між колонами стриміли дві вертикальні труби, обплетені дротом, внизу дірчасті. Крізь бетонну стелю і дах газової камери ці труби виходили на поверхню і там закінчувалися герметичними клапанами, через які есесівці засипали «циклон» — кристалічну речовину голубуватого кольору, яка, вступаючи в реакцію з повітрям, перетворювалася на сильно діючий отруйний газ.

Аж після війни світ дізнався про те, що «циклон» — це кристалізована синильна кислота, яка вироблялася за наказом Гімmlера фірмою «Дегеш» з допомогою фірми «Теш і Штабенів». Склади цих фірм розташувалися в місті Десау. За чотири роки освенцімські есесівці одержали там двадцять тисяч кілограмових банок «циклона». Частина смертоносного запасу була знайдена в Освенцімі після звільнення Радянською Армією. Для отруєння тисячі чоловік вистачало однієї банки «циклона», причому цей процес тривав не більше п'ятнадцяти хвилин. Кристали «циклона» по трубах падали у газову камеру, розсипаючись крізь дірки в трубах по бетонній долівці, і перетворювалися на газ, який важкими хвилями розповзався навколо, піднімаючись дедалі вище. Приречені оскаженіло гасали по усьому приміщенню, затоптуючи слабших, намагаючись втекти від смертоносних хвиль, рвали у себе на обличчі шкіру, лізли на стіни, божеволіли... І врешті-решт гинули в страшних муках...

Якщо ж ешелонів з людьми надходило багато, есесівці (з метою прискорення процесу газациї), засипали у газову камеру не одну, а дві банки «циклона». В такому випадку процес отруєння скорочувався до кількох хвилин.

Незважаючи на надсекретність, в'язні Освенціма, особливо підпільники, знали усе про газові камери й крематорії. Знали все це і щойно привезені жертви з Явожно. У газовій камері їх охопила дика паніка. Сотні напівживих людей повзали по бетонній підлозі, ридали, волали, нестямно кричали, проклинаючи фашистських катюг. Це

була жахлива агонія фактично вже знищених людей. Майже ніхто уже не мав сил звестися на ноги, тим більше, що покалічилися при падінні на бетонний спуск. Поламані руки і ноги, хребти, розбиті голови, зяючі рани...

І раптом, заглушивши передсмертний шарварок, пролунав могутній бас «отченашника»:

— Брати во Христі! Врятуймо наші душі! Помолімося всевишньому, отцю нашому милосердному, господу-богу пренайсвітлішому! Він дарує нам останню можливість...

А нагорі закінчувалось розвантажування. Там сталась невеличка заминка. П'яний есесівець-шофер перекинув самоскид не точно над спуском, а трохи далі, і зондеркомандівцям довелося вручну скидати в підземелля півсотні в'язнів. Есесівець Молл, начальник усіх освенцімських крематоріїв, ледве тримався на ногах від шнапсу і п'яно покрикував на підлеглих. Та зондеркомандівці й так працювали в шаленому темпі — оскаженіло жбурляли у підземелля висипану на землю «сировину».

Перед очима Володі один за одним летіли, як снопи, висхлі людські тіла і з усього маху гепалися на підлогу в загальну купу. Він одвів погляд — раптом побачив з іншого боку під стелею малесеньке оглядове віконце. Через скло цього віконця, як тюремщик крізь вічко в дверях, есесівський черговий по крематорію спостерігав за жертвами. Володя побачив його голову, притулену до шибки. Ось він підніс руку з годинником майже до носа, подивився на годинник і, мабуть, натиснув кнопку сигналізації, бо в приміщенні й надворі пролунало три короткі гудки. Після цього есесівець натягнув протигаз. У Володі шалено закалатало серце, йому забракло повітря. На мить здалося, що вже пустили газ.

І тут зненацька погасло світло, все навколо огорнула чорна птьма. Не тільки Володя, а й усі, хто ще не знепритомнів, подумали, що світло вимкнули есесівці, що почалася газація. На деякий час обірвався відчайдушний крик, вщух лемент, і всі завмерли. «От і кінець: хвилина мук — і все», — подумав Володя, з жахом вдивляючись у непроглядну птьму, не маючи й гадки про те, що все це було прикрою несподіванкою і для есесівців. Адже світло погасло не тільки в крематорії, а й в усьому таборі: погасли і освітлені смуги, і прожектори на сторожових вежах, і ліхтарі на дорогах, і лампочки в усіх приміщеннях.

Лише у дворі крематорію гуркотили мотори щойно розвантажених машин.

— Повітряна тривога! Погасити фари! Повітряна тривога!

Кричав начальник освенцімських крематоріїв есесівець Молл. Дарма що був п'яний як чіп, проте командувати умів, його всі боялися. А ще більше боялися повітряної тривоги. Магічне слово «флігералярм!» підхопили есесівські горлянки, воно полетіло по ланцюжку від вежі до вежі довкола усього Біркенау. У дворі крематорію серед есесівців замішання. Молл побіг до телефону, щоб зв'язатися з начальством і з'ясувати, що робити з новою партією «сировини», яку щойно скинули в газкамеру. З ним побіг і капо Камінський.

Фари машин погашені. У п'яного шофера заглух мотор, і самоскид стоїть біля бетонного спуску з піднятим кузовом. Залізні двері газкамери ще не закриті. Неподалік нестямно валують вівчарки, роздратовані крематорійним смородом і шарварком. Захекані зондеркомандівці, скориставшись відсутністю начальства, збилися докупи й похапцем закурюють, дехто припав до фляги із шнапсом. Усі інші машини теж стоять біля крематорію з погашеними фарами, але мотори працюють — шофери ждуть вказівок Молла.

У ще не зачиненій газовій камері знову лунає бас «отченашника»:

— Брати во Христі! Останній шанс врятувати грішні душі! Молімося! Останній шанс! Слава всевишньому! Сла-а-ва-а!

Володя ніби й не чує божевільного. Він розумом і серцем вловив теж останній, але зовсім інший шанс: якщо й не врятуватися, то, в усякому разі, вискочити з пекельного підземелля і завдати мороки есесівцям. Одвічна жага життя прокинулася в його грудях з небувалою силою. А в голові — немовби спалах. Блискавично виник план, і хлопець ясно збагнув, що треба робити. За кілька хвилин перебування у гарячому приміщенні газової камери його м'язи трохи відігрілися, а відчай потроїв сили. Враз спалахнула така рішучість, яка перемагає будь-який страх і веде людину на подвиг.

Із чорного підземелля Володя кинувся нагору, до дверей. Зачепився за трупи, спіткнувся, упав, але швидко схопився і спритно, рачки подолав крутий бетонний підйом — безшумно, як білка. Допомогло те, що був голый і босий. До машини дістався якраз тоді, коли в ній нарешті завівся мотор. Прогрівуючи мотор, шофер газонував на місці, і Володю окутало густою хмарою їдкого диму. Він ухопився руками за боковий борт, притиснувшись усім тілом до холодного заліза. Кузов саме почав опускатися, немовби спеціально для того, щоб порятувати сміливця. Це було рідкісне везіння.

У наступну хвилину машина рушила з місця і, від'їхавши метрів з двадцять, зупинилася. Володя чув, як шофер, не вилазячи з кабіни, з кимось перегукнувся кількома словами, але за шумом мотора нічого не розібрав. Згодом виразно почув команду «поїхали!», мабуть, подану начальством, і машини повільно, одна за одною, виїхали з воріт крематорію. Але ж куди?..

Втеча з газової камери крематорію не гарантувала врятування, а лише відстрочувала загибель, та й то ненадовго. Якщо машини ідуть за новою партією відібраних для знищення, втікач неодмінно знову опиниться в газовій камері. Якщо ж вони йдуть у гараж, втікача схоплять вартові при виїзді з табору, де будь-які машини обов'язково обстежують, заглядаючи навіть під капоти. Отже, становище безвихідне. Усе це розумів Володя. З нелюдським напруженням працював його мозок, шукаючи порятунку, — і не знаходив його.

Він підвівся і виглянув через борт машини. Обабіч дороги із темряви виринали ледь помітні лінії чорних бараків, які добре запам'яталися Володі, коли його везли у крематорій. Орієнтувався легко, та що з того? Над Біркенау розпростерла чорні крила морозна глуха ніч. Грузовики, засвітивши лише сині підфарники, повільно котилися рівною, добре вкатоною дорогою до центральних воріт, де, звісно ж, колону зупинять і пильно оглянуть. Володя їхав на останній машині. У ці даровані долею хвилини він мав прийняти рішення, від якого цілком залежало його життя. Куди подітися?

Юнак напружує зір до різі в зіницях, немовби намагаючись знайти у пільмі непомітну рятівну шпаринку. І раптом з дивовижною ясністю усвідомлює, що порятунком

для нього є сама п'ятма. Блискавично народжується план. «Ніде не світиться жодна лампочка — значить, струму нема. Перескочу через колючий дріт і тікатиму далі. У п'ятмі на снігу голого не поміять...» Зараз він зовсім не думав про те, що якби його навіть не шукали і не ловили, якби навіть пощастило безперешкодно подолати усю загороджувальну систему, куди ж міг би втекти голий, виснажений, напівживий скелет — у лютий мороз, по глибокому снігу, темної ночі, та ще у чужому краї, де місцеве населення давно вже виселене або винищене?

Та все ж Володя хапався за соломинку. Він добре знав, як можна голіруч подолати багаторядну стіну колючого дроту. Колись вони удвох з Жорою протягом довгих місяців обдумували різні варіанти втечі і дійшли висновку, що дротяні огорожі можна подолати. Для цього потрібна лише темрява і відсутність струму. Справа в тому, що протилежні боки квадратних бетонних стовпів концтабірної огорожі густо обліплені ізоляторами, до яких прикріплювався колючий дріт під струмом високої напруги. По цих ізоляторах і можна було б піднятися, як по драбині, аж до верхівки бетонного стовпа і так само, по такій же «драбині», опуститися, опинившись за межами табору. Щоправда, поколеш руки й ноги, та яке це має значення для втікача!

Часу на роздуми й вагання не було, і Володя рішуче вистрибнув з кузова на засніжений крутий укіс. Приземлився вдало. Завмер, прислухався, напружено вдивляючись у темряву, щоб точно визначити, де найближча вежа. І відразу ж виявив її завдяки п'яному вартовому, який безтурботно мугикав собі щось під ніс. Ось вона, якраз навпроти Володі, метрів за двадцять.

Серце рвалося з грудей. Володя до краю напружив слух і зір — і нарешті помітив у темряві темну пляму вежі, яка майже зливалася з чорним небом, навіть розібрав слова німецької різдвяної пісеньки «Тиха ніч, свята ніч...» П'яний голос есесівця служив чудовим орієнтиром, а його безтурботність свідчила, що захмелілий вартовий не бачить голого втікача на снігу. Тепер уже не так важко знайти між двома вежами бетонний стовп з ізоляторами. Володя рушив до дроту. Та не встиг зробити й кількох кроків, як у дворі крематорію, з якого щойно втік, піднялася шалена стрілянина, шум, гвалт. Долинули люті вигукки есесівців, гавкіт вівчарок, автоматні черги. Було видно,

як есесівці, забувши про суворі закони щодо світломаскування під час повітряних тривог, з ліхтариками в руках метушилися у дворі крематорію — мабуть, когось ловили. Напевне, ще хтось вискочив з газової камери, та надто пізно, і тепер метався довкола крематорію, не знаходячи виходу із замкнутого кола колючого дроту. Долинув пронизливий, як сирена, крик: «А-а-а-а!» Його обірвала автоматна черга — і все затихло. Над лісочком у чорне небо здіймалися язики кривавого полум'я, немовби його роздували зсередини гігантським міхом. Там палили людей...

Це підштовхнуло Володю — він знову шарпнувся до дроту і знову завмер, вражений новими звуками. Від крематорію мчав грузовик із запаленими фарами! Мабуть, п'яний шофер, знехтувавши правилами світломаскування, спішив наздогнати колону. І де він тільки взявся? Володі ж здавалося, що всі машини залишили двір крематорію. Тепер фари освітлять втікача, і вартовий на вежі все побачить. Володя упав, занурюючись у м'який, як пух, і нестерпно холодний сніг, шукаючи в ньому порятунку. Хотілося стати сніжинкою, розчинитися в цій сніговій перині. Тіло обпікало холодом, руки й ноги скрутило судомою.

Машина промчала над самісінькою головою, навіть не уповільнивши швидкості. Значить, ніхто нічого не помітив! Володя важко звівся на ноги, відчуваючи підступний дроз у всьому тілі. Тепер не можна втрачати ні секунди. Напружившись, він перестрибнув болотяну канаву, гепнувся в сніг, знову звівся на ноги і непевною ходою рушив до дроту. І в цю ж мить перед його очима сліпучо спалахнули тисячі вогнів освітлювальної смуги вздовж колючого дроту — у табір дали струм. «Загинув!» — як блискавка, пронизала думка. Він відчув болісну млість в усьому тілі і застиг, зацьковано дивлячись на сторожову вежу, на вартового, на кулемет, який зараз ударить свинцем...

Команда «хальт!» пролунала з вежі, як постріл в обличчя. Ошелешений вартовий автоматично вигукнув команду, так само автоматично схопився за кулемет, навівши його на голого привида, ще не вірячи, що це жива людина. І знову смерть крізь чорну цівку кулемета дивилася Володі у вічі. Нехай стріляє! Дивно, що вночі так яскраво може блищати кожух кулемета...

Есесівцеві Шульцу сьогодні не пощастило: якраз у новорічну ніч довелось заступити в наряд, та ще й на вежу за номером тринадцять. Настрій у нього був зіпсований, але, добряче хильнувши, бравий есесман потроху «відійшов». «Служба є служба», — змирився він. Поклав у ранець флягу зі шнапсом, термос із міцною гарячою кавою, чималенький пакунок зі святковими ласощами і заступив на пост.

Тут, на вежі, приклавшись до фляги кілька разів, трохи розвеселився, настроївся на ліричний лад. У п'яному мозку снувалися якісь незграбні думки, хоча, власне, ні про що й не хотілося думати — ні про те, що відбувається в світі, ні про те, що вершиться у цьому таборі. Нехай думає фюрер! На те він і фюрер. А наше діло теляче: поставили — стій, накажуть стріляти — стріляй. Усе ясно і просто. І думати не треба — за тебе думає фюрер і твій начальник. Щоправда, не дуже приємно й весело охороняти такий смердючий табір. Однак на долю скаржитися гріх. На Східному фронті уже загинули мільйони німецьких солдатів, а скільки обморожених, скільки калік! А тут, у Освенцімі, все ж таки надійніше, спокійніше. Слава богу, снаряди тут не вибухають і не падають бомби. І не замерзнеш. Тепла білизна, теплі валянки, розкішний овечий кожух аж до п'ят — казка! Пречудове харчування і море шнапсу, тепла казарма, оклад, першокласний бордель. І ніяких турбот. Таке фронтовикам і не присниться. Та хіба тільки фронтовикам? А німцям у Німеччині? Хіба їм там солодко? На голову щодня падають бомби. А тут, слава богу, ніяких прикрощів. Американські повітряні армади над Освенцімом іноді пролітають, однак ще не кинули жодної бомби. Росіяни сюди поки що не залітають — і слава богу. Зате їх чимало залетіло за колючий дріт... Хай знають, що таке новий порядок у Європі, — не завадить! Фюрер правильно робить, що винищує «іванів» і жидів, бо хіба ж можна допустити, щоб якісь нижчі, неповноцінні раси плодилися більше, ніж німці?.. Отже, все правильно. І оця новорічна ніч чудова — тиха, морозна, темна, загадкова. Правда, погано, що погасло освітлення, — якось незвично і навіть трохи лячно. І взагалі, це справжнє свинство: за кілька хвилин до Нового року погасити світло. У американських льотчиків ні на пфеніг совісті. Якого чорта летиш у новорічну ніч? Краще б, дурень, сидів у шинку...

Шульц приклався до фляги зі шнапсом і відчув, як розливається по тілу приємне тепло. «Добре бути німцем. Ще краще бути есесівцем. Добре, що є Німеччина. Добре, що є фюрер. І просто чудесно, що існує оцей табір знищення»...

У Шульца під ногами лежав гігантський Біркенау — безмежна пустеля людських трагедій і страждань. «Скільки тут гине людей щохвилини! — подумав Шульц. — Та хіба ж вони люди? Сміття, гайно, людиноподібні істоти. Хай тепер знають кляті унтерменші, що таке вища раса і яка доля чекає на ворогів Німеччини...»

Він знову приклався до фляги зі шнапсом, ще трохи «підзарядився» і почав потихеньку мугикати традиційну різдвяну пісеньку. В цей час несподівано спалахнули тисячі ламп освітлювальної смуги, і довкола табору стало видно як удень. Шульц радісно стрепенувся — і раптом побачив на снігу голу людину, яка незрушно стояла і дивилася на нього. Отетерілий Шульц закричав «хальт!» і схопився за кулемет, однак голий привид навіть не поворухнувся. Шульцу ясно, що це божевільний, бо ніяка нормальна людина такого не втне.

У цьому таборі божевілля було явищем звичайним, однак про божевільних розповідали незвичайні речі. Причинний здатний утнути таке, що нікому й не присниться. Один, наприклад, з ранку до вечора ходив уздовж дроту і без упину реготав, потішаючи вартових. Та ж так гарно і дзвінко реготав, наче його лоскотали. Йому навіть кидали шматки хліба, бо для знуджених вартових це своєрідна розвага. Ось і зараз: хіба ж не сміх? Ну й химерні ж кумедники оці божевільні гефтлінги, можуть розсмішити хоч кого. Гуляти голяка на снігу і на морозі! Нормальному таке й на гадку не спаде.

Шульц приємно вражений витівкою божевільного, та ще й саме у новорічну ніч. Власне, це ж дуже потішна пригода, до того ж надзвичайно рідкісна, бо ж не часто буває новорічне свято і не завжди зустрічаєш його на вежі. А це новорічний сюрприз. Стріляти Шульцу вже не хочеться, його розвеселила поява оцього голого привида, що заляк на місці, немов загіпнотизований. Це, зрештою, цікаво, дуже цікаво, буде що розповісти друзям.

— Гей! Ти! Божевільний! Ти що тут робиш?

А Володя стояв, геть паралізований фатальним невезінням. Та шоківий стан тривав недовго. Усвідомивши, що втрачати більше нічого, він раптом відчув дивовижний

спокій. Ось зараз пролунає кулеметна черга — і все... Ну що ж, він прийме смерть мужньо, не плазуючи перед катками...

Та замість кулеметної черги — оте безневинне звернення есесівця. Шок не паралізував розум — він ніби сам, незалежно від Володі, ухопився за слово «божевільний», блискавично народився відчайдушний план, який мав привести до загибелі або до перемоги над смертю.

Заїкаючись від холоду і хвилювання, Володя по-німецьки відповів:

— Я вирішив погуляти і привітати вас із Новим роком.

Шульц весело засміявся. Йому відразу ж сподобався цей божевільний, а весела пригода — цікавий новорічний сюрприз!

— Дякую за поздоровлення. А як новорічна прогулянка?

— Дуже цікава.

— І тобі не холодно?

— На землі мені холодно, а на небі тепло, — не моргнувши оком, відповідає Володя.

— А де ти зараз: на землі чи на небі?

— Між небом і землею.

— Чудово! Тобто ти висиш у повітрі?

— Авжеж, у повітрі. Ви теж висите в повітрі.

— А я чому ж?

— Тому що ви не на землі і не на небі — на вежі.

— Чудово! Просто оригінально! А хто ти?

— Людвіг ван Бетховен, — сказав Володя перше, що спало на думку.

— Пречудово! Просто геніально! А ти якої нації?

— Людвіг ван Бетховен не може бути китайцем.

— Ясна річ. А звідки ти?

— Берлін, Лейпцігерштрассе, 13, — сказав Володя адресу, почуту від Франца Нордена чотири дні тому.

— А чим там займався?

— Фортепіанна фабрика Георга Гофмана.

— Що ти там робив?

— Піаніно.

— А як попав сюди?

— Прилетів послухати «Тиху ніч, святу ніч».

— Сподобалось?

— Так, бо співав ангел.

Почувши таке, Шульц знову зареготав, а пересміявшись, запитав:

— А ти не боїшся, що цей ангел випустить у тебе невеличку чергу з оцього симпатичного кулеметика?

— Треба берегти патрони.

— Для чого?

— Для вирішального бою.

— З ким?

— З люципером.

— А де він?

— На небі.

— Ну, гаразд, Людвіг ван Бетховен, топай у барак і сідай за рояль.

— Дякую. До побачення.

— До побачення,— дружелюбно відповів Шульц. Йому стало трохи шкода цього бідолашного, навіть захотілося кинути шматок пирога, та ліньки було длубатися в ранці.

Відпустивши Володю, Шульц не ризикував нічим, бо ж відпустив в'язня не за межі табору, не на волю, а в барак. Тим часом Володя, заточуючись, побрів до найближчих бараків, чекаючи, коли ж рій гарячих свинцевих джмелів прошиє йому спину. Він уже перебував на межі, за якою неприємність, смерть або божевілля. Та смерть чомусь не йшла, і Володя нарешті зрозумів, що есесівець стріляти не буде...

Територія Біркенау трохи схожа на гігантську, правильно розграфлену шахову дошку, на якій легко орієнтуватися. Кожний квадратик цієї «дошки» був окремим, ізольованим від інших, сектором величезного табору. Відділення тут різні: і чоловіче, і жіноче, і дитяче, і штрафне, і ревірне, і сімейне, і складське, і карантинне — усього їх дванадцять. Ще півроку тому, проходячи карантин у центральному освенцімському таборі, Володя багато чув од підпільників про Біркенау — навіть схему розташування секторів і відділень запам'ятав, знав, що вони обмежані колючим дротом під струмом високої напруги. Гостра пам'ять допомогла Володі зорієнтуватися. Він побачив, що перебуває біля інтернаціонального чоловічого відділення. Ну що ж, хоч тут йому пощастило: щоб протриматися бодай до вранішнього апелю, необхідно потрапити в один з бараків саме цього відділення. Але ж як проскочити крізь ворота?

Із завмиранням серця підійшов до залізних триметрових воріт. Вони були зачинені. Зате вузька залізна хвіртка незамкнена, навіть не дуже щільно причинена. Біля самісінької хвіртки — широке вікно вартівні, яскра-

во освітлене зсередини. Незважаючи на паморозь, Володі видно силуети двох вартових, які сидять за столиком біля вікна і голосно регочуть. Мабуть, дудлять шнапс і розважаються анекдотами, зустрічаючи Новий рік. Володя рачки проповз крізь щілину незачиненої хвіртки — швидко, безшумно.

Найближчий барак — метрів за п'ятнадцять. Володя перебіг до нього. Двері барака замкнені зсередини. Очманіло дивився на міцні двері, на цифру «1» над дверима. Це четверте відділення другого сектора. Тут повинно бути два ряди бараків — у кожному ряду по двадцять бараків. Усього — сорок. Та невже ж усі замкнені?! Він перебігав від одного барака до другого, до третього — замкнені! Хапаючись за холодні стіни, просувався далі, втрачаючи останні сили і надії. Бараки стоять щільно, але відстань між ними Володі здається кілометровою.

З муками проминув дванадцять бараків — і всі замкнені. Ні, не пройти йому сорок бараків! Для цього уже немає ніяких сил. Володя падає, відчуваючи, що замерзає, що це вже кінець. І раптом бачить, що у сусідньому, тринадцятому бараці двері не дуже щільно причинені, і з щілини, як з киплячого казана, виривається на мороз пара. Володя збагнув, що тринадцятий барак переповнений людьми і, щоб не задихнутися, хтось відчинив трохи двері. Повільно й тяжко, як поранений воїн, підповз він до дверей з чорною цифрою «13». Яка там уже містика, які забобони — це остання надія на порятунок... Нелюдським зусиллям Володя шарпає обмерзлі двері, і вони, жалібно скрипнувши, відчиняються. Напівживий хлопець уповз до барака...

У тринадцятий було спресовано тисяч зо три чоловік. Такого скупчення людей Володі ще не доводилося бачити ні в яких таборах. Біля дверей — аж дві залізні бочки — параші. Ядучі випари давно немитих тіл, людського поту, аміачний дух параш, тлін — усе це вдарило в обличчя тяжким смородом. Однак тут живі люди, а отже, й він живий — в усякому разі, до ранку...

Володя тихо зачинив за собою двері. Спробував розтерти обморожені ноги, та швидко переконався, що розігріти їх не вдасться. Необхідно насамперед одягтися і взутися. Для цього треба знайти щойно померлого в'язня й скористатися його одежею та взуттям. Володя знає, що мерці у бараках в скрізь. Їх завжди скидають з нар на землю, щоб вивільнити місце. Знайшовши в проході між парами

мертвого, Володя знімає з нього все і похапливо одягається. Потім втискується поміж сплячими на першому ярусі нар, розслабляється — і йому здається, що він летить у безодню...

Але заснути Володя не може. Дивиться в проміжок між нарами на слизький дах, з якого капає, на контрольну лампочку, яка тьмяно блимає слабеньким жовтим світлом. І раптом перед його очима знов ніби спалахують тисячі потужних ламп освітлювальної смуги довкола табору і він, голий, опиняється у смертельному кільці, бачить сторожові вежі, кулемети на них, які чорними зіницями смерті чатують на нього. Потім чує моторошний голос есеєвця: «Гей! Ти! Божевільний! Ти що тут робиш?» Голова паморочиться, і Володя погано тямить, дійсність усе це чи страшний сон. «А може, я й справді збожеволів? Невже після газкамери я знову в бараці і ніхто мене не вбиває, не душить газом? Ні, цього не може бути...» — думає Володя і щипає нігтями своє обличчя, щоб переконатися, що живий.

Минає якийсь час, і він відчув біль у ногах, у м'язах, в суглобах — в усьому тілі. «Живий! Але чому ж так жарко? Чому у цьому промерзлому бараці стало так жарко?» Нарешті повіки злипаються, свідомість провалюється, окутуючись густою пеленою кривавого туману.

Та ненадовго. Знову оживає біль пережитого і спалахують, як на екрані, картини жахів. Загибель Кості, загибель чехів, Франца Нордена, Сашка і багатьох-багатьох інших... Ревір. Селекція. Менгеле. Біркенау. Крематорій. Газова камера. Втека...

Ні, Володя не спить і не марить. Він згадує. Він уже ніколи не зможе заснути, в усякому разі — заснути спокійно. Він завжди бачитиме криваву безодню, зловісні чорні труби крематорію, завжди чутиме жахливий передсмертний крик задушених у газових камерах мільйонів людей...

І знову перед очима рвані язики полум'я над крематорієм — криваві, як палаюча людська кров. «Ось чому так жарко в грудях. Від цього полум'я... — думає він, а сам з жахом чекає сирени підйому. — Навіщо я втік? Тепер усе повториться спочатку, і мене сплять сьогодні...»

Команда «ауфштейн!» пролунала для нього як смертний вирок. У бараці спалахнули всі лампочки. З'явився штубовий — молодий поляк з червоним вінкелем політв'язня на куртці. Зморщившись від смороду, розкрив навістіж двері, щоб трохи провітрити, і, ні до кого конкретно не звертаючись, спокійно сказав: «Треба винести померлих». Сказав неголосно, однак до нього зразу ж кинулися чоловік двадцять. Він записав їхні номери — значить, одержать цулягу. А потім, коли мертвих винесли, він уже голосніше розпорядився: «Ворушіться, люди добрі, бо скоро апель».

Штубовий жодного разу не вилаявся, нікого не бив і не ображав, та й взагалі в руках у нього не було ні нагая, ні палиці.

Усе це помітив Володя, який не зводив з нього очей, і вирішив, що то справжній політичний в'язень, а не бандит.

Довго вагався: звернутися до нього за порятунком чи краще утриматися?

Так і не наважився, вирішив сховатися під нари перед початком апелью.

Та це йому не вдалося. З'явився блоковий — теж поляк і теж з червоним вінкелем на куртці, щоправда, літній і сивий. Постояв на дверях, почухав потилицю, дивлячись на сусідні бараки, де вже шикували в'язнів.

— Апель! — нарешті скомандував хрипким низьким голосом.

І зразу ж усе почало рухатися. Людським потоком Володю винесло надвір. Майданчики тут поміж бараками маленькі, тісні. В'язні шикувалися у щільні розгорнуті колони: біля кожного барака — колона. Остання шеренга стояла майже впритул спинами до стіни.

Володя став якраз туди, щоб бути ближче до дверей. Він сподівався шугнути під нари, та вже було пізно: штубовий почав рахувати ряди, а позаду на порозі завмер блоковий.

Відразу ж виявилось, що в строю один зайвий. Перерахували знову — є зайвий. Штубовий спантеличено зупинився на лівому фланзі біля складених у рядочок небіжчиків.

Звідки ж зайвий? І хто — живий чи мертвий? Те, що

один з небіжчиків голий, штубового не бентежило, бо одяг, безсумнівно, зняли в'язні, щоб утеплитися. Штубовий ще раз перерахував майже триста десятків. Один гефтлінг зайвий!

— Янек, ти п'яний чи розучився рахувати? Що за комедія? — розсердився блоковий і, закривши на замок двері барака, взявся сам перераховувати в'язнів.

Він повільно ішов перед строем, пильним, натренованим оком обмацуючи шеренги, і вголос рахував десятками. Дійшовши до лівого флангу, ошелешено подивився на штубового Янека і наказав:

— Давай списки номерів, зробимо перекличку за номерами. Та швидше — поки нема блокфюрера!

Янек кинувся в барак за списками обліку в'язнівських номерів. Для Володі настала критична хвилина — зараз усе розкриється. Оглянувшись, побачив, як штубовий відкриває замок, відчиняє двері і заходить в барак. Втрачати було нічого, і Володя кинувся слідом за штубовим. Заточуючись від запаморочення, підійшов і по-польськи сказав:

— Пане штубовий, помилування я не прошу, можете мене вбити, але я повинен вам признатися, що зайвий я. Я втік з крематорію і прибився у ваш барак.

У штубового очі полізли на лоба. Трохи оговтавшись, він запитав:

— Коли?

— Цієї ночі.

— Звідки тебе брали?

— Теж з тринадцятого блоку, який у протилежному ряду цього ж сектора.

— Вас привезли з Явожно?

— Так.

— Учора?

— Так.

— Перед газацією номер твій записали?

— Так.

— Хто знає про те, що ти втік?

— Поки що тільки ви.

— Але ж як тобі пощастило?!

— Це довга історія.

— Покажи номер.

Володя закачав рукав і показав витатуйований освенцімський номер: 131161.

— Такої серії номерів у нашому блоці нема: у нас усі

новачки, а ти вже давній гефтілінг. Отже, все ясно і ніякі списки не потрібні. Одежу зняв з мертвого?

— Так.

— Зачекай тут, я покличу блокового,— сказав Янек і прожогом кинувся з барака.

Володя лишився один. В душі у нього боролися млосний страх і якась несмілива тремтлива надія приреченого, який бореться за життя, не маючи ні найменших шансів. Задубілі ноги тремтять, і він хапається за нари, щоб не впасти.

Повернувся Янек з блоковим, обидва глибоко вражені. Ще раз подивилися на його номер, розгублено презирнулися. Володя серцем відчув, що вони не хочуть його смерті, і водночас розумів, що своєю з'явою ставить їх під удар.

— Янек, що робити? — збентежено запитав блоковий.

— Може, якось спробувати?..

— Не треба пробувати. Треба рятувати! — обірвав блоковий тоном командира, який уже прийняв остаточне рішення.

Володя відчуває, як підступна слабкість розливається в усьому його тілі. І він спішить сказати те, що в цю хвилину вважав найважливішим:

— Знайдіть Ганса Максфельда і передайте йому останній привіт від Франца Нордена та Орлятка.

— Якого Орлятка? — вражено спитав блоковий.

— Від радянського...

— А де ж тепер Орлятко?

— Перед вами,— тихо сказав Володя, і ці два слова приголомшили поляків, як вибух бомби.

Подолавши замішання, блоковий мовив із хвилюванням:

— Життя Орлятку!

— В ім'я перемоги! — прошепотів Володя і знепритомнів.

Ще півроку тому у карантинному блоці центрального освенцімського табору радянським комісаром дядею Ванею була створена підпільна антифашистська група, куди ввійшли і двоє радянських комсомольців — Володя та Жора. Тоді ж домовилися називати Жору Солов'єм, а Володю — Орлятком. Паролем взяли слова: «Життя Орлятку!» Відгук — «В ім'я перемоги». А через тиждень освенцімському підпіллю довелося відправити на «транспорт»

Солов'я і Орлятка, бо їхньому життю загрожувала смертельна небезпека.

Володі й Жорі тоді пощастило вискочити із зашморгу, та, опинившись у Явожно, вони втратили зв'язок з освенцімським підпіллям. Вони не знали, що таємний пароль їхньої підпільної групи — «Життя Орлятку!» — пізніше був прийнятий усією організацією і ось уже півроку діяв в усіх освенцімських таборах, включаючи Біркенау. Нічого не знав Володя і про те, що після втечі з крематорію він опинився в блоці, де посади блокового і штабового недавно посіли, завдяки освенцімському підпіллю, польські комуністи — Фелікс Ричковський та Янек Колосовський. Але, почувши знайомий пароль: «Життя Орлятку!», — зумів з останніх сил вимовити відгук: «В ім'я перемоги».

І впав знепритомнівши.

Поляки віднесли його в кімнату блокового, загорнули в ковдру і сховали під ліжком, а самі кинулися на апельмайданчик, де штучно створили шарварок, щоб якимось погасити «непорозуміння з одним зайвим». Блоковий наказав в'язням роздягти мертвих, а одяг і взуття віднести в барак, а штабовий почав удруге переписувати номери кандидатів на цулягу — нібито для точності. Так виграли кілька хвилин.

Нарешті блоковий гаркнув: «Рівняйсь!» В'язні стали на свої місця, і їх знову почали перераховувати. Цього разу цифра зійшлася.

З'явився блокфюрер, мовчки перерахував і мовчки зник.

Через годину у таборі пролунав сигнал закінчення апелю. Це означало, що апель пройшов в усьому таборі нормально, без порушень, цифра скрізь зійшлася. У Фелікса і Янека відлягло від серця. З'явилась надія врятувати Орлятко — треба лише енергійно й рішуче діяти, не втрачаючи ні хвилини. І двоє комуністів-підпільників почали діяти.

Насамперед вони зіпсували електромережу у своєму ж бараці, після чого Фелікс Ричковський пішов до вартівні за перепусткою на відвідання господарчих служб Біркенау. Йому як блоковому дозволялося ходити по всьому табору в службових справах. Одержавши перепустку, Ричковський поспішив на дезинфекційну станцію, де працювали підпільники і звідти по внутрішньому телефону можна було зв'язатися з центральними освенцімськими

канцелярїями, зокрема з господарчим відділом. Там теж працювали свої люди, які, одержавши по телефону умовний сигнал, негайно передавали його через зв'язківців керівникам підпільної організації, а ті вже оперативно вживали необхідних заходів.

За якихось п'ятнадцять хвилин Феліксу пощастило дістатися до дезинфекційної станції і зв'язатися з господарчим відділом центральних освенцімських канцелярїй. Почувши в телефонній трубці знайомий голос бухгалтера-підпільника, Фелікс схвильовано сказав:

— Ми вас рідко турбуємо, але зараз у нас погасло світло. Просимо терміново прислати електрика у тринадцятий блок чоловічого відділення сектора В — II — d.

Це був умовний код, перша ф'раза якого означала: «У нас нещастя, справа надзвичайної ваги, потрібен Ганс Максфельд».

— Заявка прийнята, постараємось виконати,— почулося в трубці.

Фелікс поклав трубку і аж змокрів від хвилювання. Сигнал передано і прийнято! Він знав: що б там не було, прибуде Ганс і рятуватиме радянського юнака з легендарним ім'ям Орлятко. Адже загибель просто недопустима, цього навіть не припускає ні серце, ні розум.

Трохи заспокоївшись, Фелікс порадився з Бронекон — комірником дезинфекційної станції і теж підпільником, попросив його зв'язатися з асенізаторами і передати через них умовний сигнал Гансу. Це був запасний варіант. Асенізатори, як і Ганс, мали постійні перепустки для вільного пересування без супроводу автоматників на всій території Біркенау. Вони вручну очищали вигрібні ями і у величезній цистерні вивозили нечистоти за межі табору. Особливе становище асенізаторів дозволяло їм блискуче виконувати роль зв'язківців між численними ланками освенцімського підпілля. Зібрану з усього Біркенау інформацію вони завжди передавали Гансу, а той — у Центр.

Фелікс повернувся до свого блоку, окрилений надією. У його кімнаті вже палахкотіла «буржуйка», і Янек розтоплював у відрі сніг, щоб скип'ятити воду для хворого. Адже його треба напоїти гарячим чаєм, помити, а може, й попарити обморожені ноги. Ганс, звичайно, знає, що і як. Ні Фелікс, ні Янек, мабуть, ще ніколи в своєму житті не звідували такого тривожного і такого болісного нетерпіння, як зараз, чекаючи на Максфельда. «Він пови-

нен прийти! — думали вони.— Але ж скільки перешкод на кожному кроці у таборі — хіба ж усе передбачиш!..» Їх хвилювання посилювалось з кожною хвилиною, бо Ганса поки що не було, а під ліжком лежав Орлятко, не подаючи ніяких ознак життя...

Ганса Максфельда підпільники називали Залізним Гансом, а найчастіше — просто Залізним, вкладаючи в це слово своє захоплення витривалістю, невтомністю і моральною незламністю побратима. Важко сказати, хто перший охрестив Ганса Залізним, але це друге ім'я стало його підпільною кличкою. Залізного любили, ним пишалися, брали з нього приклад. Він уособлював у собі найкращі риси комуніста, усього себе віддавав людям, як тільки міг рятував їх. На таких, як Ганс, тут трималось життя. Довгі роки ув'язнення, тяжкі страждання й звірячі знущання не озлобили його доброго серця, не похитнули комуністичних переконань. Він проводив політичну роботу серед людей скрізь, куди закидала його нелегка доля, ні на мить не сумнівався в перемозі комуністичних ідей, твердо вірив у неминучий розгром гітлеризму, вселяючи цю віру в серця інших. Це був справжній тельманівець — антифашист, борець. Навіть у таборах Ганс залишався надзвичайно інтелігентним, беззахисно ніжним, безмежно добрим і завжди спокійним, упевненим в собі. Він був життєдайним весняним вітром, який владно вривався в життя інших, захоплював, впевнено вів за собою, розвіюючи моторошний освенцімський морок, чорний відчай і зневіру. За це його й любили побратими, щораз дивуючись його невичерпній енергії і незламності духу.

Цього дня, 1 січня, Гансу виповнювалося 35 років. Майже третина його життя проминула за колючим дротом концтаборів. За останні півроку він дуже постарів, змарнів, голова його стала білою-білою, як перший сніг... Зараз він мріяв лише про те, щоб хоч раз на рік нормально, по-людському виспатись. «Може, пощастить у день іменин? Адже першого січня у більшості есесівців вихідний, і в таборі повинно бути трохи спокійніше...» Останні дві доби майже зовсім не спав, було стільки роботи! Та ще й такої, яку не можна ні відкласти, ні перекласти на інших. Хірургічні операції, які треба було робити таємно в різних блоках і різних секторах вдень і вночі, збір медикаментів, які, перш ніж потрапити до Ганса,

проходили через десятки рук інших підпільників дуже довгим і складним шляхом, збір інформації, яку, окрім нього, не міг зібрати ніхто, бо тільки він один мав право вільного пересування по обох таборах — центральному освенцімському і Біркенау. Щоб добитися такого становища, Гансові довелося перекваліфікуватися і стати ще й електриком.

За завданням підпілля він опанував цією професією і ось уже рік працював старшим електриком Освенціма. Це теж забирало немало часу й сил, зате відкривало великі можливості для підпільної роботи. Тепер у Ганса була ціла майстерня. На плечі, на широкому ремені, Ганс завжди носив величезну монтерську сумку, повну мотків дроту, ізоляції, лампочок та різного інструменту. На дні сумки був схований сундучок з хірургічним інструментом, ліками та медикаментами. Нерідко, злізши з телеграфного стовпа і знявши з ніг монтерські кігті, Ганс через кілька хвилин уже оперував у бараці хворого. Хірургічні операції в незвичайних, тяжких умовах — дуже непроста справа. Та ще складніше було роздобувати ліки і медикаментозні засоби. Одним з джерел стали хімічно-фармацевтичні фабрики фірми «І. Г. Фарбеніндустрі» в Моновіцах, де працювало кілька тисяч освенцімських в'язнів. Там давно вже створені сильні підпільні групи, члени яких і переносили медикаменти в табір, нерідко розплачуючись за це життям.

Гестапо завдавало підпіллю удару за ударом, але боротьба не припинялась: на місце загиблих ставали все нові й нові бійці.

Ще складніше було доставити медикаменти з Моновіцького табору у Освенцім, але й це налагодили. Якраз перед Новим роком освенцімське підпілля одержало з Моновіц подарунок: поміж інших медикаментів виявилось тридцять флаконів «вермахтівської мазі» (так її охрестили підпільники). У Моновіцах, на замовлення вермахту, німецькі фармакологи створили ефективно діючу мазь для лікування обморожених на Східному фронті гітлерівських солдатів.

Гітлерівські генерали й гадки не мали, що першими випробували пові ліки освенцімські підпільники.

Новорічна ніч принесла багато нових тривог. Запланована диверсія на електростанції, над підготовкою і здійсненням якої так довго й ретельно трудилися підпільники і особисто Ганс, провалилася. Причини й деталі поки що

невідомі, бо більшість технічних працівників електростанції уже заарештовані. Відомо лише, що подача струму в табори була перервана всього на п'ятнадцять хвилин. Це сталося за десять хвилин до Нового року.

Та на цьому не скінчилися новорічні «сюрпризи». Після вранішнього апелю Ганса повідомили про те, що вночі у другому крематорії спалено 374 в'язні, привезені з Явожно, і що в списках мертвих є і номер Франца Нордена! Ще один тяжкий удар... А через кілька хвилин нове повідомлення: у сусідньому блоці п'яний блокфюрер убив в'язня. Це був якраз той самий бранець, якого місяць тому Ганс вдало прооперував, вилікував, залучив до підпільної роботи...

Ганс мешкав у четвертому блоці, який був своєрідним штабом і «мозком» підпілля. Тут перебували більшість організаторів і керівників освенцімського підпілля: німецькі, австрійські, радянські, чеські, французькі, польські комуністи. Бачачи, що вже третю добу Ганс не може заснути, бойові побратими наказали йому прийняти снотворне. А через годину вони ж його і розбудили.

— Терміновий виклик з Біркенау. У тринадцятому блоці чоловічого відділення сектора В — II — d сталося щось надзвичайне!

— Хто і як передав повідомлення? — запитав Ганс, прокинувшись.

— Передав Сивий. По телефону.

«Сивий» — це підпільна кличка Фелікса Ричковського, якого Ганс знав як людину дуже серйозну, котра даремно не зчинить тривоги. Прожогом скочив на ноги і скинув сорочку. Біля його койки вже стояло відро, наповнене снігом. Обтершись снігом до пояса, він швидко одягнувся. Хвилинна «снігова» процедура трохи розігнала сон, але не могла зняти втоми і передчуття тривоги. Перевіривши сундучок з медичним начинням і заховавши його на дно монтерської сумки, Ганс побіг до центральної канцелярії, де його вже чекала службова «технічка» — невеличкий «пікап» із господарчого відділу. За хвилину Ганс у супроводі автоматника уже мчав у Біркенау.

Годинник показував сьому годину. Зимовий ранок розплющував очі — сірий, похмурий, холодний. Ганс намагався зосередитись, проаналізувати події останніх днів. Та з голови не йшли сьогоднішні донесення: «Загинув Франц... Спалено 374 в'язні з Явожно...» Скільки трагічних подій! Скільки тяжких втрат! Явожно... Довкола

нього якесь зачакловане коло. Освенцімському підпіллю так і не пощастило створити в цьому таборі міцну організацію, хоча, безсумнівно, там є розрізнені підпільні групи, з якими, на жаль, не встановлено ніякого зв'язку. Нитка тяжких Гансових думок тягнеться далі. Чехи... Їх, покалічених і закутих у кайдани, привезли тоді в Освенцім, кинули в ізольований, карцерний одинадцятий блок, де гестапо на чолі з Бунтроком вело розслідування «Явожницької справи», по-звірячому катуючи мужніх антифашистів. Ціною героїчних зусиль підпільникам пощастило тоді зіпсувати електромережу одинадцятого блоку, і Гансу разом з чеським комуністом Йожефом доручили ліквідувати аварію. Так удалося проникнути в страшні катівні цього блоку і навіть обмінятися кількома фразами з Карелом. Впізнавши свого давнього бойового побратима Йожефа, Карел коротко розказав про катастрофу з тунелем, про те, що в останню хвилину за його наказом Орлятко і Соловей вискочили із смертельного зашморгу. Більше Карел не встиг сказати нічого, бо до камери зайшли есесівці. Та Гансу і Йожефу досить було навіть цього, щоб зрозуміти все, що трапилося. Єдиною втіхою стала звістка про те, що Орлятко і Соловей живі. Орлятко... Чим полюбився Гансу цей пацієнт серед тисяч і тисяч інших? Своєю мужністю? Своїми героїчними втечами з концтаборів? Своєю щирістю, незламністю, духовною чистотою? Мабуть, усім разом. Палке Гансове серце відчувало особливо глибоку любов до худенького, бідового українського хлопчини, якого колись порятував...

Він уже під'їжджав до центральних воріт Біркенау. Сьогодні, в перший день Нового року і в день своїх іменин, Ганс почувався кепсько: давалися взнаки щоденні перевантаження упродовж тривалого часу, нелюдська втома. Почали здавати нерви, все частіше боліло серце. Гризла душу невідомість, тривожив оцей терміновий виклик, який міг зруйнувати, перекреслити чимало задумів і планів підпілля, звести нанівець героїчні зусилля величезного колективу. Виклик, безсумнівно, пов'язаний з якоюсь новою небезпекою. Якою? Ось уже й Біркенау, і зараз усе виясниться... «Скоріше в сектор, до Фелікса!..»

А тим часом у четвертому блоці проводилося термінове засідання Бюро освенцімської підпільної організації. Усіх приголомшила щойно одержана від підпільників центральної канцелярії звістка про те, що в списках номерів спаленого уночі Явожницького транспорту є і номер Орлят-

ка. 24 комуністи, представники майже усіх націй, підвелися і завмерли в скорботному мовчанні, віддаючи останню шану героїчному юнакові...

Зареєструвавши перепустку у чергового на центральних воротах, Ганс, уже без автоматника, поспішив у чоловіче відділення сектора В — II — d. Здалеку помітив, що тільки в тринадцятому блоці не горить світло. Згадався, що Фелікс спеціально вкрутив у розподільний щиток перегорілу пробку, аби викликати його, Ганса. Але ж що сталось? Розхвилювавшись, підійшов до темного барака, не помітивши нічого підозрілого. Двері кімнати блокового відчинилися раніше, ніж він устиг постукати, — значить, сигналізатори-підпальники вчасно доповіли Феліксу про прибуття Ганса. Переступив поріг, побачив у напівтемній кімнаті Фелікса і Янека і придушеним голосом спитав:

— Що сталось?

— Уночі спалили в крематорії транспорт з Явожно, — сказав Фелікс.

— Знаю. Що ще? — з наростаючою тривогою запитав Ганс.

— Разом з ними в крематорій потрапив і Орлятко...

І Ганс, завжди врівноважений і спокійний, Залізний Ганс, раптом спалахнув гнівом:

— Ви що, збожеволіли?!

— Любий Гансе, збожеволів світ, а ми ще, слава богу, при своєму розумі, — з недоречним гонором відповів збуджений Фелікс.

Це ще більше розізлило Ганса.

— Припиніть базікання! Доповідайте як слід! — майже крикнув він.

Тепер йому доповіли чітко, по-військовому.

— Де ж він? Дайте ж світло... якого чорта мнетесь!.. — простогнав і змучено опустився на стілець, щоб не впасти.

Якусь мить сидів заціпеніло — і враз схопився на ноги, блискавично скинув із себе верхній одяг, закачав рукава сорочки, хутко розклав на столі все, що було в його медичному сундучкові. Він задихався від хвилювання і боявся лише одного: щоб у цю хвилину не зрадило серце.

У нього була одна-єдина ампула життєдайних ліків для підтримки діяльності серця. Цю ампулу він беріг для себе, на крайній випадок, але зараз рятувати треба Орлятко, якого Фелікс і Янек уже витягли зі схованки і поклали на ліжку. Як від помаху чарівної палички, загорілося світло,

і Ганс, побачивши непритомного Володю, здригнувся, все ще не вірячи власним очам. Ганс обережно зняв з Володі лахміття, припав вухом до його сухоребрих грудей, почув слабеньке, хрипке дихання, відчув, що у хлопця сильний жар. Навіть без термометра ясно, що температура критична.

Світе ясний! Обморожені ноги, запалення легень і поки невідомо, що ще. А серце — ледь-ледь пульсує.

Досвід підказував Гансу: треба йти на ризик, — і він вирішив зробити те, що застосовував у виключних випадках з найтяжчими хворими. Помивши руки спиртом, вставив спеціальну довгу голку, зарядив шприц тією останньою дозою ліків, які беріг для себе, підійшов до ліжка і попросив Фелікса і Янека міцно потримати Володю, щоб той у маренні не шарпнувся. Досвідченим оком хірурга Ганс швидко знайшов між ребрами хворого ту, лише йому відому точку, через яку треба ввести довгу голку в серце. Він попередив про це своїх «асистентів», вимагав спокою й чіткості, знаючи, що товариші вперше беруть участь у такій операції — від хвилювання обидва аж змокрили. Промивши спиртом шкіру, Ганс обережно, але рішуче ввів голку Володі в серце. Непритомний хлопець лише здригнувся й глухо простогнав...

Минуло кілька секунд, і Ганс полегшено зітхнув, переконавшись, що Володине серце запрацювало набагато чіткіше.

Тепер витер обморожені ноги ватою, змоченою в спирті, змастив їх «вермахтівською маззю», забинтував. Ще раз послухав серце й легені. Сам того не помічаючи, лагідно шепотів: «Орлятко, Орлятко! Це я, Ганс! Любий Орлятко, це я, Ганс... Прокинься!»

У загальмованому мозку Володі якісь сторожові клітини продовжували працювати чітко й безвідмовно, останні, найстійкіші вартівники ще не згаслого життя. Хлопцеві щось невиразно марилось. Крізь морок забуття до його потьмареної свідомості нібито долинули якісь неясні звуки.

Та ось ці далекі звуки почали наростати, і він виразно почув слово «Орлятко», майже впізнав знайомий голос, який повторював: «Орлятко, Орлятко, прокинься». Володі здалося, що він чує спів. «Хто ж це співає? Невже Жора? Але ж Жора загинув...»

І знову крізь морок забуття, як сонце крізь хмари, прориваються бентежні слова: «Орлятко, Орлятко...»

«Може, я мертвий? Але ж мертві не можуть нічого чути, а я чую...» Неймовірним зусиллям, піднявши важкі, немов свинцеві, повіки, Володя розплющує очі. І перед його прояснілими очима постає знайоме, до болю рідне обличчя. Одним подихом, як з глибини серця, Володя видихнув слово «Ганс», а потім — «я живий»... Ганс обхопив його руками, міцно притиснув до себе, намагаючись стримати власні ридання.

Володя беззвучно плакав. Його худеньке, як тріска, тільце судомно здригалося, але він уже не непритомнів. Тепер, у обіймах відважного побратима, не страшно й померти. Але ж треба вижити, і він житиме на зло всім смертям.

Схилившись над койкою Ганс по-батьківськи пригортав хлопця, лагідно гладив його гострі худенькі лопатки й схвилювано шепотів: «Не плач, Орлятко, ти будеш жити... ти будеш жити... не плач...» А в самого котилися по щоках рясні сльози — чи не вперше за всі ці неймовірно тяжкі роки.

Крізь радісні сльози Володя дивився в Гансове лице, а в душі Жориним голосом бризли рядки улюбленої пісні:

Орленок, орленок, товарищ крылатый.
Ковыльные степи в огне.
На помощь спешат комсомольцы-орлята —
И жизнь возвратится ко мне.

Від Гансових добрих, турботливих рук ніби переливалася у Володину душу якась незбагненна сила. А ще він проймався світлою вірою в те, що вони таки здолають усі труднощі і переможуть смерть, виживуть на зло усім фашистським катам. Не можуть, не мають права не вижити, коли поруч такі друзі, як Ганс, як інші комуністи-підпільники.

Орленок, орленок, идут эшелоны,
Победа борьбой решена.
У власти орлиной орлят миллионы,
И нами гордится страна.

Володя аж очі заплющує, вслухаючись у чарівний Жорин голос, який лунає ніби зовсім поруч, у слова такої знайомої, такої близької пісні, що ненане прилетіла з далеких просторів України. А в уяві постає весела, щаслива

довоснна Селезенівка, кучеряві верби над ставом плещуться схиленими вітами у синьому плесі, усміхнена мати йде стежинкою через город — поспішає назустріч синові...

Зусиллям волі Володя розплющує очі, йому шкода відриватися від цього щемно-солодкого і водночас такого болючого видива. Міцно стискує зуби, ковтаючи гарячий клубок. Він ще побореться за життя, йому ще засяє незгасне сонце Вітчизни...

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША 3

ЧАСТИНА ДРУГА 174

ВАДИМ ЯКОВЛЕВИЧ БОЙКО

Если на земле есть ад..

Невыдуманная повесть

Киев, «Радянський письменник», 1983

(На украинском языке)

Редактор В. В. Плющ

Художник Г. С. Ковпаненко

Художній редактор Н. В. М'яковська

Технічний редактор Л. М. Бобир

Коректор А. М. Голик

Інформ. бланк № 1362

Здано на виробництво 18.02.83. Підписано до друку 06.07.83. БФ 50722.
Формат 84×108^{1/32}. Папір друкарський № 2. Звичайна нова гарнітура.
Високий друк, 10^{1/2} фіз.-друк. арк., 17,64 ум.-друк. арк., 18,41 ум. фарб.-
відб., 18,94 обл.-вид. арк. Тираж 30 000 пр. Зам. 3-72. Ціна в оправі
1 крб. 40 к.

Видавництво «Радянський письменник»,
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе, 310057, Харків-57,
вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Бойко В. Я.

Б77 Якщо на землі є пекло...: Невигадана повість.—
К.: Рад. письменник, 1983.— 333 с.

Автор твору — колишній в'язень Освенціма, учасник руху Опору, його перу належить книга «Слово після страти», що вже витримала кілька видань багатьма мовами. В своїй невивгаданій повісті він розповідає про муки й страждання людей різних національностей, на які прирекли їх гітлерівські варвари в таборах смерті, про інтернаціональне братерство в'язнів, про їхню боротьбу з фашизмом.

4702590200-085
Б М223(04)-83 15.83.

У2

У видавництві «Радянський письменник»
вийшли з друку нові книги українських прозаїків:

Загребельний П.
Я, БОГДАН: (Сповідь у славі).

Історико-філософський роман про вождя українського народу в національно-визвольній війні 1648—1654 рр. написаний у формі сповіді-монологу. В ньому всебічно охарактеризовано постать Богдана Хмельницького — як державного діяча, полководця, дипломата, так і людини, в усій складності життєвого шляху та особистої вдачі.

Канівець В.
ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ.

Відомий український радянський письменник, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка в своєму новому романі відтворив події кінця минулого сторіччя, коли пролетарський рух в Росії тільки-но зароджувався, виходив на самостійний шлях.

Автор розповідає про першу політичну демонстрацію в Петербурзі в 1876 році, про об'єднання розрізнених гуртків у «Північний союз російських робітників».

У романі діють Г. В. Плеханов, Яків Потапов, В. І. Засулич та інші відомі діячі пролетарського і народницького руху в нашій країні.

Пушик С.
СТРАЖ-ГОРА.

Роман українського письменника і фольклориста розповідає про незвичайну долю народної казкарки й співачки Марії Марчак, долю, в якій, мов у краплині роси, відбилося життя прикарпатського села і краю від перших і до вісімдесятих років нинішнього століття.

Трагічні й комічні події, лаконічна й образна мова, легенда й притча, прислів'я й приповідка, сама розповідь, що ведеться від імені головної героїні роману, надає творові особливого колориту й привабливості.

Ці видання можна придбати
в книгарнях облкниготоргу,
облспоживспілки та в кіосках «Союздруку».

Вадим Бойко ▲ Якщо на землі є пекло...